

XII

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

BABAI DÁNIEL
BALÁZS IMRE JÓZSEF
BARACS DÉNES
CSOMA ZSIGMOND
DARVASI LÁSZLÓ
GÉCZI JÁNOS
K. HORVÁTH ZSOLT
JUHÁSZ FERENC
KÁNTOR LAJOS
KESZEG ANNA
MÉSZÁROS MÁRTA
MOLNÁR ZSOLT
PAULOVICS LÁSZLÓ
POMOGÁTS BÉLA
SZABÓ T. ATTILA
TUDÓSNÉ SIMON KINGA
VERÓK ATTILA
VOIGT VILMOS
WAGNER ISTVÁN

1

„VIRÁGOK HATALMA”

III. FOLYAM
2010.
JANUÁR

XXI

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

HARMADIK FOLYAM • XXI/1. • 2010. JANUÁR

TARTALOM

JUHÁSZ FERENC • A virágok hatalma (<i>versrészlet</i>); A múlt század virágai	3
POMOGÁTS BÉLA • Egy természeteposz fél évszázada	4
VOIGT VILMOS • A szerelem kertjének virágai	7
GÉCZI JÁNOS • A virágok virága, a rózsza a <i>Posoni kertben</i>	15
CSOMA ZSIGMOND – TÚDŐSNÉ SIMON KINGA • Virág és virágkultúra a késő reneszánsz erdélyi kertekben (16–17. század)	24
MÉSZÁROS MÁRTA • Virággal sütés és ízesítés	33
DARVASI LÁSZLÓ • Az akvárium, amit olykor történelemnek hívunk (<i>Kérdezett Balázs Imre József</i>)	41
BARACS DÉNES • Kínai virágok – és mérgező gyomok	48
BABAI DÁNIEL – MOLNÁR ZSOLT • „Nem lehet elmondani, mennyi szép színű virág van, egyik szebb a másíknál”	56
SZABÓ T. ATTILA • A magyar babok és babonás jelentésük	62
WAGNER ISTVÁN • „A rózsza révén szeretetünk bizonyítékát adjuk egy másik embernek” (<i>Kérdezett Ferenc Zsolt</i>)	70
■ TOLL	
KÁNTOR LAJOS • Virágok a falon	73
DEGENFELD SÁNDOR • Az öregségről	74
BERSZÁN RÉKA • Kolozsvári virágmustra	75
KÓS ANNA • A virágok párttagsága	76
■ HISTÓRA	
BALATON PETRA • A székely társadalom önszerveződése: a székely társaságok (I.)	78
■ VILÁGABLAK	
K. HORVÁTH ZSOLT • Kelet és Nyugat között (<i>Drang nach Westen</i>)	85

■ MŰ ÉS VILÁGA

LAPIS JÓZSEF • „Hová nem ér a ráció”92

■ KÖZELKÉP

BÁRÁNY-HORVÁTH ATTILA – URAY ZOLTÁN • Az információelmélet alapelvei és az evolúció100

■ TÉKA

KESZEG ANNA • Elegáns sün, bölcs galamb, avagy merjünk a látszat mögé nézni (*Társas esztétikák*)110

VERÓK ATTILA • Gondolatok Géczi János rózsamonográfiáiról113

ZÓLYA ANDREA CSILLA • A kínai krizantém116

ASZALÓS ENDRE • Nagy István-album120

A Korunk könyvajánlata (*Kovács Kiss Gyöngy ajánlja*)126

■ ABSTRACTS127

■ KÉP

PAULOVICS LÁSZLÓ

ALAPÍTÁSI ÉV 1926

Kiadja a Korunk Baráti Társaság ■ Elnök: KÁNTOR LAJOS ■ Tiszteletbeli elnök: DEGENFELD SÁNDOR

Főszerkesztő: BALÁZS IMRE JÓZSEF ■ A szerkesztőség tagjai: CSEKE PÉTER (médiatudomány), HORVÁTH ANDOR (főszerkesztő-helyettes; világirodalom), KESZEG ANNA (társadalomtudományok), KOVÁCS KISS GYÖNGY (főszerkesztő-helyettes; történelem), RIGÁN LÓRÁND (filozófia) ■ Gazdasági vezető: MÁRTON LEVENTE ATTILA ■ Grafikai arculat: KÖNCZEY ELEMÉR ■ Titkárság: BALÁZS JÚLIA, SASS GYÖNGYI, SÓLYOM ANNAMÁRIA

■ A Korunk – Budapesti Porta grémiuma: ILIA MIHÁLY, POMOGÁTS BÉLA, POSZLER GYÖRGY, ROMSICS IGNÁC, TETTAMANTI BÉLA, ZALÁN TIBOR

■ Állandó munkatársak: EGYED PÉTER, HAJDÚ FARKAS-ZOLTÁN (Heidelberg), KOVALSZKI PÉTER (Detroit), PETI LEHEL, ZELEI MIKLÓS (Budapest), ZÓLYA ANDREA CSILLA (Budapest)

■ A megjelenéshez támogatást nyújt a Communitas Alapítvány, a Nemzeti Kulturális Alap, a Szabad Sajtó Alapítvány, a Szülőföld Alap és az Új Budapest Filmstúdió.

■ SZERKESZTŐSÉG: Kolozsvár, Str. Gen. Eremia Grigorescu (Rákóczi út) 52. Telefon: 0264-375-035; 0264-375-025; Fax: 0264-375-093 ■ POSTACÍM: 400304 Cluj, c.p. 273, Románia;

Internet: www.korunk.org; e-mail: korunk@gmail.com; korunk@korunk.org; Fényszedés: KOMP-PRESS Kft. ■ NYOMDA: ALUTUS, Csíkszereda, Hargita út 108/A. Tel./fax: 0266/372407

■ Előfizetést a szerkesztőség is elfogad: egy évi előfizetés 40, fél évi előfizetés díja 20 RON.

A KORUNK magyarországi terjesztését az Apáczai Sajtóhíd Alapítvány végzi (1088. Budapest, Krúdy Gyula u. 3., Tel.: 0036-1-266-65-85); a lap megrendelhető a következő faxon: 0036-1-235-07-39, mobiltelefonon: a 0036-(06)-30-431-2319 (Tóth Ernő) vagy e-mailen: erno.toth.deb@gmail.com.

■ Revistă editată de Asociația de Prietenie Korunk (400304 Cluj-Napoca, str. Gen. Eremia Grigorescu nr. 52.; Cod fiscal 5149284).

■ ISSN: 1222-8338

JUHÁSZ FERENC

A virágok hatalma

Részlet

Jaj, Rózsa, Vízililiom, Nárcisz és Szarkaláb,
ti büntelenek, jól tudom, mi-szívünk mostohább,
ti erősek, hatalmasok, ti hangtalan-születők,
ti szótlan-meghalni-tudók, hősök, megadó szeretők,
minket annyi bűn szorít, bujaság, önzés, öncsalás,
a szenvedés elszomorít, hiúság fásít, ledönt a megadás,
mert mi csak emberek vagyunk, veletek egy-alapanyag,
sírunk, ha születünk, sírunk, ha meghalunk, az élők sikoltanak.

A múlt század virágai

"A virágok hatalma" című verset 1955 Május
"12-én írtam, egy piros műbőr-kötésű" vendég = könyvbe.
Írópapírt akkor nemigen lehetett kapni, így aztán
magvettem ezt a kávéházakban használt piros =
köpenyű fehér papírhalmat = üzenéget. Fel csúszade-
már a fehérét sűrűn bepede világoskék tintafűzővel.
Után nek vartál két kék virágot a fehér papírral.
"A mindenre szóló", "A kivárvonásunk cefhal",
"Az ember zabású álma", "A tavarré vaffirot-
fű" akkor még "Szarvas = ének" címmel, más versek
mellett a "Vendég = könyv virágai". "A virágok hatalma"
címmű könyvem, hosszú tiltás után 1955-ben jelent meg
ötzár számozott példányban.

Budapest, 2009 December 12.

Juhász Ferenc.

POMOGÁTS BÉLA

EGY TERMÉSZETEPOSZ FÉL ÉVSZÁZADA

Juhász Ferenc *A virágok hatalma* című könyvéről

Juhász Ferenc a költészet hagyományos emberközpontúságán akart változtatni, azzal, hogy a figyelmének terében – az emberek mellett – helyet adott a természetnek, az anyagi világnak, a mindenségnek is.

Juhász Ferenc nyolcadik verseskötete, *A virágok hatalma* mára könyvészeti ritkaság, 1955-ben mindössze ötszáz számozott példányban került az olvasók elé. Meglepetést, bizonyos értelemben zavart okozott, a tudós kritikusok is alig tudtak vele kezdeni valamit. Egészen más hangot ütött meg, egészen más nyelvet beszélt, mint a korabeli magyar költészet. Idegennek tetszett a versekben testet öltő szemlélet, a sorok mögött ható élmény és felismerés, más volt a költői beszéd, és más a szavak zenéje, mint amihez az ötvenes évek közepének hazai versolvasó közönsége hozzászólt. Kevesen döbbsen rá arra, hogy valami egészen ritka tünetmentesség jött létre a szemük láttára: a költészet és a nyelv forradalma, amely egyszeriben megszüntette a versolvasás kialakult szabályait, s merőben új művészi világgépet, nyelvi rendszert és esztétikai ideált hozott létre. Mint minden költői forradalomnak, Juhász Ferenc lírai és nyelvi forradalmának is kezdetben bizonyos ellenállást kellett leküzdenie: *A virágok hatalmának* költői értékeit valójában csak évtizedes késéssel mutatta ki és vette birtokába a kritikai irodalom, elsősorban Bori Imre és Bodnár György összefoglaló tanulmányaival.

Fel kell tenni a kérdést: mik voltak ennek a költői forradalomnak a szemléleti és gondolati forrásai? Először, azt hiszem, az ötvenes évek társadalmi tapasztalatát kell említenünk, amely drámai módon mutatta meg a politikai élet nyelvezete és a valóság között feszülő ellentmondásokat. Juhász Ferenc az elsők között ismerte fel a politikai vezetés mulasztásait és bűneit, s vetett számot ezeknek történelmi, valamint morális következményeivel.

Őszintén ragaszkodott a szocializmus klasszikus célkitűzéseéhez, vagyis a szegény néprétegek felemelésének történelmi küldetéséhez, éppen ezért elutasította a sztálinista korszak önkényes politikai gyakorlatát. A költői szemléletében bekövetkező átalakulásnak azonban nemcsak történelmi és politikai oka volt, Juhász költészetében a modern természettudományos világkép elsajátítása is lényeges változásokat hozott. Felismerte, hogy a huszadik század közepének természettudományos gondolkodása következtében teljes mértékben át kell alakítani a költészet hagyományos képét az embert övező természetről, a világmindenségről és magának az embernek a természetben, a mindenségben elfoglalt helyzetéről. Ezt az új világképet akarta birtokába venni, tudományos művekkel vette körül magát, csillagászati, földtani, biológiai és orvosi szakkönyveket, mappákat tanulmányozott. Mindez új költőiséget eredményezett, olyan költői szemléletet, amely számot vetett az emberiség történelmi sorsának drámai alakulásával s az ember természeti elhelyezkedésével, az anyagi világ hatalmas folyamataival. Az az új költői nyelv, amelyet az ötvenes évek közepén Juhász Ferenc költészete teremtett – először *A tékozló ország* történelmi víziójában, majd *A virágok hatalma* személyes jellegű verseiben –, ennek a szemléleti átalakulásnak a természetes következménye volt.

A világmindenségben zajló természeti folyamatokról, a teremtés és a pusztulás állandó körforgásáról gazdag és mozgalmas költői látomások adtak képet, s a költő nemegyszer érezte e látomások nyomasztó terhét, annak az örvénynek az iszonyú erejét, amellyel mind hatalmasabb víziói készültek elragadni őt. A kötet bevezetőjének írott *Látomásokkal áldott életem* című versében az egyszerű és harmonikus élet vágyát állította szembe azzal a gyötrellemmel, amelyet a világmindenség titkaiban való megismerés okozott. Az egyszerű és tiszta élet mellett tett hitet, ugyanakkor jól tudta, hogy nem szabadulhat látomásaitól, minthogy a megismerés mindennél erősebb vágya kényszeríti ostromolni a mindenség titkait, s ennek a szellemi ostromnak eszköze a létezés emberi túli folyamatainak vizionárius szemlélete. Juhász Ferenc a költészet hagyományos emberközpontúságán akart változtatni, azzal, hogy a figyelmének terében – az emberek mellett – helyet adott a természetnek, az anyagi világnak, a mindenségnek is. Pontosabban az egyes ember és az emberiség helyét az univerzumban kereste, s az emberi lélek sejtelmei köré odarajzolta a világmindenség roppant erőit, a teremtés, a pusztulás és a megújulás minden emberi mértéket messze felülmúló folyamatait is.

Az ember és a mindenség ebben a költészetben egymásra kérdezett és egymásnak felelt: a költő meggyőződése szerint a csillagok örök mozgásába és a földi vegetáció szakadatlan burjánzásába az emberi lény visz értelmet, de ennek a lénynek is szüntelenül érzékelnie kell önmagában az anyag titkos folyamatait. Ezt a meggyőződést fejezi ki *A mindenség szerelme* című nagy filozófiai költemény, amely a mindenség szerelmét és az ember szerelmét hasonlítja össze, s miközben a világ az ember lényegi egységét hirdeti, észreveszi a közöttük lévő különbséget. Az anyagi világ öntudatlanul létezik, folytonos keletkezését, pusztulását és újjászületését törvények szabályozzák, a mindenség dolgai szüntelenül hatnak egymásra, és e hatások révén mind bonyolultabbá és változatosabbá válik a létezés. Juhász Ferenc költeménye „materialista teremtésmítosz”, amely látomásos formában mutatja be az anyagi világ egész fejlődéstörténetét, a csillagködök kialakulásától a növényi vegetáció megjelenéséig, a teremtett állatok sokaságától az ember történelméig. Ennek a látomásos költőiséggel megrajzolt fejlődésnek a középpontjában a „szerelem”, vagyis az univerzumban érvényesülő általános egységesülés mindent magával sodró szenvedélye áll, amely a kozmikus és vegetatív lét körülményei között az egymást mozgásba hozó és a teremtés folyamatát előremozdító természeti erők kölcsönös hatásában rejlik, s amely végül két emberi személyiség tudatos és erkölcsi magaslatra emelt szövetségében való-

sul meg. A mindenség szerelme így válik csillagévek és évmilliárdok során olyan szellemi erővé, amely megalapozza, egyszersmind kifejezi az emberi méltóságot.

Juhász Ferenc költészete (az eposz írása idején éppen úgy, mint manapság) azt a költői meggyőződést fejezi ki, hogy az embernek kell értelmet vinnie az univerzum máskülönbén értelmetlenül forrongó és hullámnzó világába. Humanizálnia kell a természetet, és önmagában is le kell győznie a homályos természeti ösztönöket. Ezt a gondolatot ősi mítoszok és régi filozófiák szellemi örökségeként szólaltatja meg Juhász Ferenc, ugyanakkor ez az ő legszemélyesebb felismerése és meggyőződése is. Látomásos költészetében a mindenség és az ember szoros összetartozását hirdette, az emberi szellemet sohasem szakította el az anyagi világtól, ellenkezőleg, rendkívüli erudícióval és ritka költői fantáziával mutatott rá az ember természeti létének törvényeire és következményeire. Ugyanakkor azt is jól tudta, hogy az embernek nem csak a természetben kell otthonra találnia, és ezért nem érheti be azzal, hogy elvegyül a mindenség dolgai között, meg kell találnia helyét a történelemben, és értelmet kell adnia nemcsak a mindenségnek, hanem a történelemnek is. Ezzel küzdöttek meg a későbbi költői eposzok.

VOIGT VILMOS

A SZERELEM KERTJÉNEK VIRÁGAI

Talán most már végre megjelenő könyvem címe (*Negyvenöt év a szerelem kertjében* – sőt már kicsit több) is arra utal, hogy a magyar népköltészet egyik fontos csoportjával, strófikus lírai dalainkkal már az 1960-as években kezdtem foglalkozni. Elsősorban magyar és nemzetközi líratörténeti adatokat helyeztem egymás mellé. Elég hamar kiderült, világszerte előfordul, hogy a szerelmesek találkozása egy csodálatos kertben történik, amelyet nem nehéz a mi Édenkertünkkel is azonosítani. Sőt e csodálatos kert nemcsak egyszer volt, és el is vészett, hanem a jövőben is visszatérhet: mint az iszlám vagy a kereszténység eljövendő Paradicsomában. (Még az is szélteben ismert, hogy éppen ez a szó, a *pardeisz* tulajdonképpen perzsa eredetű, és eredeti jelentése egyszerűen 'kert'.)

Különösen e téma művészettörténeti vonatkozásait vizsgálván kellett rájönnöm arra, szinte semmi sem olyan egyszerű az ilyen témájú ábrázolásokon (sem), mint ahogy gondolnánk: például amit mi az érzéki szerelem meztelen kitérülködésének vélnénk, az éppen az „égi szerelem” képe – és fordítva: mint ahogy Tiziano közismert képén (*Az égi és a földi szerelem* – Róma, Galleria Borghese) szemlélhetjük. Az ábrázolásokon bemutatott vagy a szövegekben megemlített virágoknak is van olyan „jelentése”, amelyet a művelődéstörténetben járatlan szemlélő nem is vesz észre, vagy – ami még rosszabb – félreért.

A szakavatott Biblia-magyarázatok is hasonlóképpen ugyanerre ébresztenek rá: semmi sem olyan egyszerű! A mi közfelfogásunkban a két paradicsomi fa egyike („a tudás fája”) egyértelműen

Az indák, valódi és stilizált virágok, levelek megtalálhatók templomaink kazettás festett famennyezetein, a parasztok fesett bútorain, sőt akár a játékkártyák hátlapjain is.

almafa. Ám az eredeti szöveg és a régi illusztrációk ezt nem állítják, úgyhogy különféle más növények (nemcsak fák!) is szóba jöhettek. A másik fáról („az örök élet fája”) pedig még ennyit sem tudunk.

Szerencsére most nem is e két „fával” kell foglalkoznunk!

A magyarországi kertek történései összefoglalták, hogy középkori kertkultúránk fejlődését a kolostori kertek határozták meg; ezekben gyógyító és haszonnövények mellett megjelentek az egyházi szertartásokhoz használt dísznövények, virágok is. Az uralkodók közül IV. Béla, majd Luxemburgi Zsigmond oklevelei között maradtak ránk kertészettörténeti fontosságú adatok. Amikor a várak urainak a falakon kívül is voltak veteményeskertjei, és nem volt többé szükség a várfalakon belüli házak kertjeiben termelni – ezek díszkertté válhattak. Azonban azt, hogy pontosan milyen virágok vagy gyümölcsfák voltak az immár díszkertekben – alig sejtjük. A reneszánsz kertkultúra megérkezik Magyarországra is, noha az erre vonatkozó közkeletű megjegyzések inkább naiv elképzeléseket, mint pontos adatokat tükröznek. Mátyás király csakugyan épített vagy átépített várakat, amelyek immár nem védelmi, hanem reprezentációs és szórakoztató építmények: kastélyok. Az itt rendezett ünnepekről és mulatságokról azonban kevés valódi forrás maradt ránk, inkább csak feltevésekkel bírunk. A király a budai várban és a környéken több, az olasz kerteket utánozó kertet működtetett. Ezeknek kő, sőt egyenesen márványkő fala volt. Bennük függőkert, kút, dézsákba ültetett virágok, különböző alakúra nyírt fák voltak. A visegrádi palota átépítése során a korábbi szőlő és gyümölcsös mellett megnőtt egy önálló díszkert szerepe. A kertekben díszes építmények voltak, a beszámolók sorra említik, hogy a kertben csobogó díszkutakból nagy ünnepeken bor folyt. Az ország gazdag vezetői is felismerték a díszkertek presztízsnövelő szerepét. Elméleti szakirodalom is eljutott hozzánk. Ám éppen e kertek virágairól tudjuk a legkevesebbet. A 2008-as Mátyás király-jubileum alkalmából megrendezett tudományos ülészekoknak remélhetőleg megjelenő kiadványai e téren bizonyára több adatot, új magyarázatokat fognak hozni.

Sajnos a magyar reneszánsz és a magyar királyság összeomlása nagymértékben veti vissza az európai jellegű kertkultúra fejlődését hazánkban. A 16. században – már ahol lehet – mégis terjed a szép kertek divata, újszerű növényekkel. Szimbolikus értelmű kertet azonban e korból sem ismerünk. Nem ismerjük eléggé az e korban nálunk is valahol csak megjelenő „keleti” kertkultúra formáit sem. A „barokknak” nevezhető magyarországi kertektől kezdve (a 17. századból) viszont pontos leírások, ábrázolások mutatják, milyen is volt e korban a virágok elhelyezkedése, nevelése, milyen építmények vagy bútorok, berendezések voltak a díszkertekben.

A „nép” e korokban, ha díszes kertekre, a köznapinál pompásabb virágokra gondolt, leginkább az ilyen valódi virágoskertekre emlékezhetett, sőt bizonyára dolgozott is az ilyen kertekben.

Mindenhol fontos kertészettörténeti forrásanyagnak szokás tekinteni a képzőművészeti alkotásokat, főként a festményeket. A rajtuk látható virágok valóban látványosak, és az egész európai művelődéstörténet számára is igen tanulságos adatokat képviselnek. Ám e műalkotások hazai értelmezése mégsem olyan egyszerű.

Egyrészt ha ma – mondjuk az esztergomi Keresztény Múzeumban – megnézzük a szép festményeket és rajtuk a természetben vagy épületekben látható vad vagy termesztett virágokat – jó tudnunk, hogy e képek közül több is csak a 19. században, külföldi műkereskedőktől lett megvéve, azaz éppen a mi „hazai” virágkultúránk ábrázolásaihoz nem tartoznak. Sőt még ha Mátyás király corvináinak lapjain szép virágokat vagy díszes ünnepeket láthatunk is, ezeket sem vehetjük a hazai „kerti” élet pillanatfelvételeinek – legfeljebb arra gondolhatunk, hogy a méregdrága itáliai

könyvfestők így képzeltek el az egyes jeleneteket – és lehetséges, hogy az ilyen képeket olykor meg a magyar rendezvénytervezők tekintették szöveggönyvnek.

Sőt még ha „hazai” is az ábrázolás – mint mondjuk M. S. mester csodálatos táblaképeinek virágábrázolásai esetében –, ott sem egyszerű a „magyar” magyarázat. Nem tudjuk, a festő hol tanult, kit és mit utánzott. Festészetét korábban a német művészettörténet „dunai iskolájával” hozták kapcsolatba, majd éppen a természeti környezet ábrázolásának különbsége miatt közelítették inkább egy „nürnbergi” festészeti gyakorlathoz. Sőt, ha igaz az a nemrég tett bejelentés, hogy személyét is azonosítani tudjuk – egy felvidéki német–magyar–lengyel művészettörténetbe illeszthetjük. Ugyanakkor az mindenképpen biztos, hogy az ő művei is az európai virágfestészet keretébe illeszkednek, és ilyen módon – noha kerülő úton – a magyar „virágtörténet” keretébe beletartoznak.

Természetes, hogy ezek az ábrázolások „befolyásolták” a költészetet, és még a népköltészetet is. Ha például az ilyen szövegekben a „rózsa”, „viola” vagy „tulipán” szerepel, ezek ’jelentése’ nemcsak a valódi virágokra, hanem azok látványára is vonatkozik.

Különösen jellemző ez az imaginárius virágfelfogás olyan esetben, amikor a valóságban nem megtalálható környezetben említik a virágokat. A középkortól kezdve az Édenkert (a Paradicsom helye) a legismertebb ilyen helyszín, ám megjelenik a „szerelem kertjének” ettől független helyszínen való bemutatása is. Európai irodalomtörténészek régóta tudják, hogy egy csodálatos szépségű hely (kert vagy liget, rendszerint egy forrás fejeinél) a középkorban már közhely, amely korábban megjelent többek között Homérosznál, az antik bukolikus költészet legrégebbi, ránk maradt alkotásaiban, Vergiliusnál mind a *Bucolica*, mind az *Aeneis* szövegeiben. Éppen Vergilius az, aki e szép hely (*locus*) jelzőjeként a ’szeretetreméltó’ melléknevet (*amoenus*) használja.

A középkor emiatt tartja sajátos megnevezésnek, szinte „szakkifejezésnek”. A 10. századi sevillai Isidorus nevezetes kézikönyvében (*Origines*) is így említi. Ezt a könyvet pedig csakugyan használták Európa-szerte. Azt is tudjuk, hogy például Gellért püspök magánkönyvtárában is megvolt, sőt valószínűleg utazásai során is magával vitte. Vagyis azt, hogy „létezik”, sőt azt is, hogy milyen a *locus amoenus*, sokan tudhatták, persze a műveltek. A középkorban egyébként az *amoenus* melléknevet az *amor* szóval kapcsolták össze, úgyhogy a *locus amoenus* értelmezéseként „a szerelemhez tartozó hely” jelentésre gondoltak.

Elképzelhetjük, hogy a latinul verselő Janus Pannonius is így használta e közhelyet – ám tőle szerelmes témájú vers nem maradt ránk. Viszont ilyen leírások olvashatók az olaszból magyarra fordított *Árgirus* széphistóriában, és természetesen ismerte az ilyen (európai jellegű) szövegformálást Balassi Bálint is. Azt, hogy a 16. század utolsó negyedének magyar nyelvű költészetében is megfogalmazhatták e „közhelyet”, könnyen igazolhatjuk. Ilyen szöveg megjelenik ugyanis az úgynevezett „kéziratos énekköltészet” legkorábbi szakaszában.

A 17. század legelején összeírt *Fanchali Jób kódex* 14. számú dala így kezdődik (a kézirat helyesírását minimális mértékben korszerűsítettük):

*Sötét ködből alig tisztult vala szép hajnal,
Kis kertemben hogy sétálék fáradt sok gonddal,
Hát bé fedett szép virág(a)im újultanak hóval,
Egy szép madár rajtok járkál gyöngye lábával.*

Itt és a hasonló szövegekben a továbbiakban inkább a szép madárral foglalkoznak, a virágokról nem tudjuk meg, milyenek, csak azt, hogy hó vagy köd befedi ezeket.

A magyar népköltészetben, legkivált a moldvai csángóknál ez a vers gyakorlatilag máig megmaradt, énekelt dalként. Több ilyen lejegyzést ismerünk, ezekben is elnagyolt a virág ábrázolása, viszont a „lírai én” a madárral beszédbbe elegyedik.

Egy 1938-as feljegyzés első strófája (némileg egyszerűsített helyesírással):

*Hej kisétálék kőkerembe
Virágom látni,
(é)s Há(t) ott vagyon kis gör(l)ice
Sárga lábával.*

Ilyenek egy másik csángó énekestől 1950-ben feljegyzett szöveg kezdő strófái is (a helyesírás minimális egyszerűsítésével):

*(é)s Én kimenék kiskertemben virágom nézni
S elvitte l/j/az égi harmat virágom színýt. (=színét)*

*Rajta tapott bus gerlice fehér lábával
Fehér lába, kék a szárnya, ja be gyöngyen járja.*

Mind a régi, mind a közelmúltban feljegyzett szöveg ugyanúgy fogalmaz. A kő-kert (majd: kis kert) sztereotípiája. Benne csak virágot említ a szöveg, azaz a leírt esemény nem veteményes/orvosságos kertben, hanem „díszkertben” zajlik. Nem nevezik meg a virágot, amelyre hó, hóharmat vagy harmat ül. Ezt a szövegben később említett szerelmi búslakodásra utalásként is felfoghatjuk. A szép kis madár tarkasága is a szerelemre utalhat. Egyébként a „szép madárka” is ugyanolyan sztereotip lírai kép, mint a virágoskert. Ezenkívül a „fáradt sok gonddal” sétáló lírai én maga is sztereotípiája, a „szomorú szerelem” (*amour triste*) közismert megnyilvánulása – és nem kell valamely konkrét cselekvés előadásaként felfogni az erről szóló mondatokat.

Az európai művészettörténet a *locus amoenus* ábrázolások között a május hónapra utaló naptári képeket, majd az ehhez hasonló, szabad téren zajló mulatság-jeleneteket, az Édenkert ábrázolásait szokta a legtöbbször említeni. Minthogy a „szerelem kertjét” a *Rózsaregény* is említi, e műnek több ilyen jelenetéhez is készültek illusztrációk. Ezek az ikonográfiai sémák később igen sokféle módon befolyásolták az európai festészetet. Bármennyire is tanulságosak az ilyen „későbbi” képek (amelyekhez már tudnánk magyar példákat is adni) – ezt most nem tehetjük.

A középkori európai művészet a szerelmespárokat különféle helyen és helyzetben ábrázolta: például alvás, pihenés, sétálás, vadászat, solymászat, közös fürdés, kertben való sakkozás, olykor erotikus társasjátékok gyakorlása közben. (Ilyen volt például a „vak légy” – *mosca cieca* –, amelyben a bekötött szemű ifjúnak tapintás révén kellett kitalálni, kibe is ütközött.) Feltűnő, hogy a szabadban történő zenélést milyen gyakran ábrázolták, hol önálló témaként, hol étkezés vagy más ünnepség keretében. A bibliai tárgyú jelenetek között az Édenkert ábrázolása csakúgy előfordul, mint a Tízparancsolat (főként a hatodik, ám olykor akár a hetedik parancsolat!) vagy az *Énekek éneke* illusztrálásaként. Nevezetes világi történetek (akár Boccaccio novelláinak díszített kiadásaiban vagy Dantétól a Földi Paradicsom bemutatása a *Purgatorium* XVIII. énekében) illusztrációi is képviselhetik ugyanezt a megoldást. Még az ilyen tárgyú képek vagy könyvek szélén levő rajzokon meg az iniciáléiban is találunk így értelmezhető részeket. A növények ábrázolása erősen sztereotipizált. Nem igazan igit erdőt, hanem egymás mellé állított fákat láthatunk, amelyek nem méretarányosak, gyakran igen lekicsinyítettek, egyenesen *bonsai*-szerűek, olykor páfrány mintájú levelekkel, különböző, nem is a növényekre jellemző, inkább dekoratív vagy

heraldikus színűek. Ha állatok is láthatók, ezek megkülönböztethetetlen kis madarak, golyák, sasok, kiskutyák, sőt majmocskák, később, a 15. század közepétől kis, fehéresszürke nyulak. (A nyúl termékenységi szimbólum, és még Tiziano említett képén is ott látható a „földi szerelem” feletti réten – már ha a jó szemű néző egyáltalán észreveszi e kis állatokat.) Maguk a virágok rendszerint a kép előterében vannak. Általában többféle dísznövényt láthatunk, leginkább a mai virágcsokrok nem virágos növényeihez hasonló jelleggel és módon. Több, akár öt-hat féle van belőlük, igen gondos rajzzal. Csak néhányon látható kinyílt virág, máskor érett, kisebb-nagyobb bogyókat vehetünk észre. Az előtérben álló virágok az emberekhez képest körülbelül térdmagasságig érnek, és egymás mellé társításuk messzemenően egyezik a mai virágkötészet megoldásaival. Leginkább a ma „zöld” néven említett, a szálás virágokat a csokrokban kiegészítő növényekre hasonlítanak. Színük viszont általában sárgás, a mai szárított virágok színére emlékeztet. (Persze a művelődéstörténeti folyamat éppen fordított irányban zajlott le: a mai virágkötészet követi az évszázadokkal korábbi mintákat, amelyek nyoma az ábrázolásokon is megjelent!) Minthogy az ilyen növények rajza kidolgozott, nagy gyakorlatra vall, nyilvánvaló, hogy az egyes festőiskolákban nemcsak valódi növények lefestésére tanították a fiatalokat, hanem a már bevált mintákat is el kellett sajátítaniuk. A képek előterében levő nagyobb növények mögött, az ábrázolt jelenet színhelyén (rét, mező, erdő stb.) kisebb növényeket is lefestettek, rendszerint egyszerűsített formában. Ezeket a „valóságban” mintegy arasznyi nagyságúnak vélhetjük, általában zöld a száruk, legtöbbször van rajtuk vázlatos rajzú virág is. Itt is gyakori a stilizálás, ám néhány virágot (margaréta, gyöngyvirág, bazsarózsa) felismerhetünk. Ezekből egymás közelében többet, több tövet is szoktak ábrázolni.

A növények pontosan felismerhető ábrázolása egyébként az orvosi szakirodalomban volt igazán nélkülözhetetlen. Ennek is sok évszázados hagyományai vannak, nemegyszer váratlan fordulatokkal. A bécsi Osztrák Nemzeti Könyvtár egyik ékessége a *Cod. 2644*-es számon nyilvántartott és a 14. század végén Itáliában készült díszes kódex. Ennek „Tavaszi” (*Vér*) című illusztrációján valóságos színpompás virágkiállítás jelenik meg. A kép háttérében egy-egy, gömb alakúra metszett virágos fa látható, a lombokon és a két fa között tarka, mondjuk szarka vagy gyurgyalgal méretű madarakkal. Alattuk egy átláthatatlan, magas szárú virágokból kialakított sövény van. Ezen mintegy 50-50 fehér és vörös kinyílt rózsza látható, festői kompozícióban. A kép bal oldalán egy kék és piros ruhájú pár fogja át egymást. A nő bal kezében legalább nyolc szálból álló csokrot tart, négy vörös és négy fehér virággal. A kép közepén egy sötétrózsaszín ruhás hölgy ül. Hajába hét ugyanilyen (talán már koszorúba font) virágot tűztek. Ölébe ejtett kezeiben egy 7–10 hasonló virágból álló láncfűzér van. Tőle jobbra egy kék ruhás hölgy ül. Az ő ölében egy mintegy tíz szálból álló kis virágcsoport van. A tőle jobbra, a kép szélén álló piros ruhás hölgy jobb kezével épp lezed a sövényről egy piros virágot, baljában pedig néhány már letépett fehér és piros virágot tart. Az illusztrációt egy itáliai művész készíthette. Maga a munka *Tacuinum sanitatis in medicina* címet visel, vagyis egészségi tanácsadó könyv, amelynek eredetije a 11. század közepén élt arab tudós, Ibn Botlan orvosi traktátusa volt. Ez is és a *Tacuinum* is bemutatja és ábrázolja gyógyításhoz használt növényeket, valamint az egyes időszakoknak, évszakoknak az emberi testre gyakorolt hatását. Az előbb leírt miniatúra alatt, a lap alján olvasható szöveg egész egyszerűen orvosi előírás. (Egyébként ugyanezen bécsi kódex másutt például ábrázolja a *mandragógyökert*, pontosabban azt a jelenetet, ahogy ezt ember nem szedheti ki a földből, hanem csak egy kutyával húzható ki.)

Azt, hogy a piros és fehér rózsák itt jelképesek, mind a *Tavaszi* megjelölés, mind a virágokkal foglalkozók sztereotip ábrázolása bizonyítja. Itt nem egy valódi kerti

munkafolyamat bemutatásával, hanem a virágokat hozó kikelet allegóriájával találkozunk.

Természetes, hogy a valódi kertek története közvetlenül is befolyásolta az ábrázolásokat. Köztudott, hogy Európában a 15. században megváltozik a magánkertek kialakítása és ezek funkciója. Korábban a kertek zárt, kőfallal végig körülvett „magánbirtokok”, csak a tulajdonos (és szűk családja) és nem a nagyvilág használatára. Mind a leírások, mind az illusztrációk ezt a zártságot hangsúlyozzák. E kertekben nem volt hova leülni, nem volt, ahol mulatni vagy ünnepibb módon étkezni. A megváltozott felfogás viszont az igen jól gondozott, pontos tervek alapján készült díszkerteket kifejezetten mutogatni akarta, presztízsértéknek tartotta. A bemutatás szándéka kiterjedt még az öntözés és a napfény felhasználására is, a kertekben dísztárgyak, oszlopok, kis tavacszkák, csobogók, szökőkutak és álló lugasok jelennek meg. Az sem mindegy, miből van a kerítés: kőfal, téglafal, esetleg keskenyebb, drágább téglából készül, vagy palánk, alacsony deszkakerítés, vagy léckeretre, lugasra emlékeztet. Hol és hogyan lehet leülni, időzni, mulatozni a kertben? Hány ember fér a kertbe? Milyen virágokat láthatunk? A lakóházakon nagyobbak lesznek az ablakok, és úgy alakítják ki a kerteket, hogy ezek az ablakokon keresztül az épületből is csodálhatók legyenek. Az ilyen „új” kertművészetre valló gyakorlati eljárások megjelennek a kor mezőgazdasági szakkönyveiben is. Ezek közül a legnevezetesebb a 13. századi Petrus Crescentius (Piero de Crescenzi) agrotechnikai kézikönyve (*Opus ruralium commodorum...* 12 könyvben, amely főként az 1486-os augsburgi kiadás után terjedt el), amelyet az egész kontinensen évszázadokig alapvetésként használtak.

Az „új kertek” ábrázolása megjelenik a régi, akár biblikus ábrázolásokban, a kalendariumokban, sőt a kor olyan festményein is, amelyek portrék, vagy aktuális ünnepeket mutatnak be.

Tipikusan ilyen kép Boccaccio egyik hősnő-története (*Teseida delle nozze di Emilia*) francia fordításának egy olyan illusztrációja (a flamand Barthélemy d'Eycknek tulajdonított alkotás 1465–1470 körülről), amelyen a házasságára váró női főszereplő, Emilia, kívülről égszínkéék, belülről hermelinmintás köpenyében a „várkertben” ül, és női fejdísz, talán virágszirmokból összeállított koszorút készít. A középkori kővár – ahol még a vaskos rácsokkal ellátott börtönablak is gazdag építészeti dekoráció mögött látható – udvarában külön szerkesztették meg az „újstílusú” virágoskertet. Ezt lécekből kialakított vázak (egy ajtó és két ablak kerete, egy virágtartó támfal, balra hátul egy íves lugas [„pergola”]) alkotják, amelyekre felfuttatják a növényeket. Maga ez a kis kert (a szöveg szerint „a szerelem kertje”) négyzet-alaprajzú, úgy 3 x 3 méteres, és minden oldalról alacsony keret övezi. Elöl 6–7 téglasorból álló tömör fal tetején két hosszanti léckeret is látható, nyilván a téglafal tetejének mindkét oldalán. Az ily módon elkerített ágyásba már dísznövényeket ültettek. A kertbe egy gótikusan díszített léckeret-ajtón (tetején kis „bástyával” és e fölött vár-lobogóval) át, hozzánk képest hátulról lehet bejutni. A bejáratól eltekintve végig a kertben egy fűvel beültetett földpadkán lehetett bárhová leülni. Akár nyolc-tíz ember is elférhetett e kis díszkertben. A hátsó két sarokban egy nagyobb és egy kisebb (gondosan metszett) fa látható. Ezek nem gyümölcsfák. A balra hátul (és már e kisebb kerten kívül) levő íves lugason viszont szőlőlevelek láthatók. Az ülő hölgy mögötti léckeret vállmagasságú, erre fehér és vörös rózsákat futtattak. Az ajtó és az ablakok közti lécvázakra alul virágokat, feljebb szőlőt futtattak. A néző felé eső oldal nyitott, a virágágyásban kisebb virágok (talán szegfű) láthatók. A nézőhöz még közelebb, egy rácsos fakereten ismét más, legalább két- vagy háromféle alacsony szárú virágsor van. Az, a kivételes növény, amely túlnő a kereten, valószínűleg a nap felé forduló áloé.

Mínthogy ez a kép is szövegillusztráció, a lap alsó részére Boccaccio művének négyssornyi francia nyelvű szövegét írták, és ennél nagyobb felületen igen gazdag,

színpompás virágillusztrációt készítettek. Ez a középkori díszített kéziratok megoldásait utánozza, a kompozíció is képzőművészeti és nem kertművészeti jellegű. Viszont a valódi virágok ismeretére vall, hogy a lap e részén ötféle különböző virágot mutatnak be, köztük a bimbós és már kinyílt formákat is. Ezenkívül kétféle, realiztikusan megfestett falevél meg egy heraldikus, itt-ott virágokat is termő indázó arbeszk van a képen. Egyszerrel az egész lap egyszerre képviseli az „új kert” gyakorlatát meg a középkori kódexfestészet hagyományait. Minthogy e korban nagy létszámú műhelyek készítették a gazdag megrendelők számára a díszes kódexeket, igazán valószínű, hogy ugyanazon könyvfestő cégnél is más és más festette a „heraldikus” vagy az „új kertekben” megtalálható virágokat (és ismét más az emberalakokat, építményeket, akár a kert vázszerkezetét stb.).

Az ilyen indák, valódi és stilizált virágok, levelek azután évszázadokon át közkedvelt megoldások maradtak: hogy csak hazai példákat említsek, megtalálhatók templomaink kazettás festett famennyezetein, a parasztok festett bútorain, sőt akár a játékkártyák hátlapjain, díszcsomagoláson vagy kötvényeken és diplomákon is. Hogy milyen apró részletekbe menően állandósul e növényi ornamentika, könnyen igazolhatjuk.

Játékkártyáinkról is jól ismerjük azt a megoldást, hogy növényi leveleket („dohánylevelek”) szimmetrikusan két színre festenek, legtöbbször dohányársárgára és hervadtzöldre. A középkori illuminált kéziratokon már ismerjük ezt a megoldást – mégpedig századokkal az amerikai dohány Európába hozatala előttről is!

Ha most hitelesen „magyar” történeti forrásokat kívánna az olvasó – azt kell mondanom, a lehetetlenségre vágyik. Éppen az adatok sokasága az, ami miatt nehéz „egyirányú” következtetéseket levonni.

Amikor a fentiekben leírtam az „új kertek” látványait, nem említettem, hogy már az időszámításunk szerinti első fél évszázadból megmaradt (pontosabban a vulkánkitörés által betemetett, majd kiásott) pompeji villában is falfestményen látunk egy, az égszínké é alatt a szürkés homokba ültetett zöldes virágdíszkertet. A felül páfránszerű, magas növények alatt a földön kisebb, margaréta jellegű virágok virítanak. Egyes növények fehér fürtös vagy piros bogyós virágot, termést hoznak. Úgy kilenc madár ül a növényeken, vagy repdes fölöttük. Közülük — az igen gondos ábrázolás alapján — a fecske, örvös galamb, gerle, aranymálkó jól felismerhető. A kép két oldalán egy-egy kőlabazat tetején női és férfifej, majd ezen márványtábla látható, amelyen egy-egy (nem teljesen azonosan ábrázolt) fekvő női relief van. Az egyik kőtábla tetején galamb ül. A kép közepén egy kagylós tetejűvé kiképzett kis vízmedence van, valószínűleg vékonyan csorgó vízzel. Közülük — az egyik vékony ágon pihenő örvös galamb. Ha mai kerttervező tanulmányozná a képet, rájöhetne, itt csakugyan gondosan végezték a növények kiválasztását és elhelyezését. Nekem az a benyomásom, akár a közelmúltból jól ismert egészfalas *poszterek* elődjét is felfedezhetjük. A pompeji villa egyik falára itt egy nyíltszíni díszkertet festettek, mintegy reprodukálva a bizonyára a valóságban is látható, hasonlóan díszes kerteket.

Azt, hogy a kert több, mint maga a kert, sokan tudták és tudják. Egy újszerű művészetbemutató kiadványsorozatban az olasz Lucia Impelluso a közelmúltban (először 2005-ben) adta ki a kertekről szóló könyvét. A mintegy 300 illusztrációt adó (és ezeket elemző) munkában az első fejezetekben voltaképpen történeti rendszerben tárgyalja a szent és profán, a pápai és nemesi, a királyi, a közönségnek megnyitott, majd a közösségi kerteket. A kötet nagyobbik felében a kerteket négy szempontból tekinti át: a kert részei; élet a kertekben; a szimbolikus kertek; a kertek az irodalomban. Ám végül is ennél sokkal részletesebb képet ad. Például csak a szimbolikus kerteknek tizenötféle alfaját sorolja fel: úgymint a szent liget, a Paradicsom kertje, Jézus kertjei, a Szűzanya kertje, a megszenteltetlenített kert, az erények kertje, az ér-

zések kertje, az alkímisták kertje, a jelképek (emblémák) kertje, a csendélet, a filozófusok kertje, a szabadkőműves kert, a sírkertek, az elmélkedés kertje és végül a körkörös kert (amely voltaképpen a világmindenség régióinak kíván megfelelni).

Ez utóbbiról szólt Giovanni Battista Ferrari 1633-ban Rómában kiadott kerttervező traktátusa (*De florum cultura*), amelyben rögtön kilenc modelljét vázolja fel egy körkörös szimmetriával kialakított, világképjellegű kerttípusnak. Ennek egyik legismertebb (ám igen nehezen meglátható) példája a római *Scala Santa* (Giovanni Guerra által már 1589-ben megrajzolt) freskója: a *Misztikus földi paradicsom*. E képen hét, egymástól sövényekkel elválasztott koncentrikus kör van egymásba illesztve, mindegyikükben sokféle fával és állatokkal. Legfelül, a szinte üres hetedik kör után egy üres porond látható, amelyből egy hatalmas fa emelkedik ki, csupán legfelül meghagyott, két oldalra és felfelé kiterjedő ágakkal, mintegy alakú lombozattal, amely nyilvánvalóan Krisztus keresztfájára (és a művész szándéka szerint egyszersmind „a Tudás fájára”) utal. E képen voltaképpen nincsenek is virágok, csak csupasz fák. Ám ettől nem kevésbé jelképes a freskó.

Már Ferrari említett könyvében is megtalálható egy „ovális kert” terve, amely elrendezésnek legszebb és legmesszebb menő megvalósulása a római San Carlo alle Quattro Fontane templom (1634–1638) Francesco Borromini által készített ovális kupoladísztése. Ezen pedig már csak geometrikus minták láthatók, amelyek azonban végül is a „világ képét” adják – az Édentől az eljövendő Paradicsomig.

Íme, elérteünk hát az olyan kertekhez, amelyekben már nincs is szükség virágokra! És mégis a paradicsomkertet, sőt a *locus amoenus* színhelyét ábrázolják.

Időben és térben folytathatnánk szemlénket, amely egyre inkább sokrétű műveket említhetne. Ám az eredeti összefüggés a „csodálatos kert” és virágai között már ebből is nyilvánvaló. Irodalmi és zenei alkotásokat idézhetnénk. Ezt sem tehetjük most. Fenti példáink csak ízelítőt adhattak e nagy választékból.

Természetesen illusztrációk is kellenének e közléshez. És természetesen színes képek, jó képfelbontással, hogy a részletek is megfigyelhetők legyenek. Ennek azonban nemcsak nyomdai, hanem jogi akadálya is lett volna. Talán a szöveges leírások mégis érzékeltetik a látványt, és ezek illusztrációi a hivatkozások révén megtalálhatók. Cikkem elején említtem „a szerelem kertjéről” szóló könyvem (Budapest, 2009, Mundus Kiadó). Ebben további, elég gazdag szövegtörténeti, ikonográfiai és művelődéstörténeti szakirodalom is található. A *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon* V. kötetében (2006) Stirling János írta a „kertművészet” címszót, amely jó történeti képet ad, felhasználja a valóban legújabb magyar szakirodalmat – viszont éppen a mi mostani témánkra nem tért ki.

A középkorról talán mindmáig a legjobb (képzőművészeti forrásokból dolgozó) áttekintés Frank Crisp könyve: *Mediaeval Gardens*. New York, 1924. Újabb lenyomata: New York, 1966. Hacker Art Books. Itt az első kötet szöveges áttekintést ad, valamint 225 rajzot. A több mint 150 tételes irodalom zöme forrásművekre vagy eredeti szak tanulmányokra hivatkozik. A második kötet több mint 300 illusztrációt tartalmaz.

Az olasz reneszánsz koráról hasonlóan művészettörténeti és eszmetörténeti szempontból kiinduló, alapvető, ma már klasszikus munka Mirella Levi d'Ancona: *The Garden of the Renaissance. Botanical Symbolism in Italian Painting*. Firenze, 1977.

GÉCZI JÁNOS

A VIRÁGOK VIRÁGA, A RÓZSA A POSONI KERTBEN

Lippay János a *Posoni kertjének* (1664) elején álló *Ajánló levélben* azt írta, hogy az kerüli el a feddést, „*ki az egeket, mennyei Kerteknek; és a kerteket, földi egeknek nevezi*”.¹

Az ég, a mennyei paradicsom mintája egyben indoka a földi, s a voltaképpen az isteni környezet másolatául készült kertnek. A paradicsom és az evilági kert szerkezete, növényzete egymásra vonatkozatható, például az egek virágai a csillagok, s a kerti virágok csillag alakúak. Mindez régi, még csak nem is keresztény fejlemény. *Galla Placidia* mauzóleumának mennyezetmozaikja az olyan első keresztény ábrázolások egyike, ahol az emberi kert és az isteni menny, végső soron a mikrokozmosz és a makrokozmosz egymáshoz illesztése (egymással magyarázhatósága) megtörtént.

Delumeau paradicsomtörténetét olvasva nyilvánvaló, hogy a földi kertek képei nyomán miként formálódott meg az éden, illetve a paradicsom, majd a kertkultúrát nélkülöző középkor végére a Biblia alapján a keleti és a nyugati egyházatyák által kibontott paradicsom-kép. Az *Énekek éneke* nyomán felvázolódott ideáltípusos kert, a Máriához kötött hortus conclusus-elképzelés ugyancsak hatott a kialakuló keresztény kertekre (Delumeau; Cunningham, 1996. 39–40.). A keresztény kert számos jelképből összeálló metaforamintázat, a népesség túlvilágképzetének s ennek a földre vonatkozó utasításainak összegzője. A kert a középkori gondolkodás egyik legfontosabb sajátosságát viseli magán: allegória s egyben testileg létező dolog.

Lippay *Ajánló levele*, amelyben a földi kert létrehozását indokolta, a kert hasznaira is utal: a kert

**A paradicsom és az
evilági kert szerkezete,
növényzete egymásra
vonatkozatható,
például az egek virágai
a csillagok, s a kerti
virágok csillag alakúak.**

terményei táplálékul, illetve gyógyszerül szolgálnak, s nem elhanyagolható annak vallási szerepe sem. A hármas haszonnal indokolt kertben, ismerve a kerthagyomány alakulatait, érthetően szerepelnek a rózsák. A Jerikóban ültetett rózsára (Cant. 2., Eccl. 24.) hivatkozó szerző a tekintélyes szöveghagyományra utalt: a rózsza a mennyekbe jutó krisztusi „vitézetek”, azaz a véráldozatot hozott mártírok allegóriája. A mennyei rózsza – ebben a formájában – máris példát mutatott, a sok lehetséges ok közül kijelölte a kerti plánta kétféle használatát. Eszerint a rózsza *koszorúnövény* és egyben *erénynövény*.

A *kegyes olvasóhoz* című – második – könyvbevezetőben egy újabb indokkal tovább erősödött minden kerti növények vallási-kultikus használatának indoklása: „Az Érzékenységeket semmi inkább nem indítja és gerjeszti, mint ami leggyakrabban előttök [mármint a filozófusok szeme előtt] forog.”² A kijelentés megidézte azt a középkori tanulási eljárást, amely során a szerzetes olvasó a megnézett, elmormogott mondatok tartalmán a mély értelem fölfedése érdekében elmélkedik. A jezsuita szerzők által olyannyira szorgalmazott virágnyelv kialakítása és használata során is hasonló történt: egy-egy növény szemlélése révén mély hitelvekig jut el a kerti növényt imígyen olvasó, s a helyes erkölcsre lel személyes példát a meditáló.

Lippay rózsaváltozatai

■ A *Posoni kert* első könyve, a *Virágos kert* nem önálló fejezetben, hanem *Az Virágzó Fákru*l részben tárgyalta a rózsákat. A klárisfa, a spanyol bodzaként említett orgona (*Syringa*), a labdarózsza (*Sambucus Rosea*), a vad pomagránát (*Balaustria*) s a teljes barack, cseresznye és meggy rövid tárgyalása után bőséges adatokkal következett, rövid indoklással, a rózsák bemutatása: „...hogya rózsának dücsősége szépségét sok ékesszókkal magasztaljam, és annak tulajdonságát cifrán leábrázoljam, nem szükséges. Elégké fölékesítette az, aki ötet virágok Királynéjának nevezte.”³

A rózsák között tizenötfélét különböztetett meg Lippay: ugyan ezek botanikai azonosítása többnyire – botanikai karakterű, saját illusztrációk híján – lehetetlen, de az értékelt tulajdonságaik szerint érdemes a változatokat áttekinteni.

A sor élén a *'nemes'* rózsza áll – amelyről azt tartotta megjegyzésre érdemesnek, hogy „színe néki különb-különb féle”. Az említési sorban második a *'közönséges'*. Ennek a színe olyan, mint a barackvirágnak, illetve a testnek, s igencsak jó illatúnak állította. E csoport másik tagja az ennél kevésbé pirosabb, de teljesebb, szirmosabb: emiatt ezt ugyancsak *százlevelűnek* hívják. Majd a *'hollandiai rózsza'* következik, amelyet ugyancsak *százlevelűnek* neveznek, s ámbár az előzőnél pirosabb, de illatát tekintve gyöngébb annál. A negyedik rózsaféle szirma piros-fehér *tarkabarka*. Az ötödik a *milésiai*, amely ugyan nem sokszirmú, de vörös, s emiatt ecetrózsaként használatos. A kertész továbbá megkülönböztette a pünkösdi rózsácskának is mondott *cinnamomeát*, azaz fahéjrózsát, az *olaszországi rózsaként* ismert hónapos rózsát, a parasztrózsát, amely ugyancsak ecetbe való, a vörös közepű *fehér rózsát*, a soklevelű, hollandként ismert *tejszínű rózsát*, s sokvirágú és szagtalan *fehértózsát*. Majd a nagyvirágú *sárga, tellyes rózsát*, az *együgyű sárga rózsát* s tizenötödikként a *narancsszínű*, a szírom belső oldalán vörösebb, a külső oldalán sárgább rózsát.

Mit tudhatunk ezekről a kertépítő tulajdonosok számára ajánlott virággal díszelő növényekről? Túl azon, hogy a termesztési körülményeket – a talajt, az időjárásigényt, a plántálást, a metszést és a változatokként különböző, a hold állapotától függő időben történő nyesést, gondozást – éppúgy megismerhettük, mint az átteleltetés vagy éppen a szaporítás praktikáit? Miféle rózsaismeret folytatója Lippay János?

A Lippay János által 1664-ben említett egynemű rózsza képi azonosítását egy fél-száz évvel korábban, 1613-ban megjelent florigenium segítségével végeztük el.

■ Johann Konrad von Gemmingen püspök (1595–1612) eichstädti palotáját mintegy holdnyi kiterjedésű, több, elhatárolható kert vette körül. A *Hortus Eystettensis* mindenekelőtt gyógy- és dísznövényeket, valamint fűszereket és zöldségeket tartalmazott. A főpap-hercegtől Basilius Besler (1561–1629) gyógyszerész azt a megbízást kapta, hogy végezze el a kert növényeinek pontos leírását és hű ábrázolását, s a gazdag növényanyagot könyvként is jelenítse meg. A palota díszkertje ismertté vált a világ különböző tájairól származó növényei és pompás kivitelezése miatt. Az eredeti mű azonban csak a megrendelő halála után, 1613-ban jelent meg, Konrad Bauer nyomtatta ki, valószínűleg Altdorfban, talán 300 példányban, amelyek többsége színezetlen volt. Mára a színes ábrákat tartalmazóak közül tíz példány maradt fenn. A műnek több újranomása, illetve kiadása is ismert.

A *Hortus Eystettensis* szerkezete gyakorlati alapú: tavasztól kezdve az évszakok rendjében teszi közzé a virágzó és terméshozó növényeket, egy-egy táblán általában 3-5 rajzzal s a táblákat kiegészítő latin nyelvű ismertetőkkal. Besler szikár magyarázataiban többször hivatkozott elődeire, így ismereteinek forrásaként Joachin Camerarius, Rembert Dodoens, Matthias de L'Obel, Gaspard Bauhin, Charles de L'Ecluse (Clusius), Otto Brunfels, Leonhart Fuchs és mások munkáit tekinthetjük. A leíró jegyzetek minimális támpontot kínálnak a bemutatott növények eredetéről, kertészeti fenntartásáról, botanikai sajátosságairól.

Bár Besler, miként előszavában jelezte, az illusztrációk kivitelezésére rajzolókat foglalkoztatott, csupán a 367 nagy alakú tábla némelyikén található meg az illusztrátor monogramja, amelyek egy része azonosíthatatlannak is bizonyult. Besler aláírása sehol sem szerepel, mégis, a különböző bizonyítékok alapján azokat Besler műveinek tekintik.

Az 1100 növényábra 660 botanikai fajt és mintegy 400 kertészeti változatot mutatott be: ezek azonosítása a 19. századi botanikusok által megtörtént. Widmann (1806), Max Britzelmayr (1885) és Schwertschläger (1890) megállapításai, ha némely ponton el is térnek egymástól, a legtöbb növény esetében biztonsággal átvehetőek, s különösen az európai fajokról és változatokról jól tájékoztatnak.

Besler florilégiumában 580 európai faj – köztük 150 mediterrán – azonosított. Az alapfajok közül kiválaszthatóak azok, amelyeket gyógyászati (400), táplálkozási (180) céllal használtak, kevésbé megnyugtató a 250 nemesített, leginkább díszítésre termelt növény másodlagos szerepének a tisztázása. A rózsák is ezek közé tartoznak: némelyiknél, a nevük alapján, kétségtelen, hogy a medicinális haszna fenntartott, másoknál ez már kideríthetetlen.

A florilégium hat táblán mutatta be a reprezentációs célokat szolgáló kert rózsáit. Mivel a 94-en két Oxalis-fajjal együtt jelenítettek meg egy fehér rózsát, összesen huszonegy eltérő jellegzetességű rózsaegyed került illusztrálásra. Mivel a *Hortus Eystettensis*-ből több régtől ismert hétköznapi kerti növény – borostyán, angyalgyökér, málna – is hiányzik, nem zárható ki, hogy a munkában nem szerepel akár az Európában, akár csak a város környezetében ismerhető rózsák némelyike, sőt az sem, hogy magában a kertben is nevelkedett még más rózsaváltozat.

Az egymást követő hat táblának csak az első darabján, a 94-en tűnik fel egy M, V és H betűkből összefonódó, feloldást nem nyert monogram. A 95–99. táblákat Besler munkáinak tekintik, ámbár vannak olyanok, akik az M(mihi)-et Besler szerzőségére utalónak vélték.

Besler rózsái

■ Besler munkája már azon növénytani szakkiadványok közé tartozott, amelyek botanikailag oly precizitással mutatták be a növényeket, hogy azokat – habituális hiányosságaik ellenére is – utólag nagy pontossággal meg lehet határozni. Besler természetesen a korabeli nevezéktant ismerve címkézte meg az illusztrációkat – ezekből arra is következtetni lehet, mely herbáriumok segítségével végezte el e munkát. A 94. ábra rózsáját kivéve valamennyi ábra egy virágos hajtást mutat be. A *Rosa damascena* flora pleno törzse és gyökérzete sem tekinthető kidolgozottnak, botanikailag pontosnak, különösen nem, ha például a hagymás, gyöktörzsű növények habitusrajzaival vetjük össze. A hajtások valamennyije bimbózó, illetve virágzó állapotban mutatja be a növényt, a szírombontottakat mindenkor szemből, a bimbózóakat, illetve elvirágzottakat pedig rendszerint profilból: a csészelevelek sajátosságai csupán rajtuk nyilvánultak meg. A levélfonák nem minden esetben került bemutatásra. A kézzel végzett színezés természetszerű, a levélzet, a túske, a szíromlevelek színe egyedenként más, vélhetően a valóságos minta jegyeit magán viselő. Besler leírása szerint az alábbi rózsák kerültek a kötetébe:

94. tábla:

Rosa damascena flore pleno

95. tábla:

I. *Rosa centifolia rubra*

II. *Rosa praenestina variegata*

III. *Rosa provincialis flore in carto pleno*

III. *Rosa lutea maxima flore plena*

96. tábla

I. *Rosa flore albo pleno*

II. *Rosa alba flori simplici*

III. *Rosa Milesia flori rubro pleno*

IV. *Rosa provincialis flori albo*

97. tábla

I. *Rosa ex rubro nigricans flore pleno*

II. *Rosa lactea Camerarii*

III. *Rosa Rubicunda Saccharina dicta*

III. *Rosa Damascena flori simplici*

98. tábla

I. *Rosa lutea flori simplici*

II. *Rosa cinnamomea*

III. *Rosa rubra praecox flori simplici*

IV. *Rosa praecox spinosa flori albo*

99. tábla

I. *Rosa sylvestris odorata incarnato flore*

II. *Rosa Sylvestris flore rubro*

III. *Rosa Milesia rubra flore simpl.*

IV. *Rosa Egletteria*

A florilégiumban hat fehér (94/I; 96/I; 96/II; 96/IV; 97/II; 97/III), hat vörös (95/I; 95/II; 95/III; 96/III, 97/I; 97/III) és egy sárga (95/I) kerti rózsaváltozat és nyolc feltételezett vadrózsafaj (98/I; 98/II; 98/III; 98/IV; 99/I; 99/II, 99/III; 99/IV) szerepel. Mind a tavaszi virágok közé került besorolásra. Besler a 94/I. fehér rózsát úgy jellemezte, hogy az virágzaskor erős, kellemes pézsmailatú. Némelyek ebből arra a következtetésre jutottak, hogy ezért az a *Rosa moschata* lehet. Ezt kizárja, hogy a faj nyár végétől virágzik, továbbá hogy elterjesztéséről 1650 után lehet beszélni, így a *Hortus Eystettensis* elkészítésekor nagy valószínűség szerint még ismeretlen lehetett. Besler – illetve az ismeretlen M. V. H. – inkább egy tavasz végével virító *Rosa x alba* L. ‘Semiplena’-t, a szintén pézsmailatú damaszkuszi rózsát illusztrált. A 96. tábla három fehér rózsájából kettőt, a I.-t és a II.-at a szerző a *Rosa x alba* L. szimpla és dupla szirmú változatának gondolt. A IV. számú fehér rózsáról, amelyről szintén följegyezte illatos voltát, azt állította, hogy *Rosa provincialis* lenne. Ez utóbbi, ha *R. gallica* L.-változat, valóban lehetne, ha ritkán is fordul elő, fehér szíromszínű, de az már kizárja a helyes névadást, hogy az ábra szerint nem rendelkezett tüskével. A 97/II. rózsza a botanikusok szerint leginkább *Rosa x alba* ‘Incarната’ – olyan, amelyet Botticelli *Primavera* festményén találhatunk.

Voltak, akik ezt *Rosa chinensis* JAQ.-ként határozták meg, talán mert kétszer virágzónak jellemezte Besler. Ennek ellentmond az, hogy a *R. chinensis* a 18. század elejével tűnt föl az európai kertekben. A 97. tábla III. illusztrációját Besler damaszkuszi rózsaként határozta meg, ámbar a levélzete alapján a *R. gallica* közbe kellene sorolni. A 95. tábla három vörös rózsáját – a korabeli Európa kertészetében legelterjedtebb rózsákat – Besler százelevelű vagy káposztarózsaként, Provins-rózsaként, illetve ecetrózsaként (patikárius rózsájaként) sorolta egymás mellé. A 95/I. centifolia sajátossága helyesen felismert, sajátosságai által azonosítható: a párta csésze formájú, a külső szirmok egymást fedik, a belsőek ráncosak, s a rövid bimbókon túlnyúlnak a csészelevelek. A 95/II. variegatája virágának kevesebb a szirma s nagyobbak is, így az nem lehet centifolia, hanem *Rosa gallica* L.-nek a ‘Versicolor’-ja, a korabeli, kedvelt Provins-rózsza. A 95/III. mint *Rosa provincialis* szerepelt. E *Rosa gallica* L. ‘Officinalis’ szintén a nagy, rózsaszín virágú Provins-rózsza, az, amelyet a hagyomány szerint IV. Thibaut, Champagne grófja 1240-ben hozott a Szentföldről Franciaországba. Szintén *Rosa gallica* hibridjeinek mutatkozik a 97/I. frankfurti rózsája, a 97/III. édesrózsája, a 96/III. és a 99/III. *Rosa milesi*aiak. Besler két sárga rózsája két különböző fajhoz tartozik. A 95/III. Nagy virágú, kétszer virágzó sárga rózsáját *Rosa hemispherica* J. Herrmannként értelmezték, annak ellenére, hogy 1762-ben írták le először, már a 16. században is népszerű és ismert lehetett. A 98/I. *Rosa lutea*ja a *Rosa foetida* J. Herrmann: ez az az Anatóliától Himalájáig elterjedt vad faj, amelyet Clusius kapott Konstantinápolyból, s osztrák rózsaként ismert. Szintén sárgás szírműként ábrázolt, ámbar leginkább krémszínű szirmokkal rendelkezik a *Rosa praecox spinosa*ként ismertetett, a 98/IV. képen szereplő *R. spinosissima* L. Vad faj a *Rosa rubra*nak nevezett *R. pendulina* L. (98/III.), a kevés tüskéjű, s latin nevét megtartó fahéjrózsza (*R. cinnamomea* L.) és a 99. tábla I. és IV. képen bemutatott *R. eglanteria* L. és a 99/II. és III. amely a *R. canina* L. változata. Besler rózsái alapján megállapítható, hogy a 17. század eleji kertészetben a rózsák hibridjei és vad fajai egyként szerepeltek. Az illatos, feltűnőbb, egyszer vagy kétszer virágzó kertészeti változatok között ott szerepelt a *R. x alba* ‘Incarната’, a *R. x alba* L. ‘Semiplena’, a *R. gallica* L. ‘Versicolor’, a *R. gallica* L. ‘Officinalis’ és egyéb *R. centifolia*- és *R. gallica*hibridek s a töröktől származó *R. hemispherica* J. Herrmann. A vadfajok pedig a következők voltak: az európai elterjedésű *R. spinosissima* L., a *R. pendulina* L., a *R. cinnamomea* L., a *R. eglanteria* L., továbbá az Ázsiából származó, kertekbe bekerült *R. foetida* J. Herrmann.

A Lippay-mű rózsái

■ Lippay több mint egy tucat rózsája között van egy, amely kétségen kívül Plinius rózsái között is szerepelt. Plinius írta le először a *milesiai* rózsát, s akként, hogy annak legfeljebb 12 lángszínű szirma van.

A Plinius említette rózsafélék közül még kettő, az említettnél ugyan rejtettebben, de megtalálható Lippay rózsalistájában. A *százzsirmú*, azaz százlevelű – centifolia – rózsza elnevezése Hérodotoszig, illetve Theophrasztoszig nyúlik vissza, de Plinius az, aki a szirmok számára utaló elnevezést átörökítette. (A római enciklopédikus szerzőnél e virágok – egyetlenegyét kivéve – a rózsaszín és a piros különböző változataiban pompáztak. Plinius csupán egy fehér rózsát sorolt fel – a soktüskés, jelentéktelen szirmú alabandicaít –, sárga virágút pedig egyet sem.)

Amit *olaszországi rózsának* nevez Lippay, s úgy ismertet, hogy „minden hólnapban virágzik s télen, mert érzékeny növény, edényben köll tartani és pincébe vinni”, nem más, mint a pliniusi *praenestiai* rózsza.

Amúgy Lippay János korában a *százzsirmú* rózsát *Rosa centifolia*ként ismerték. A *praenestiait* pedig Clusius – de előtte és a nyomán majd mások is – *R. damascenaként* jegyezte. A *milesiait* pedig *R. gallicának* mondták. Ez utóbbi bársonyvörös rózsza az ókor és középkor konyharózsája, emiatt cukor-, illetve ecetrózsza is lehet a neve, máshol bársonyrózsza, patikáriusok rózsája, *officinalis*, sok helyen pedig – ismert tenyészhelye miatt – *rose de Provins*ként. Magyarul – Rapaics szerint – ez a kerti rózsza, illetve egyszerűen: a rózsza.

De a tizenhatodik–tizenhetedik századi, lassan megformálódó botanika tükrében mi az, ami még tudható a Lippay említette rózsákról?

Lippay két földrajzi térséget nevezett meg, amely a kortárs rózsaismeret értelmében a rózsák származását tekintve fontos. Hollandiaiként hozta szóba a cinóbervörös, kevésbé erős illatú *százlevelű*, alacsony növésű rózsát, illetve a sokszirmú *tejszínű* rózsát. S ugyan a vörös nem erős illatú, de a fehér annyira sem. Az olaszoktól pedig a *hónaposat* származtatta, azaz a minden hónapban nyíló rózsát, amely barackszínű, illetve rózsaszínű s ugyancsak jó illatú.

A 'közönséges' rózsza, amely oly hasonlatos a százzsirmúsága miatt a 'hollandiai rózsához', feltehetőleg azonos azzal, amelyet *R. provincialis*nek mond az európai minták nyomán 1569-ben megjelent növénykatalógusában John Gerald. Ez az a *R. centifolia*, amely káposztarózsaként terjed el 1580 környékén Hollandiából, s a parfümök alapanyagát szolgáltatta.

Clusius a Lippay által olasz eredetűnek emlegetett hónapos rózsát *R. damascenaként* különítette el, a 16. századtól amúgy másik neve is ismertté válik a növénynek: *R. omnium calendárum*.

A *milesiai* – azaz *Provins-rózsza* – a *R. gallica* rokonságának a tagja.

Az említett rózsáknál, ami a kerti jelenlétüket illetve, valamivel kisebb jelentőségűek a botanikai irodalomban kevésbé szereplő következő rózsák:

Clusius pannoniai flóramunkájában három új, addig említetlen rózsza egyike Lippaynál is szerepelt. A fahéjszínű kérge miatt megjegyzett pünkösdi rózsza az, amelyet a jezsuita kertész felsorolt. Az a *R. cinnamomea*, amelyről Clusius azt írta: „Hogy az elsőt honnan hozták Bécsbe, kétséges, de egyesek véleménye szerint tiroli származású, mások szerint Franciaországból küldték teljes piros virágú Mochate néven. Most már minden császári kertben ültetik és a hercegek, előkelő hölgyek és általában mindazok kertjeiben látható, akik gyönyörűségüket lelik a növények tanulmányozásában.”²⁴

A pünkösdi rózsácskát 1597-ben John Gerard említette *Herball*jában, s véleményét követte John Parkinson is. 1600 előtt *R. majalisként* ismerték és kultiválták.

A Lippay felsorolta piros-fehér tarkabarka – sorban az ötödik – rózsá, úgy tűnik, az a *R. gallica*-származék, amelyet 1583-ban jegyeztek először, s virágszíne miatt *R. Mundinak* neveztek. Kétséges azonban mindez, ha azt az egykori, közel kortárs botanikai mű rózsaillesztrációját nézzük, amelyet Beslernek tulajdonítunk. Abban *R. damascena* – azaz praestina rózsá – megnevezéssel együtt láthatjuk, s akár egymással megfeleltethetőnek is mondhatnánk e rózsá képét és nevét. Az 1551-től ismert, John Parkinson által 1629-ben *R. versicolor*ként (Yorke és Lancaster rózsájaként) említett rózsá, amelyet Besler elnevezése követ, az ábrázolatban nem azonos, nem is hasonló a besleri műben ábrázolttal.

A négy, Lippay által említett fehér rózsá, miként néhány piros, illetve rózsaszín rózsá a Lippay-szövegek nyomán nem tűnik identifikálhatónak, még akkor sem, ha nem a kertészeti, hanem az inkább botanikainak mondott művek rózsaleírásaival vetjük egybe azokat.

A sárgá rózsák valamennyije kis-ázsiai, s az arabok, illetve törökök által jelentek meg Európában, éppen a reneszánsz legvégén. 1561-ben írta le az első sárgá virágú rózsát Gesner. Clusius pedig az első teljes virágú sárgá rózsáról adott hírt, 1573-ban arról tudósított, hogy a török eredetű növény a császári kertben kivirágzott. Angliában amúgy 1695-ben jelent meg először a sárgá virágú rózsá, mintegy száz év kellett ahhoz, hogy a Konstantinápolyból elhozott növényt kontinensszerte meghonosítsák.

A mai ismeretek szerint a százlevelűek közé tartozott hollandiai rózsá biztonsággal azonosítható: ez az a *R. centifolia*, amelyet káposztarózsának, Provence-rózsának neveznek, és a 16. század környékén keletkezett s terjedt el.

Az olasz rózsá a *R. damascena* egyik változata, a Provins-rózsá pedig *R. gallica*-változat.

A többi rózsaszín és piros rózsáról csak annyi sejtethető, hogy – a mai álláspont szerint – vagy *R. gallica*, vagy *R. centifolia*, esetleg *R. alba*-változat.

A fehérek pedig *R. albák*. Ezek – kivéve a százlevelűt – akár antik eredetűek is lehetnének.

A *R. foetida*, amelyet – nyilván bécsi leírója, Clusius említése miatt – osztrák sárgá rózsának mondanak, mások pedig bűdös rózsaként ismernek, nem az egyedüli ismert ilyen rózsá, mellette elterjedt a kénrózsá (*R. hemisphaerica*) is. Harkness szerint a bűdös rózsá már a 12. században megjelent Észak-Afrikában és a mór területeken, kétszínű szíromváltozatát Európában nemcsak osztrák rózsának, hanem kapucinusok rózsájának is nevezték.

Rózsakertészeti praktikák

■ Az európai hagyományban a rózsának kiemelt szerep jutott: azon kevés növények egyike, amely az első pillanattól kezdve s mind a négy kulturális hasadást túlélve mindvégig jelen tudott maradni. Változó mértékű szerepéhez hozzájárult, hogy számára az élőlények civilizációba kerülése valamennyi – azaz mind a három – módjában szerep jutott, s úgy az *élelmzésben*, mint még inkább a *higiéniai-medicinai* eljárásokban és a vallásos-kultikus használatban.

Lippay művében, annak ellenére, hogy az kertészeti szakmunká, mindhárom lehetséges rózsahasználat megidéződött. A rózsá konzerva, liktárium, víz, ízt és illatszert szolgáltató anyagok alkotója, komplex gyógyszer, higiéniai szer kedvelt adaléka, s a paradicsom metaforikájával kapcsolatos jelképalakzatok része. A mű azonban, nyilvánvalóan, leginkább olyan utasításokat foglalt magában, amely a rózsahasználat agronómiai-kertészeti szerepéhez tartozott.

Miként a műben szerephez jutó rózsámetaforika, illetve a kertészeti rózsáváltozatok, úgy a rózsá kertművészetével kapcsolatos eljárások is többnyire az antik és a

reneszánsz forrásokhoz kötődnek. Plinius természettörténete és Pietro Crestenzi korai reneszánsz kertészeti munkái azok, amelyek egyre másra megidézettek: egészében vagy részletében. Számos rózsakertészeti eljárás, illetve rózsával kapcsolatos élelmezési, gyógyászati, praktikus mindennapi használati javaslat ezen auktorok műveiből táplálkozott, Lippay, felhasznált kertészeti irodalma révén, hozzájuk mint forráshoz jutott, akár közvetlen, de még inkább közvetett módon.

Pliniustól ismert például a rózsza korai virágoztatásának ideje: a rózsza tövét naponta akár többször meleg vízzel kell locsolni, így a télidő múltával a növény a természetes virágzási idő előtt borul lombba s hajt virágot (1.16. CLXIX.). A reneszánsz kertészetet művével megalapozó Crestenzi javaslata az, hogy a kertet, ha épített falal nem, akkor áthatolhatatlan sövényvel kell körbevenni, például a vadrózsából neveltől (1.3.XXX.). Másrészt az is általa vált Itália-szerte, majd francia, német és angol területen ismertté, hogy a lugasra kúszó növények között a rózsáknak is helyet kell adni. Erről – a rózsák lugasozásáról – az antik és középkori szerzők nem szóltak annak idején, mutatják ezt a freskók, a rózsát az árnyékvető lugasokba csupán lemetszve, illatosítás miatt helyezték.

Lippay több helyen is beszélt arról művében, hogy fákra kell folytatni a rózsát, illetve megfelelően épített szerkezetekre (1.2. XXIV. és 1.4.XXXII.), s a növényt megfelelően trágyázott talajba kell ültetni. Mi több: a rózsza, mivel az ága gyöngye, nem alkalmas a kert közepi virágmezőben neveltetésre, hiszen lécekkal kellene föltámasztani. Ezért a fal mellé, illetve a kert szélire ültetessék (1. 3. XLII.).

A rózsaultetés normáiból következtetni lehet a rózsza némely habituális vonására s ezáltal a lehetséges rózsafajokra. A rózsák között, amelyek többnyire kötött talajon, tápanyagban gazdag földben, tűző napon fejlődnek kedvezően, némelykor más környezeti, illetve ökológiai igényűek is vannak. Lippay sövénynövényként egy újabb, a kertben neveltek között nem említett rózsát nevezett meg, a vadon élő rózsát. Más- hol azt javasolta, hogy miként a calendariumban található, a vad rózsára oltsanak szemet, így az teljes rózsává tehető (1.16.4.CLXXVIII.).

Másrészt a fák ágai közé, illetve a lugasra rózsát futtat fel, azt, amelyet halavány színű, teljes fehér rózsának nevez: a kúszó jellegből és a fehér virágsziromszínből arra lehet következtetni, hogy az ekkor már kultivált *R. arvensis* lehet.

De miféle okok miatt kedvelt ennyire a rózsza? Ezen okok nyilván egykor hozzájárultak ahhoz, hogy a virág szimbólumok alapjává vált, illetve más, civilizációs szerephez jutott. De a rózsakertészetben vajon megneveződött-e a használatra utaló indíték?

A rózsánövény szervei között a virága legkedveltebb. Az illat, szín, méret miatt. Ezekkel kapcsolatos szinte minden fondorlat. A rózsát bimbóban tartják azzal, hogy sóprút [=seprőt] töltenek rá, zöld árpába temetik, kettémetszett nádszálba kötik, nád- ba bújtatottan földbe vermelik, s amikor szükség van rá, verőfényre teszik, vízbe állítják. A virágzás idejének meghosszabbítására sokféle eljárás szolgált, mivel a rózsza nagyra értékelt dísz, kedvelt ajándék (1.16. CLXXI.).

Amúgy a rózsavirág színe is megváltoztatható, bármely virágnál szokatlan színre: feketére, zöldre és kékre. Szárított éger-, ruta- és búzavirágporban szokás ilyenkor nevelkedni a növénynek, illetve megfelelő színű öntözővízzel javallt locsolni (1. 16. 2. CLXXII De nemcsak a megfestés, hanem ismertek az elszíntelenítés módjai is: a vörös rózsát kénkö füstjével fehérré alakítják (1.16.CLXXIV.). Ha azonban rózsza- és jázminhajtásokat összeforrasztanak, azon az amúgy fehér és vörös virág helyett kék fog teremni (1.16.XLXXIV.). Hasonló eredményre jutnak az Európa-szerte ismert javaslat szerint azok, akik két különböző színű virágot hozó rózsza rügyeiből csinálnak egyet, s azt hajtatták ki (1.16. CLXXVI.). A virágszín megváltoztatására – Theophrasztosz nyomán – azt is alkalmasnak ítélte Lippay, hogy a növényt hanyagolják el: s azok harmadév után, gondozatlanul elhalványulnak (1.16.CLXXVI.).

Az illat megváltoztatásához a növény termőhelyének szagát pézsmával, ámbrával érdemes megváltoztatni, az majd a növényre is átszármazik. Biztosabb azonban, ha a magvakat csíráztatásuk előtt jó szagú vízben megáztatják. A kevésbé szagos *hollandiai rózsza* szagossá tétele úgy történhet, hogy jó illatú teljes rózsára oltják, illetve annak gyökerét jó szagú rózsza gyökerével koszorúban összefonják, s együtt elültetik. Másrészt ama – az arabok által minden növényre kiterjeszhető – theophrasztoszi eljárás is fennmaradt, hogy amennyiben a rózsza mellé elég közel fokhagymát ültetnek, kedvesebb szaga lesz a rózsának (1.16.3.CLXXVII.).

A rózsákról természetesen nemcsak a virágoskertet bemutató könyvben értekezett az írott kertészeti hagyományból bőséggel merítő Lippay János, hanem a *Gyömölcsösről* szóló munkájában is: ennek az oka az, hogy a rózsát, fás növény lévén, a fákhoz hasonlatosan gondozták. Így aztán a rózsaemlítések száma különösen magas a műben, annak ellenére, hogy a virágoskertet taglaló könyvben bizonyosan a legrészletesebben bemutatott s jelenlétét több civilizációs használatból indokolt dísznövénycsoport. Sajátos, hogy túl azon, hogy a 17. században ismert rózsák legjellemzőbbjei megjelenítettek, a rózsakertészetet ugyancsak hagyományosnak és a pogány antikvitásig visszanyúlónak látjuk. Talán azért, mert a rózsza az európai kultúrában állandóan jelen lévő élőlény?

Összefoglalás

■ A *Posoni kert*ben szereplő rózsák a leírás alapján többé-kevésbé képileg is azonosíthatóak a korabeli kertkultúrában nevelt rózsákkal. Mindez arra utal, hogy a rózsakertészetben nem helyi, hanem Európa-szerte ismert változatokat kultiváltak.

A rózsza használata is felbukkan a munkában. Táplálkozási, medicinai és szakrális oka van annak, amiért nevelik. Az indokok között, mint a reneszánszban kialakult mentális jegy, esztétikai ok is fölsejlik.

Amikor a rózsát erény- s egyben koszorúnövénynek látjuk, akkor ebben az érzetben a reneszánsz kereszténység pogány antikvitáshoz fűződő kapcsolata is fölsejlik. A rózsza a rómaiaknál – utalt arra Cato, Varro s annyi másokon túl Plinius is – koszorúnövény, de annak tekintette Plinius legfőbb forrása s az orvosi irodalom legtöbb auktora által hivatkozott, a botanika atyjának nevezett, amúgy az arisztotelészi természetbölcséleti gondolatokat folytató Theophrasztos is. Pliniusra azonban közvetlenebb módon is utal a *Posoni kert* – illetve a *Posoni kert* forrásaként szereplő több – szerzője, s ennek példáit a rózsák kapcsán is megmutathatjuk. A műben megidézett (illetve meg nem nevezett, de azonosítható) reneszánsz botanikusok is ugyancsak ezekre a rózsahasználatokra és rózsát említő szerzőkre hivatkoztak.

■ JEGYZETEK

1. *Posoni kert*. Ajánló levél. a2
2. *Posoni kert*. Az kegyes olvasóhoz. b1
3. *Posoni kert*. Első könyv. Virágos kert. XIV rész. Az virágzó fákrul. CXLVII.
4. Rapaics R. 1932. 65.

■ IRODALOM

- Cunningham, Andrew: The culture of gardens. In: Jardine – Secord – Spary: Cultures of natural history. Cambridge University Press, Cambridge. 1996. 38–56.
- Delumeau, Jean: A reneszánsz. Osiris, Bp., 1997.
- Géczi János: Rózsahagyományok. Művelődéstörténeti tanulmányok. Iskolakultúra Könyvek 17. Pécs, 2003.
- Géczi János: Shakespeare rózsái. Iskolakultúra 2004. 6. 70–86.
- Géczi János: A kereszténység rózsái. Műhely 2006. 3. 57–64.
- Géczi János: A rózsza az antik görög hagyományban I. Mediterrán Világ 2006. 75–130.
- Harkness, Peter: The Rose. Firefly Books, London, 2003.
- Lippay János: *Posoni kert*. Nagyszombat, 1664.
- Phillips, Roger – Rix, Martyn: *Roses*. Macmillan, London, 1988.
- Rapaics Rajmund: A magyarság virágai. Királyi Magyar Természettudományi Társulat, Bp., 1932.

CSOMA ZSIGMOND – TÜDŐSNÉ SIMON KINGA

VIRÁG ÉS VIRÁGKULTÚRA A KÉSŐ RENESZÁNSZ ERDÉLYI KERTEKBEN (16–17. SZÁZAD)

...a kertkultúra erdélyi,
ezen belül székelyföldi
bemutatása
végeredményben a
fejedelemségbeli
népesség mindennapjait
és ünnepnapjait
mutatja be
az olvasónak.

■ Az Erdélyi Fejedelemség történetével sokan, sokféleképpen foglalkoztak. E feldolgozások azonban az agrár-, kerttörténeti megközelítést majdnem nélkülözték, különösen a kertkultúra területén. Ennek több magyarázata is lehet: a hadtörténet, a diplomáciatörténet elsőbbsége és a viszonylagos függetlenséget biztosító fejedelmi politika megismerése valóban nagyon fontos kérdése a magyar történettudománynak. De a dolgoz hétköznapi és az ünnepnapok megismerésében is megkerülhetetlen a kertkultúra, azon belül a virágkultúra. Mindezeknek a kérdéseknek a kutatása egyben válasz is lehet a háromkötetes *Erdély története* című összefoglaló munkában megfogalmazott hiányra és célkitűzésre.¹ Vagyis arra, hogy módszeres kutatással kellene a konyha és a kert szerszámaint és, tegyük hozzá, a virág és a növényanyag történetét vizsgálni. Ezek ugyanis és a hozzájuk kapcsolódó szakmunkák, valamint ezt a tudást hordozó képviselőik szakosodása a 17. század eleji Erdélyben, a késő reneszánsz, a kora újkor időszakában általános tendencia. A mindent átható reneszánsz az önmagának gyönyörűséget szerző, kertjét gondozó paraszt képét lebenteli fel, aki koszorúkötéssel, virágápolással önmaga környezetét és lelkét ápolja, öncélúan vagy legalábbis reális haszon esetleges elérésére törekvés nélkül.

A kutatások kiterjesztését nagymértékben segíti, hogy az utóbbi évtizedekben számos olyan forráskiadás látott napvilágot, amely feldolgozásával a fenti kérdésekre is árnyalt választ adhatunk. Témakörünk szempontjából fontosak azok a gazdaságtörténeti, agrártörténeti feldolgozások,

amelyek részben a székelyföldi, részben az erdélyi történeti kutatásból fakadtak, továbbra is nélkülözik azonban a kertkultúra elemzését.²

A történeti-néprajzi kutatásokban a 16–17. századi uradalmi levéltárak módszeres vizsgálatára, a népi építészet, a népi gazdálkodás, az életmód, a mindennapi termelőmunka megismerésére Tálasi István és Balassa Iván is felhívta a figyelmet. A nyelvészeti megközelítés, a *Wörten und Sachen* kutatási módszere³ mellett, az összehasonlító történeti-néprajzi módszer alkalmazását is fontosnak tartották Jakó Zsigmond a gyalui vártartomány urbáriumait közzétevő nagy munkája után.⁴ Ezekből a szövegekből mind a fejedelmi udvar, mind a köznép és az udvarházak népének háztartását nyomon követhetjük. A leltározók egyaránt megfordultak a fejedelmi pár, illetve a felmért, adóztatott család igényeit kiszolgáló kertészházakban, palotákban, a lányok házában, az itt tartott, tárolt kerti növényekről, virágokról ugyanúgy beszámoltak, mint a konyhákról és a sütőházakról, kamrákról.

Mindemellett sajnós a magyar tudományosságunk nagy adóssága, hogy nem tette közzé tömegesen a 16–18. század uradalmi leltárait, iratanyagait. Számtalan részadatot lehet azonban a különböző naplókban, történeti forrásokban, forrásközlésekben is találni.⁵

Az utóbbi évtizedekben a fogyasztástörténeti vizsgálatok száma növekedett. Ugyanis rendkívül kedvező lehetőséget biztosít ez a fajta vizsgálódás a gazdaság, a társadalom, az egyén és a közösség életének, életminőségének elemzésére. Az ösztönös fogyasztás mellett a tudatos, megtervezett fogyasztás a társadalom, a közösség fejlettségét is mutatja. Az ún. magaskultúra és a népi kultúra összefüggéseire, kapcsolataira lehet ráérezni az erdélyi kertkultúra vizsgálatakor is. Az inventáriumok, az összeírások, a végrendeletek mind-mind mutatják az erdélyi társadalom keretében a tárgyi és a fogyasztói kultúrát. Egy-egy eszköz, szerszám egy-egy technológiát, szaktudást, emberi szakmunkát jelez, ami az elvégzett munka eredményeként a termelt javakat, az élelmiszereket, a táplálkozás mikéntjét és szintjét tükrözi. Ilyen összefüggésben pedig a kertkultúra erdélyi, ezen belül székelyföldi bemutatása végeredményben a fejedelemségbeli népesség mindennapjait és ünnepnapjait mutatja be az olvasónak. Természetesen olyan kérdésekre szintén választ várhatunk, mint a fogyasztói cikkek termelése, értékesítése, a különböző társadalmi csoportok és nemek⁶ szerepe a fogyasztásban, annak (tárgyi) világában, az ornamentikák és jelentésük, a luxus- és élvezeti cikkek fogyasztási mintái a fejedelmi, főúri, középnemesi és jobbágyi szinten élő székelység életmódjában.⁷

Cikkünk megírását az is ösztönözte, hogy Stirling János és Herczeg Ágnes a magyarországi reneszánsz kertművészetet feldolgozó szép könyveikben, valamint Pálóczi Horváth András a visegrádi kertről írt cikkében az erdélyi kertkultúráról keveset írt.⁸

Az erdélyi összeírásokban általában nem számoltak be részletesen arról, hogy hányféle és hányfajta virágot ültettek a korabeli kertekbe. Így történt a Kálnoky-féle összeírásakor is, bár a conscriptor mentségére szól, hogy munkáját a kora tavaszi hónapokban (február–március) végezte el. Ragaszkodva mégis egy székelyföldi főnemesi udvartartás kertjeinek a felidézéséhez – természetesen igyekezve elkerülni a túlzásokat – az esetlegesen ott termesztett virágok fajtáit más gazdaságok inventáriumából „kölcsonóztuk”. Valószínűleg nyaranta itt is virított a *sárga kőköröscsin*, illatozott a „*magyar kertek közönséges virága*”, az ibolya és a „*hószínű lilium*”. A természetben is szabadon termő más virágok mellett ékeskedett a sárga, valamint a szederjes *viola* és a török eredetű virág, a *szegfű*. Az ágyások valamelyikébe vetettek „*világos vörös színű anemonét*”, amely Lippay hasonlatával élve az „*ember szeme világát is csillámítja*”. Ismerték és ültették a felfolyó *sarkantyúvirágot*, amely a 17. században nemcsak a nagyobb uradalmak virágágyásaiban, de a nemesi és polgári ott-

honok kertjeiben, udvaraiban is éppúgy elterjedt, mint a 16. századi magyar szar-nyas oltárok képeinek egyik kedvelt virága, a *gyöngyvirág*.

Hogy a „*külömb féle kelemetes és kedves színében leginkáb játszadozó*” tulipán (Tulipa), melyet némelyek „*Liliumi Narcissus*”-nak neveznek, abban az időben már eljutott-e a székelyföldi nemesi otthonok kertjeibe, nem tudjuk. Lippay János állítása szerint e virág magyarországi meghonosítója bátyja, az esztergomi érsek volt. Az ősi magyarnak tartott, sztyepei virág, a tulipán a 16–17. században megbolydította a virágkedvelők szívét, megbolondította kedvelők széles táborát. Rapaics Raymund botanikatörténést, a magyar virágok legismertebb művelődéstörténést, a Magyar Tudományos Akadémia egykori tagját érdemes itt idézni, miszerint a „tulipánnak, pézsmagyöngyikének, császárkoronának, perzsa liliumnak, perzsa irisznek, fekete liliumnak, turbánliliumnak, konstantinápolyi ciklámennek, keleti anemonénak, jerikó rózsának, orgonának stb. még hírért sem hallották a 16. század magyar kertészei és botanikusai. A sok török virág csak lassacskán, egyenként kezd megjelenni a közép-európai kertekben, előbb az itáliai kertekben jut szerephez, majd Bécsben, ahol Clusius terjeszti és ismerteti a divatos virágokat szakmunkáiban, végül a század végén Hollandiában, ahol a következő században úgy meghódítja a kertészetet, mint sehol másutt.”¹⁰ Magyarországra és Erdélybe valószínűleg Bécs közvetítésével került a kertekbe ez a dekoratív virág, amelynek egyik fajtát a honfoglaló magyarság is ismerhette már mint sztyepei növényt.

A tulipán erdélyi megjelenéséhez a művészettörténet révén sem kerülhetünk közelebb, bár a 17. századi, főként festett kazettás mennyezeteken – de nemcsak ott – számos változatával találkozunk. A tulipán mint képzőművészeti díszítőmotívum megjelenését érdemben Balogh Jolán tisztázta. Megállapítása szerint a tulipán, hasonlóan a többi reneszánsz ornamentikához, jöllehet valószerű, mégis független a természetben lévő virágoktól. Egy-egy virágnak a díszítőmotívumok között való feltűnése és annak meghonosítása között egyértelmű kapcsolat nem mutatkozik. Így tehát a tulipánnak Erdélybe való behozatalától a tulipánmotívum feltűnése teljesen független.¹¹ A virágok kultuszának a magyarországi és erdélyi régiók felé vezető útját Clusius neve fémjelzi, aki jó kapcsolatban volt a korabeli magyar főurakkal, sőt azoknak kerttervet is készített (pl. Batthyány III Boldizsár reneszánsz udvartartásához a 16. század harmadik harmadában).¹²

Az erdélyi kertekben hagyományörzően, a színükkel, alakjukkal virító virágokkal együtt természetesen gyógy- és fűszernövényeket is termesztettek, amelyek gyógyító hatásukkal, a szépségápolásban betöltött szerepük mellett, különleges színeikkel, illatukkal egzotikus hangulatot kölcsönöztek az otthonok környezetének.¹³ Ezekből a „*kerti orvosos füvekből*” szárítva vagy frissen, borral vagy vízzel vegyítve orvosságos vizeket, virágvizeket készítettek. Gernyeszegen a felső rendi házaknál a leányok háza előtti tornácon az egyik vakablakban „*3 felkötöt rúd mely rudakon sok féle jó szagú füveket*” tároltak – mint olvasható az 1685 májusában készített összeírás sorai szerint. Az erdélyi nagyobb uradalmakban, de a kisebb paraszti kertekben is elterjedt – Méliusz Juhász Péter jellemzésével élve – a szegfűszagú fehér vagy zöld *bazsalikom*, a hamuszínű, ágas-bogas, igen szagos *majoranna*, a *rozmaring*, mely jószagú, mint a tömjén, a mezei vagy erdei Szent Ilona Asszony füve a *zsálya*, a *kömény* és a *fodormenta*, a szép virágú *levendula* vagy a jó illatú fűszernövény, a *tárkony*.¹⁴ Uzdiszentpéteren egy üvegben fodormentavizet, a másokban szagos levendula (spikinárd) olajat őriztek.¹⁵ Mint ismeretes, majd minden kerti virágot éppen a gyógyító hatásáért is termesztettek. A korabeli erdélyi írott forrásokban se szeri, se száma a virágokból, gyógynövényekből készített illatos és gyógyító vizek említésének. Az 1632. évi fogarasi inventáriumban 7 üveg rózsavizet, 2 üveg fehér liliumvizet és egyéb gyógyvizet írtak össze.¹⁶ Öt évvel később, 1638-ban a porumbáki udvarházban

9 gyógynövényfűves üveget jegyeztek fel. 1648-ban Kománán az „*Hopp Mester azzony házában*” a következő „vizeket” írták össze: „*Ezen hazbannis vadnak az falokon négy darab fogasok O szerűek, fejérek levén megh fwsteöswltek, kiknek az ket-tein vadnak ilyen fwvek és virágok vizei*”, majd következik felsorolásuk: 36 üveg, azaz palack szegfűvíz, 7 üveg violavíz, 2–2 palack parlagi és kerti rózsavíz és mások.¹⁷

A rózsza és lilium már az ókori római parasztkertek egyik fontos gyógynövénye volt. Kedvelték a rózsza virágjából készített vizet, ecetet, olajat. Uzdiszentpéteren a leányok külső házában 17 üveg „rózsza első vizét” és 21 „rózsza második vizét” tartották.¹⁸ Többféle rózsát említenek: veres rózsza, kerti rózsza, parlagi rózsza, basarózsza vize stb. De ecet készítésére is használták. Több helyen olvashatunk a rózszaecetnek való üvegekről. A lilium ismert változataiból is készítettek gyógyvizet: kéklilium¹⁹ vize, fehér lilium vize néven.²⁰ Gyakran olvasni a gyöngyvirágból készített vizekről. Hasonlóan a rózsához, ezekre is többször öntöttek vizet, majd leszűrték, erre utalnak az olyan megjegyzések, mint pl. a gyöngyvirág első vize 2 üvegben, gyöngyvirág második vize 2 üvegben, sőt a gyöngyvirág negyedik vizéről is szólnak. De olvashatunk gyöngyvirágos égettborról is.²¹

A kertek kialakításakor *dízcserjéket, fákat* ültettek. A legelterjedtebb dízcserjék egyike a *puszpáng* (kruspán, buksus), amelyről majd minden kertleírásban olvashatunk. E cserje formálható, „*magát meg hagyja nyírni*”, és utána még dúsabb, „*bojtos rendbe*” nő. Gondozást a trágyázáson, nyíráson kívül nem igényel, és a sanyargató hideg időjárásnak is ellenáll, így nemcsak a szegélyágak szélének kialakítására volt alkalmas, hanem különböző formák létrehozására is.²² A fogarasi vár felső kertjéből egy 1656. évi összeírás egy „*puszpangbol cimer formara ültetett tábla 4 darabban*”, körülötte lilium, viola, szegfű és egyéb más virágokról számol be.²³ A kertek díszfáinak ékessége a *ciprusfa*, a Ciprus szigetéről származó, hegyes levelű, a gyalog fenyőhöz hasonló meleg égövi fa.²⁴ E méretükben és formájukban is impozáns alakú fák látvány szempontjából központi szerepet játszottak. A már említett geryneszegi kastélykertben is egyetlen „*Jábakra kiterjesztett*” ciprusfa állott. Apafi Miklós nagysajói udvarházának nagykertjében az ágyásokra osztott középső rész egyik táblájában egy „*igen szép és nagy ciprusfa ágasokra csinált gerendák alatt és három fűrészeszka padszék*”-ről,²⁵ míg a fogarasi és ebesfalvi kertjében „*kis cipressus*” ligetről tesznek említést. Az 1687. évi szamosújvári összeírásban is egy ciprusbokrot említettek. Itt jegyezzük meg, hogy bár a Kálnoky-birtok leírásaiban egyetlen ciprusfáról sem szólnak, feltűnő hogy Kálnoky Sámuel egész alakos portréjának háttérében egy nyitott ablakon át ciprusfásor tűnik elő.

Az olaszteleki Daniel-kúria kertjében, pontosabban a „*derék veteményes kertben, mely külömb-külobm requisitumokra táblákra fel vagyon szaggatva, az közepén pedig ezen kertnek vagyon egy nyári delectátiora való árbócz fákra kiterjedt szép cziprus fa*” – olvashatjuk az 1730. évi összeírásban.²⁶ Kerti díszfaként tartották számon még az *olajfát*,²⁷ amelyet egy fogarasi összeírás is említ.

A késő reneszánsz virágkorát Erdélyben a 17. században élte, amikor a század elejétől viszonylag békésebb időszak köszöntött be, Bethlen Gábor (1613–1629), I. Rákóczi György (1630–1648) és részben II Rákóczi György (1648–1660) uralkodása idején.

I. Rákóczi György kománai udvarházának inventáriuma szerint 1632. január 15-én az udvarház előtt virágoskert állt, ahol rózsabokrok virítottak tavasztól őszig.²⁸ De Siménfalván is feltüntettek az összeírók 1636-ban virágoskertet négy részre osztva. Az elsőkben szilvafa- és meggyfalugasok voltak, a másodikban szőlőlugas állt az utak mellett és felett, a keresztút közepén egy-egy élő csemete, a négy út nyolc végén pedig egy-egy kerek asztalnak való hely biztosította a sétálók számára a pihenést.²⁹ 1647 júliusában Uzdiszentpéteren is virágoskertet találtak a leltározók a vetemé-

nyes- és a gyümölcsöskert mellett.³⁰ A szurdoki udvarház összeírásakor 1657-ben megjegyezték, hogy a virágoskert palánkjai elrothadtak, de meggyfa bőven volt benne.³¹ A vajdahunyadi fejedelmi gyümölcsösnél is volt díszkert, amiben szőlőlugas állt.³² A fejedelmi pompának része lehetett a virágoskert, valószínűleg ezért is alakított ki I. Rákóczi György Gyulafehérváron az egyik bástyán talajjavítással virágoskertet, 1661-ben pedig Bethlenben az udvarház mellett virágoskertet és a kertben egy nyári házat írtak össze.³³ 1679-ben Uzdiszentpéteren Teleki Mihály udvarházában az „Asszony háza” közelében írtak össze virágos kis kertet.³⁴ Ezekben a kertekben a virágpompa mellett énekesmadarak csicsérgése vidámította a környezetet. Lorántffy Zsuzsanna örményesi fejedelmi birtokán a fejedelem telepítettett éneklőmadarat a virágoskertbe. Telekiék uzdiszentpéteri udvarházánál is egy darab „Madártartós, vesszős fakalitkát” írtak össze, amiben cinege ugrándozott.³⁵ Lorántffy Zsuzsanna fejedelemasszonynak Gyulafehérváron a virágoskertre nyílt az egyik szobaajtaja, a kertben pedig szökőkút volt. A fejedelemné virágoskertjei késő reneszánsz tábláskertek lehettek. Uzdiszentpéteren a „belső virágos kis kertecske” az asszony és a leányok ablakai alatt húzódott. Ebben a kertecskében majoranna-, szegfű-, rózsatáblák voltak.³⁶ A Kálnokyak kézdiszentléleki udvarházánál is volt virágoskert,³⁷ ugyanúgy, mint Kőröspatakon és Miklósváron.³⁸ A virágoskert itt a tó mellett volt, nyílt rá egy ajtó a filagória felől. Ebben a kertben négy táblában puszpángok voltak virágokkal, a négy tábla körül pedig sűrűn szilvafák. A szimmetrikus kertek rendszerint négy részre voltak osztva, általában 4x4 ágyásban, tizenhat táblás kertként. A már említett siménfalvi kertben 1636-ban minden részt még további négyre osztottak fel.

A késő reneszánsz erdélyi kerteknél általában jellemző a szigorú geometriai elrendezés, ahol a lugasok kellemes árnyékot biztosítottak. A Székely család kilyéni udvarházában is elmaradt a tételes virágfelsorolás, de a virágok és a zöldségnövények mellett a virággyakba gyógy- és fűszernövényeket is ültettek, bazsalikomot, levendulát, majorannát.³⁹

De milyen virágokat, növényeket ültettek Erdélyben? Elsősorban a hidegtől, fagytól védhető, nem melegigényes növények jöhettek számításba. 1636-ból Siménfalváról viszonylag részletes leírással rendelkezünk – amennyire a leltárkészítők értettek a virágokhoz. Az itteni virágoskertben hat tábla ékeskedett. Az elsőben „igen szép virágok, mesterséges cifrás ültetéssel”: esetleg már valamiféle mintára gondolhatunk, amit a kiültetéssel értek el. A sokféle füvet és virágot lilium vette körül. A második táblában a kapitány úr címere és beosztása, neve „szép virágokkal, deák bötükre kirajzolván” ékeskedett. Ennek megszerkesztése nem kis feladatot jelenthetett, főleg a betűk kirajzolása. Természetesen ez már nem reneszánsz, hanem kora barokk kertre utal, illetve a német hatásra kialakuló, a reneszánsz kerteken túlmutató új kertművészeti stílusra, korszakra. A harmadikat és a többi táblát virágok és szép vetemények díszítették. A kert egyik felét éppen szántották, hogy ősre veteménynek legyen helye. A kert negyedik része füves volt, akkor báránylegelőnek használták.⁴⁰

A virágnevekről viszonylag keveset tudunk, azonban nagy számuk a korszak kiemelkedő kertészeti szakírója, Lippay János által írt *Posoni Kert I. Virágos-Kert* (1664) című könyve alapján jellemzőbb lehetett Pozsony környékén, mint Erdélyben. Mindezek ellenére a nemzetségnevek (Genus) száma nem haladta meg nagyon az erdélyi főúri kertekben lévőkét. Nadányi János franciából fordított erdélyi szakkönyve ugyanakkor pedig nem tekinthető önálló alkotásnak, ezért összehasonlítási alapként sem fogadható el. A Pozsonyban élő és dolgozó Lippay János gyakorlatias könyvet akart írni, a konyhára szükséges zöldségek és gyümölcsök termesztésének leírásával és a díszítő szép virágok felsorolásával. Felrótta, hogy más szerzők a pogány fabulákkal és elmefuttatással töltik meg könyveiket, ahelyett hogy praktikus könyveket ír-

nának. Ezért is: „...*kikkel Magyar-Országban élünk, irtam: azon kívül, ezeknek orvosló hasznairúl, az együgyüeknek kedvekrét, bé-soózásokrúl, és minden féle kerti ártalmas ellenségnek – ellen – való orvosságokrúl.*”⁴¹ Lippay, mint jezsuita, az ellenreformáció híve és követője, Pécsi Lukács 1591-ben Nagyszombatban megjelent erkölcshotanikai fordításához hasonlóan gyakran hivatkozott a Bibliára, a Genézis 2-re és 3-ra. Sőt a *Virágos-kert* I. részének már első oldalán azzal vezette be olvasóit a témába, hogy Isten az embert a paradicsomkertbe teremtette, hogy ennek a kertnek gondozója, első kertésze legyen. Máshol Máté 6-ra hivatkozott, hogy a virág többre becsülendő bármilyen világi pompánál és dicsőségnél. De hivatkozott Xenophónra is, hogy a kertészt és az orvost azonos tulajdonságok hajtják, vagyis a kert és az egészség érdekében minden munkát időben kell elvégezniük.⁴² Lippay könyve azonban már egy kora barokk kertet ábrázolt, amilyen a késő reneszánsz időszak után a Magyar Királyságban az első érseki kert lehetett. A pozsonyi kert leírása azonban már nem a késő reneszánsz, antikvitás bűvöletében született, hanem a magyarországi ellenreformáció jegyében, a programszerű katolikus ikonográfia felhasználásával.⁴³ Lippay számos külföldi példa mellett a hazaiakat is beépítette, köztük az erdélyieket is. Az újvilági növények közül számosat már ismert, és virágos dísznövényként már említette a későbbi évszázadokban amerikai-újvilági kapásnövényeként termesztett napraforgót, burgonyát és kukoricát is.

Erdélyi fejedelemsnéként Lorántffy Zsuzsanna is virággal gondoskodott környezete szépítéséről. Beszterce városától szép füveket, virágokat, magokat, valamint rozmaringot, spikinaridot (levendulát), ciprust és nemesített szegfűvet is kért. A pozsonyi mintakerttel szoros kapcsolatot tartott fenn, az első tulipánok és nárciszok így kerülhettek Erdélybe. Azonban minden igyekezete ellenére fekete tulipánt és szederjes színűt nem sikerült szereznie még Lippay György érseknek, a kert tulajdonosának sem. Nem véletlen a nagy érdeklődés a tulipán iránt, ez az időszak az, amikor a tulipán hihetetlen tündökléssel emelkedett a virágszeretők között. A növekvő keresletre utal a tulipánhagyma árának emelkedése. Nadányi János 1669-ben Kolozsváron megjelent, erdélyi kertészkönyvként elhíresült könyvfordítása sem tartalmazott a tulipán termesztésére vonatkozó adatokat. Bár Comeniusnak, Lorántffy sárospataki tanítójának könyvében már szerepelt a tulipán, a viola, a hyacinthus, a nárcisz, a rózsza és a szegfű mellett. A „mezei virágok” csoportján belül említette a gyöngyvirágot, a *Teucrium chamaedryst*, a *Centaurea cyanust* és a kamillát.⁴⁴ Nadányi kertészkönyve, 16. századi francia szakirodalmi fordításként, amely az ókori szerzők ismereteit frissítette fel, természetesen a keresztény szimbolikában Mária virágává vált rózsát még nem említi.

A kománai inventáriumban a következő, részben gyógynövényként is ismert és termesztett virágos növényeket említették: gyöngyvirág, rózsza, ökörfarkkóró, fodormenta, feketecsalán, pásztortáska, diktámus, boragó fű, sóska, menta, fejrható virág, gyengegyökér, kék liliom, mézvirág, sárga viola, fehérliliom, lómenta, útifű, pápafű, erdei eperj fű, babarózsza, szarkaláb, bodzavirág, hársfavirág, kömény, veresrózsza.⁴⁵

Teleki Mihály geryeszegi kastélyának virágoskertjeiben 1685 tavaszán két ágyban futó színes sarkantyúvirágot, egy táblában pedig négy ágyásra osztva szegfűt termesztettek. Az egyik ágyásban kiültetett, a másik háromban pedig magról vetettek. Ezekon kívül egy ágyásnyi mezei liliomot, hat ágyásnyi színes viola magvetést, két ágy bársonyvirágot, négy ágy csokros sarkantyúvirágot, egy ágyás szederjes violát, két ágyás bazsalikomot, ismét négy ágyásnyi sárga violát említ a leírás. A kert közepén levő út két szélén fehér liliomok sorakoztak, és két rend rózsafa, valószínűleg lugasok, amelyek azonban a zord télen elfagytak. A virágok mellett gyógy- és fűszernövényeket is termesztettek. A geryeszegi várkastély kertjében a virágok közt ba-

zsalikomot, levendulát, majorannát, tárkonyt, zsályát és köménymagot is találunk.⁴⁶ Valószínűleg hasonlóan, de kisebb méretekben a kilyéni Székely család gazdaságában is ilyen növények nőttek még a 18. században is.⁴⁷ 1681-ben Nagysajón szagos füveket, virágokat, puszpángokat említettek csak, megjegyezve, hogy a kert közepén hat virágrekesz vagy tábla volt, amelyek mellett szegélynövényként orgonát, ribiszkét, és köszmétét (egres) ültettek.⁴⁸ Ebből az időből való a görgényszentimrei udvarház leírása is, ahol a kert még az újabb barokkos törekvéseket nem mutatta, növényállománya a középkori hagyományokat, elsősorban az orvostanikai kertek növényanyagát mutatta. A kertben két szegfűves tábla volt zsályával körbeültetve, valamint négy tábla puszpáng, amelyekből kettőt ugyancsak zsályával szegélyezett. A zsályát nemcsak mint fűszernövényt, hanem világos és selymes levelével mint ágyás-szegélyező növényt használták fel. A táblákat elválasztó ösvény két oldalán ciprusfák sorakoztak, és egy rend köszméte, egy rend ribiszke, keretezésül. A déli oldalon fekvő puszpángtábla végében egy tábla saláta nőtt, bazsarózssával körülülte. A harmadik puszpángtábla után egy tábla vöröshagymát és egy ágyás mogyoróhagymát ültettek, és magnak való retekkel szegélyezték az ágyást. A napórához vezető ösvény mellé egy tábla vöröshagymát és egy tábla tárkonyt vetettek. A filagória melletti puszpángtáblát izsóppal szegélyezték. Mellette őszi fokhagymát, mogyoróhagymát és magnak való hagymát termeltek, természetesen nem dísznövénynek, hanem fűszernövényként. Vegyes veteményes-virágos jellegű volt a kert, petrezselymet, répát, dinnyét is termesztettek a virágágyásokban.⁴⁹ Ez a fajta vegyes kert még a középkori kertkultúrára utalt, ahol a növények, virágok még nem voltak egymástól elkülönítve, és ahol a kékelt, virágot hozó díszítő növényt meghagyták a gyógy- és fűszernövények mellett.

A kastélyok és udvarházak pár évtizeddel későbbi leírói elcsodálkoztak a hatalmas, nagy árnyékot adó fákon. Talán nem is gondolkodtak el azon, hogy 2–3 évtizeddel ezelőtt, amikor ültették őket, még gyér lombosított kis csemeték voltak, így akkor a parkok egészen más képet mutattak, mint amilyenek az utódok láthatták. Ezért válhattak kedvelt kerti elemmé korábban a kerti lugasok, amelyek kellemes árnyékos pihenőhelyet biztosítottak a parkokban, kertekben. Ugyanakkor a virágnevek nem vagy alig fordulnak elő a gazdasági kimutatásokban, inkább elszórtan a levelezésekben vagy a gyógyhatású virágvizek említésében maradtak fenn. 1632-ben a fogarasi leltár szerint az uradalmi kertész házában fazekakban viola és szegfű nőtt, ez évben a kománai udvarház előtt rózsabokor nyílt. A rózsza mint a középkor kedvelt Mária-virága sok udvarház kertjében megtalálható ebben az időben különösen a katolikusok lakta területeken. 1681-ben Nagysajó udvarházában is egy zsák aszú rózsát, vagyis szárított rózsaszirmot írtak össze. Ezek a rózsák parlagi (*Rosa gallica*) vagy már csipkerózsák (*Rosa canina*) lehettek. A parlagi rózsza az ókortól ismert, a középkorban még nem különböztették meg a csipkerózsától. A parlagi rózsza bimbóit ecetbe, szirmaikat pedig mézbe tették, tartósították.

Nagysajón 1681-ben még ciprusfát, tárkonyt, zsályát is feltüntettek a cserjék, bokrok körül. De megtalálhatók voltak szilvafák és fának nevelt orgonabokrok, a tengeriszőlő (ribiszke), a turbulya.⁵⁰ Kőröspatakon a Kálnokyaknál a főépület udvarain (külső, belső, középső) pompáztak még jó illatú, árnyékot adó örökzöldek. A virágágyások közepére vagy szélére illatozó, alakjukkal, színükkel díszítő bokrokat, cserjéket ültettek, mint a fentebbi virágos-díszkerti példák is mutatják. A kimondott díszfák fajszáma kicsi, ami abból is adódhatott, hogy a haszonnövényként számon tartott meggy-, szilva-, alma-, netalántán körtefák tavaszi virágukkal, érő terméseikkel és a fák alakjával díszíthettek is.

Összefoglalásul a fenti adatok tükrében elmondhatjuk, hogy a virágoskert kialakítása szorosan összefügg a tájrendezéssel is. A kert és a kertstílus életstílust, szem-

léletet, filozófiát, eltérő gazdasági-társadalmi fejlődést tükröz. A virág és a kert ugyanis egyféle tökéletesített természetet jelent, kis terét az „örök tavasznak”, amely harmóniát teremtve a szépségeivel eltakarta a természet kevésbé szép részeit.

A reneszánsz virágoskertek geometrikus tereikkel is idealizált közegei voltak a középkor után az emberi életnek. Az erdélyi késő reneszánsz, kora újkori kertek virágjaikkal a realitás és a szabadság kertjei is voltak, a nyugat pompája és a kelet török függősége miatt. A nemzeti szabadság jelképe ekkor a kert, ahol a virágok mellett a filagóriák pompája és kényelme ezt a valós világot és a jövőbeli függetlenségért felmerülő gondolatokat egymással kibékíthetőknek mutatta fel. A kert és növényei egyben tükröi is a gazdájuknak, a benne szorgoskodó erdélyi nagyasszonyoknak, a nyugat és a kelet határán élő, ügyesen politizáló, az egyensúlyra törekvő és ezzel a függetlenséget biztosító erdélyi politikának. Az erdélyi kertben is lemérhető a Habsburgoktól távolságot tartó, de az avított hagyományokkal már szembeforduló újító szemlélet.

Az udvarházak virágai, kertjei történeti múltunk részei is. Emberek, sorsok kapcsolódtak hozzájuk, különösen az olyan jellegű kertekhez és virágokhoz, ahol a jelentős erdélyi családok asszonyai, lányai éltek.

■ JEGYZETEK

A cikk megírásánál a közelmúltban megjelent könyvünket vettük alapul: Csoma Zsigmond: Késő reneszánsz, kora újkori kertek és borok Erdélyben. Magyar Mezőgazdasági Múzeum – Agroinform Kiadó, Bp., 2009. A VI. és a VII. fejezet foglalkozik az erdélyi virágkultúrával, az V–XII. fejezet pedig a kertkultúra különböző ágaival (zöldsegettermesztés, gyümölcsstermesztés, a kertészekkel, illetve a szőlészet-borászat kérdéseivel).

1. Erdély története II. 1606-tól 1830-ig. (Szerk. Makkai László – Szász Zoltán) Akadémiai Kiadó, Bp., 1986. 762.
2. Bornemisza Anna gazdasági naplója 1667–1690. I–III. (Szerk. Szádeczky Lajos) Bp. 1911; Jakó Zsigmond: Adatok a dézsma fejedelemségkori adminisztrációjához. Kvár, 1945; Imreh István: Székely falutörvények. Kvár, 1947; I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648). (Sajtó alá rendezte Makkai László) Bp., 1954; Imreh István: Székely paraszti jegyzőkönyvek pásztorlási határozatai (1717–1928). Agrártörténeti Szemle, 1959. 161–190; Imreh István – Pataki József: Adatok Udvarhelyszék mezőgazdaságához (1570–1610). Aluta. Sepsiszentgyörgy, 1969. 131–141, Imreh István – Pataki József: Adatok Udvarhelyszék állattartásához (1570–1610). Aluta. Sepsiszentgyörgy, 1970. 161–184; Ioan Prodan: Urbariile Țării Făgărașului I. Buc., 1970; Imreh István: A rendtartó székely falu. Buk., 1973; Uő: A fejedelmi gazdálkodás Bethlen Gábor idejében. Erdélyi Tudományos Füzetek, 221. Buk., 1992; Trócsányi Zsolt: Erdély központi kormánya 1540–1590. Bp., 1980; Jakó Zsigmond: A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556) és (1485–1556). I–II. Bp., 1990; Stirling János: Magyar reneszánsz kertművészet a XVI–XVII. században. Bp., 1996.; Herczeg Ágnes: „Szép és kies kertek”. A kora reneszánsz kertművészet Itáliában és Magyarországon. Bp., 2005; Pálóczi Horváth András: A visegrádi királyi palota kora reneszánsz kertje. Régészeti és környezettörténeti kutatások eredményei. In: Reneszánsz kaleidoszkóp. Bp., 2009. 137–161; Régi erdélyi almák. (Szerk. Berecz Ágnes – Nagy-Tóth Ferenc) Kvár, 1998; Tüdős S. Kinga: Székely főnemesi életmód a XVII század alkonyán. Buk., 1998; Uő: Egy székely nemesasszony élete és személyisége Apafi korában. Lázár Erzsébet Kálnoky Sámuelné. In: Erdély és Patak fejedelemszonya, Lorántffy Zsuzsanna. I. Sárospatak. 2000. 93–106.; Nagy-Tóth Ferenc – Fodorpataki László: Tündérkertész Lorántffy Zsuzsanna kertészeti jelentősége. In: Erdély és Patak fejedelemszonya... Az általános agrártörténeti kérdésekre vö. Niederhauser Emil: Agrártörténet és Kelet–Európa. In: Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára (Szerk. Kiss András – Kovács Kiss György – Pozsony Ferenc) Kvár, 1999. 367–371; Károlyi Jolán: Agrártörténeti bibliográfia. 1945–1972. Művelődés 1972. 8. 47–48; Uő: Az agrártörténetírás új útjai. Korunk 1970. 4. 517–523.
3. Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. (Anyagát gyűjtötte és szerkesztette Szabó T. Attila) I–IV. Buk., 1975–1984, V–VIII. Bp.–Buk., 1993–1996.
4. Jakó Zsigmond: A gyalui vártartomány urbáriumi. Kvár, 1944.
5. Pl. Haller Gábor naplója 1600–1644. In: Erdélyi Történelmi Adatok. IV (Szerk. Szabó Károly). Kvár. 1862; Apafi Mihály naplója. (Kiad. Tóth Ernő) Erdélyi Múzeum 1900; Cserei Mihály: Erdély története (1661–1711). (Kiad. Bánkúti Imre) Bp., 1983; Nagy József Zsigmond: A nemesi udvarház mint a nemesi műveltség szerzős színtere. In: A magyarországi értelmiség a XVII–XVIII. században. (Szerk.: Zombori István) Művelődés, 1984; R. Várkonyi Ágnes: Közgógyvitás és boszorkányhit. Ethnographia, 1990. 3–4.
6. A vidéki nők és a kertjük vonatkozásában lásd: Heide Inhetveen: Die Landfrau und ihr Garten. Zur Soziologie der Hortikultur. In: Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie. Stuttgart 1994. 1. 41–58; Csoma Zsigmond: Nők a magyar szőlő- és borkultúrában. Bp., 2008.
7. Az élelmiszertermelés, -fogyasztás történetéhez vö. Fernand Braudel: Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV–XVIII. sz. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen. Bp., 1985; Wolfgang Schwiebelbuch: Das Paradies, der Geschmack und die Vernunft. Eine Geschichte der Genußmittel. Frankfurt a. M. 1990; Massimo Montanari: Éhség és bőség. A táplálkozás európai kultúrtörténete. Bp., 1996; Europäische Konsumgeschichte. Zur Gesellschafts- und Kulturgeschichte des Consums (18. bis 20. Jahrhundert). (Hg. Hannes Siegrist – Hartmut Kaelble – Jürgen Kocka) Frankfurt a. Main/New York, 1997. Magyar példák: Kisbán

- Eszter: Népi kultúra, közkultúra, jelkép: a gulyás, pörkölt, paprikás. Életmód és tradíció 4. Bp., 1989; Uő: Magyar Néprajz 4. Életmód. (Szerk. Balassa Iván), Bp., 1997; Csoma Zsigmond: Kertészet és polgárosodás. Agrár-történeti, agrártudomány-történeti monográfia. Bp., 1997; Uő: A borkóstolás története, művészete és gyakorlata. Bp., 2002; Uő: A magyar bor útja. Szombathely, 2003; Balogh Judit: „Náj modi” és Erdély – a tárgyak világa a 17. századi Erdély főúri udvaraiban. In: A fogyasztás társadalomtörténete. Rendi társadalom – polgári társadalom 18. Bp.–Pápa, 2007. 91–97.
8. Stirling könyve 2008-ban újra kiadásra került. Vö. a 2. lábjegyzettel.
9. Melius Péter: Herbárium. 1578. Leírásában „De anemone a Kökercsin kétféle, egyiknek virága veres színű, hasonló a mezei mákhoz, a másiknak kék vagy szederjes virága koratavasszal nyíló és termete kicsi”. Használatáról: Melius Péter: Herbárium. Az fáknek, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól. 1578. (Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel sajtó alá rendezte Szabó Attila) Buk., 1978. 202. 203; Lippay János szerint a „Sok, számtalan, ki mondhatatlan drága szép színekkel ékesített Anemónék virági nemessítik Ersek Urunk ő Nagysága Pozsoni Kertét: az ki ennek az dicséretes virágnak Magyarországban első plántálója, és idegen Országból bé-hozója”. Lippay János: Posoni kert. I. 1664.
10. Rapaics Raymund: A magyarság virágai. A virágkultusz története. Bp., 1940. 63.
11. Balogh Jolán: Kolozsvári reneszánsz láda. In: Kelemen Lajos Emlékkönyv. Kvár, 1957. 16.
12. Csoma Zsigmond: A Batthyány család jelentősége a XVI század végi európai és a magyar botanikában. Szerk. Nagy Zoltán. Körmend–Szombathely, 2006. 73–81.
13. Rapaics Raymund: i. m. 63. Az eddigi ismeretek alapján az első tulipán Közép-Európában 1559-ben Augsburgban, Herwart Heinrich kertjében virágzott.
14. Melius Péter: i. m. 252, 253, 254, 266, 267.
15. B. Nagy Margit: Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták. Kriterion, Buk., 1973. 147.
16. Ioan Prodan: i. m. I. 98.
17. Ioan Prodan: i. m. I. 931.
18. B. Nagy Margit: i. m. 147, 148.
19. Erdélyben a nőszírom (Iris sp.) neve a kékliliom.
20. B. Nagy Margit: i. m. 148.
21. Uo. 147.
22. Apáczai Csere János kiegészítésként még hozzáfűzi: „A puszpángfa apró, temérdek és mindenkor zöldellő levelű, tőkéje daraboc és többnyire csögös-bögös, feketéllő, fája barna és ágon kemény s igen nehéz. Se tűzre, se színre nem jó, a vízen mindjárt a fenekére megyen, meg nem szuvasodik, se meg nem vénül. Száraztató és szorító ereje vagyon. Ha levelei porrá tételnek és a levendula vízében bévétetnek, az eszelősököt meggyógyítják. A puszpáng fával csináltatott lúg a szőrszálakat megöszíti.” Apáczai Csere János: Magyar Encyclopaedia. (Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a magyarázó jegyzeteket írta Szigeti József.) Buk., 1977. 300. Gyógyító hatásáról lásd még Melius Péter: i. m. 137.
23. Ioan Prodan : i. m. II 155.
24. Apáczai Csere János: i. m. 300. „Cyprus szigetében iszonyú magasan teremnek, soha meg nem rothad, se a szű meg nem eszi. Az élő és jól lévő fákat megvesztegeti és megrohasztja, a rothadtakat és a megvesztegeteket pedig megújítja és megoltalmazza.”
25. B. Nagy Margit: i. m. 200.
26. Románia Országos Levéltára, Sepsiszentgyörgy. Fond 64, fasc. I.
27. Ioan Prodan: i. m. I. 86. Az olajfáról, azaz annak gyümölcséről az olajbogyóról Melius Péter (i. m. 136, 368) a következőket írta: „A Földközi-tenger mellékén elterjedt, természetben lévő fa, olaját, a »faolajat« (Oleum Olivarum) gyógyszererek elkészítéséhez használták.”
28. Makkai László: i. m. 464.
29. B. Nagy Margit: i. m. 77.
30. Makkai László: i. m. 610.
31. B. Nagy Margit: i. m. 124.
32. Stirling János: i. m. 54.
33. B. Nagy Margit: i. m. 130.
34. Uő: 144.
35. Uő: 146.
36. Uő: 158.
37. Tüdős S. Kinga: Székely főnemesi életmód... 211.
38. Uő: 197.
39. Tüdős S. Kinga: Egy székely nemesasszony... 141–148.
40. B. Nagy Margit: i. m. 77. Vö. Stirling János: i. m. 45.
41. Lippay János 1664. Előszó.
42. Uo. 7.
43. Galavics Géza: A magyarországi kertek képzőművészeti ábrázolásai. I. rész 17. század. In: Történeti kertek. Bp., 2000. 178.
44. Stirling János: i. m. 135.
45. Stirling János: i. m. 47.
46. Tüdős S. Kinga: Székely főnemesi életmód... 67–69.
47. Uo. 143.
48. B. Nagy Margit: i. m. 199.
49. Stirling János: i. m. 46.
50. Nagysajói adatok: B. Nagy Margit: i. m. 182, 200.

MÉSZÁROS MÁRTA

VIRÁGGAL SÜTÉS ÉS ÍZESÍTÉS

Édes sült tészták a 17. századi erdélyi és más magyar nyelvű szakácskönyvekben

■ Az erdélyi szakácskönyvekben (is) megtalálható az a különleges ízesítés, amikor virággal vagy virágokkal közvetlen kapcsolatba hozható fűszerekkel ízesítették, illatosították a kora újkori édes sült tésztákat. Így például a balsamum-fűvel, a sáfrányozással, a szegfű(szeggel), a kakukkfűvel, rózsával és rózsavízzel történő édes illatosított-ízesített tészták fűszerezését említik rendszeresen. De a virággal kapcsolatban állt a méz is mint édesítő végtermék, és a sokféle gyümölcs, szőlő, mazsolaszőlő, amit a tésztáknál úgyszintén felhasználtak mint virágból származó termékeket, terményeket. Ugyanakkor a szerecsendió virágát is hasznosították az ételkészítésben, noha nem édes sült tésztáknál, hanem például a vadlúd ízesítésénél.¹

A magyar művelődéstörténeti, emellett agrár- és gasztronómiatörténeti emlékek kutatásában a magyar nyelvű szakácskönyvek összegyűjtése és vizsgálata, majd publikálása a 19. század második felében kezdődött. Elsősorban a legrégebbi magyar nyelvű kéziratot, majd nyomtatott kiadványokat keresték, amelyek őrzik az elmúlt korok embereinek ételét. A szakácskönyvek azonban többről is mesélnek, mint a felsorolt ételféleségek nevei. Képet kaphatunk az adott korban ismert ételekhez szükséges nyersanyagokról, az elkészítés fortélyairól és eszközeiről, a tálalás módjáról, a fogyasztási szokásokról, tehát az emberi szükségletek egyik legfontosabbikának kielégítési technikáiról és azok változásairól. A szakácskönyvekben megbúvó sokféle ismeret hozzájárul egy adott nemzet, egy adott korszak gazdasági, társadalmi és művelődési viszonyainak szélesebb körű megismeréséhez, árnyaltabb megítéléséhez. A 19. század kuta-

Rántott bodzavirágot is készítettek, amit palacsintatésztában sütöttek ki...

tói azonban nem csak nemzeti ételeinket kutatták, hanem a régi szép magyar nyelv „virágait”, emléknymait is keresték a szakácskönyvek lapjain.

A legrégebbi magyar nyelvű kéziratos szakácskönyvek a 16. század végéről és a 17. századból maradtak ránk. Az első híradás 1862-ben Jókai Mór nevéhez kötődik, aki Szentbenedeki Mihály szakácskönyvéből idézi nemzeti eledeleinket.² Az ötvennégy étel leírása 1601-ből származik. Thököly Sebestyén szakácsának összegyűjtött étkeit egy Mezőtelegdi Miskolczy Károly családi hagyatékában őrzött kéziratban találta meg Jókai 1862-ben.³ Majd száz esztendővel később a szakácskönyvet betűhív közlésben Kovács József ismerteti meg az olvasóközönséggel 1959-ben.⁴

A Történelmi Tár 1881. évi számában Toldy László a Zrínyi-udvar szakácskönyvét jelentette meg több részletben.⁵ A kéziratos csáktornyai szakácskönyvre azonban kevés figyelem irányult. Itt is majd száz esztendő telt el, amíg méltó módon kerülhetett az érdeklődők kezébe. Kovács Sándor Iván írt bevezető tanulmányt a 17. századi konyhai útmutató elé.⁶

A régi magyar szakácskönyvek összegyűjtésének, közreadásának és tudományos vizsgálatának kezdeményezője Radvánszky Béla báró volt, aki 1893-ban megjelentette a *Régi magyar szakácskönyvek* című gyűjteményt, amelyben három, töredékben előkerült kéziratot tett közzé.⁷ A téma tudományos kutatói a következő évtizedekben sokszor idézték e művet és használták fel kutatásuk alapforrásaként, mint például Herman Ottó, majd Gundel Károly.⁸

A régi szakácskönyvek iránti érdeklődés a 20. század második felében megnőtt. Napvilágra került a csáktornyai Zrínyi-udvar és a Tótfalusi Kis Miklós által nyomtatott szakácskönyv,⁹ valamint az erdélyi fejedelmi udvar szakácsmestereinek németből fordított útmutatója, amelyet úgy ismerünk mint Bornemisza Anna szakácskönyvét.¹⁰

Az eddigi ismertetőik fő törekvése a szakácskönyvek szöveghű közlése mellett az ételek nyelvezetének vizsgálata, az ételcsoportok, ételek és a konyhai alapanyagok megnevezése volt, amelyből következtetni lehetett a háztartásvezetésre és az étkezési szokásokra. Fő helyen természetesen a húsok, annak különböző nemei, elkészítési módjai, gazdag variánsai jelentek meg, valamint a hozzájuk kapcsolódó levek, mártások, ízesítések. Különleges helyet kaptak a szakácskönyvekben a zöldséges és gyümölcsös ételek is. Az eddigi kutatások azonban kevés figyelmet szenteltek a 17. századból megmaradt szakácskönyvek édes sült tésztáinak, édességeinek tanulmányozására – talán azt gondolva, hogy a répacukor hiánya az édes tésztaféléket háttérbe szorította.

Jelen tanulmány az eddig ismert 17. századi kéziratos és nyomtatott szakácskönyvek alapján veszi sorra a bennük ismertetett és ajánlott édes sült tésztákat.

Édes sült tészták a 17. századi magyar konyhán

■ A kora újkori és az újkori magyar táplálkozáskultúra kutatása lehetőséget nyújt a már ismert és fogyasztott édes sült tészták megismerésére. Leghamarabb a korabeli beszolgáltatások, oklevelek és urbáriumok adatai között lelhetők fel az édes tészták a beszolgáltatás egyik tételeként. A kalács, a kenyéرنél finomabb lisztből készült sült tészta a 15. századtól jelent meg cipó és fonott formában is az ünnepi asztalokon. A kalács (amelyen természetesen a töltetlen tésztát kell érteni) mellett a lepény, a béles, a pogácsa, a sült öntött laska, a zsírban sült fánk is ismert volt. A 16. században már készítették rétest, forgácsfánkot és palacsintát is.¹¹

Az édes íz iránti vágy, az édes ízek kedvelése már az ókori kultúrákban is fellelhető. Az emberiség legősibb édesítőszere a méz. A magyarok étkezésében is jelen volt, sőt mézsört is készítettek elődeink. Már Szent István korából írott emlékek ma-

radtak fenn a méz felhasználásáról, amelyet akkor még nomád módon gyűjtöttek, majd fokozatosan tértek át a háziásításra és a foglalkozásszerű méztermelésre.¹² A királyi és főúri konyhákon túl a fejlődő mézeskalácssipar, a gyógyszerészek, az orvosok is felhasználták. A 12–13. században adót, vámot, bírságot és váltságdíjat is fizettek mézben.

Édesítésre használták még a gyümölcsöket és a szőlő kipréselt mustját, akár karácsonyig is eltartva, különböző tartósítási módokkal megőrizve az édes ízét, a kieresztést megátolva.¹³

A méz mellett megjelenő másik édesítőszer a nádcukor (nádméz), amely a behozott fűszerekkel együtt luxus élvezeti cikknek számított a 14. századtól a 19. század elejéig. Az édesítés, valamint az illat- és ízharmonia kialakításában a rózsaiilatot, az édesített rózsaiilat- és izhatást a rózsavízzel történő édes tésztakészítésnél használták fel. Rózsavízzel készült édesség volt például az, amikor a sült gesztenyét rózsavízzel és nádmézzel meghintették. Vagy amikor a marcipánkészítésnél is rózsavizet használtak fel a fehérmogyoró nádmézzel történő összefőzésénél.¹⁴ Más esetben mandulát nádmézben keverték el, rózsavízzel és aprószőlővel készült az a tészta, amit forró vajban sütöttek meg.¹⁵ Tört mandulát nádmézzel és rózsavízzel kellett szintén „megcsinálni”, majd pedig ostyára kenve vajban megrántani.¹⁶ A rózsából egyébként salátát is készítettek,¹⁷ édességként pedig parlagi rózsából konfektumot, egyféle kompótot, befőttet is főztek.¹⁸

Az édesítőszer mellett fontos szerepe volt az édes sült tészták készítésében a gabonatermesztés minőségi és mennyiségi fejlődésének, valamint az őrlési technikák finomodásának, amellyel javítani lehetett a liszt minőségén.

A sült édes tészták a kenyér mintájára készültek, csak fokozatosan finomabb lisztet, zsiradékként vaját, tojást, folyadékként tejet használtak hozzá, ezeket gyúrták össze. Ezen, gyúrt tészták erjesztőanyaggal is készülhettek. Ízesítőanyagként különböző gyümölcsökkel dúsították, majd mézzel vagy nádmézzel, a paraszti gyakorlatban mustmézzel, sűrű, befőzött mustsziruppal önthették le tálaláskor a kisült tésztát.

A meglévő alaptésztát többféle formában is készíthették, mint a bélest, amelynek két tésztaréteg közé került a töltelék, vagy a lepényt, ahol a tészta tetejére tették ízesítésül például a túrot, a gyümölcsöt vagy a káposztát. E gyúrt tésztát kemencében sütötték meg. A különböző fánkokat viszont felforrósított vajban.

Az édesség és az édes tészták mind húsevő, mind böjti napokon megjelentek, ünnepeken második, de legtöbbször harmadik fogásként.

A korabeli magyar szakácskönyvekben említett édes sült tésztafélék csoportosítása

■ A szakácskönyvekben feljegyzett édes sült tésztafélék tanulmányozása során kiténik, hogy a kor ismerete szerinti sült alaptészták mellett megjelentek ezek variánsai, valamint az újítások is. A szakácskönyvek leírásaiban szintén fontosnak tartották megjegyezni, hogy az adott étel mely nemzetiség táplálkozásából nyert különlegesség. Ezek a megjegyzések a tésztafélékre is igazak. A téma korábbi kutatói is kimutatták a német, itáliai, cseh, török hatást a lejegyzett és ajánlott ételeknél.

A sült tésztafélék közül a béles, a rétes, a fánk, a palacsinta, a pogácsa első említései a 16–17. századra tehetőek, majd még ebben az időszakban megjelennek a torták, a *biscoctum/bisgata/piskota* és az egyéb, nem sütéssel készült édességek, csemegék.

A vizsgált szakácskönyvekből a 17. században ismert édes sült tésztákat két nagy csoportba lehet sorolni a sütési mód szerint. Az egyik csoportba a zsiradékban sült tésztákat sorolhatjuk, mint például a fánk és a palacsinta, amelyeket vajban sütöttek, „forgattak”, „rántottak”. A másik csoportba a kemencében sült édes tésztákat so-

rolhatjuk, mint például a béles, a rétes, a perec, a pogácsa, a torta, a *biscoctum/bisgata/piskóta*, de néhány édes, gyümölcsös pástétomot is.

A *fánkok*. A megőrződött 17. századi szakácskönyvek szerint a kor egyik kedvenc édes tésztájáról van szó, mindegyikben megtalálható több variációban is. Alapanyagai között szerepel a finom fehér liszt, a *tikmony* – a tojás, a tej vagy bor, a méz, néhány esetben élesztő, vaj a sütéshez és nádméz a tálaláshoz. A különböző variációk természetesen a jelleget adó ízesítőanyagoknak vagy a készítés módjában rejlő praktikáknak is köszönhetőek.

Szentbenedeki Mihály szakácskönyvében (1601) két recept található: a *vízben főtt fánk*, és a *rétesfánk*. Mindkettő magában ízesített tészta, amelynek készítése adja meg a különlegességét. A csáktornyai Zrínyi-udvar receptjei között is csak három fánk leírása található, e leírások azonban nem a különlegesség bemutatására töreksenek. A fánk általános készítési módját, valamint a szintén közismert *tolyófánk* és *almafánk* hozzávalóit írják le. Bornemisza Anna szakácskönyvében is találhatunk különböző gyümölcsfánkokat, valamint a *bodzavirágot vajban sütve*, amely többi erdélyi receptgyűjteményben is megtalálható bodzafánk néven. E szakácskönyv említi a botfánkot is, amely valószínűleg a kürtöskalács megfelelője, leírást azonban nem ad.

A Radvánszky Béla által közzétett erdélyi fejedelmi szakácskönyv, valamint a Tótfalusi Kis Miklós nyomdájában készült szintén erdélyi, de köznépi receptgyűjtemény számos különleges fánk leírását közli. Mindkettőben szerepel a *tolyófánk*, a *tölcserés fánk* és a *fiketős/főkötős fánk*, valamint a gyümölcsös fánkok közül az *almafánk*, a *barackfánk*, a *bodzafánk*. Ezeken túl említik még a *fodor fánk*, *kerekded fánk*, a *kétszer főtt fánk*, a *töröt fánk*, *kettős fánk*, *tikmonyos fánk*, *mogyorós fánk*, *masola szőlő fánk*, *füge fánk*, *sulyom fánk* *rose fánk* készítését,¹⁹ valamint a *körtvélyes fánk*, *bába-fánk*, *süveg-fánk*, *pánkó* és az *apró fánkokcskák* leírását.²⁰

A *palacsinta*. A palacsinta szó 1577-ben fordul elő először, román eredetű jövevényszóként eredeztetik a nyelvészek, így kiindulási területként is Erdélyt kell említeni. Az itt készített vastag lepényt, amelyet nem kelesztett, de híg tésztából készítettek, eleinte kövön, majd serpenyőben sütötték meg.²¹

Ezen kutatások tükrében nem véletlen tehát, hogy a palacsinta a 17. századi szakácskönyvek közül csak az Erdélyből származókban található meg. Bornemisza Anna szakácskönyvében a *palacsinta* és a *híg palacsinta* is olvasható rövid leírással, mely szerint „csinálj tésztát tyúkmonnyal s édes tejjel. Ne csináld igen vastagon. Melegíts vaját, s ereszd fel a tésztát, süsd meg.”²²

Rántott bodzavirágot is készítettek, amit palacsintatésztában sütöttek ki (167/13): „Csinálj tésztát tyúkmonnyal s édestéjjel. Végy borzavirágot, mosd meg, s mártsd a tésztába. Tedd forró vajba, s forgasd meg, hogy jól megsüljön. Add fel melegen, hintsd meg nádmézzel.”²³ Ennek paraszti hagyománya van, nem ismeretlen az édes virágtésztaféleség.

A Radvánszkytól közölt, valamint a Tótfalusi Kis Miklós által kiadott szakácskönyvben egy-egy leírás található a munkafolyamatok részletezésével. A híg öntött tésztát serpenyőben szénre téve, mindkét oldalát megsütöttek. Töltetlenül, esetleg (nád)mézzel ízesítve melegen tálalták fel.

A *bélesek*. A 17. századi szakácskönyvek mindegyikében megtalálhatjuk néhány béles nevezetű édes sült tészta leírását. Az úri konyhákban ezen időszakban az alsó és borító tészta közé töltelék került. A tésztát ún. *pinnatába* helyezve a kemencében sütötték meg.²⁴

A késmárki (1601), a csáktornyai (1662) szakácskönyvekben az ún. *ostyabéles* készítését írták le, az első a béles alapjául szolgáló ostyatészta mandulával, a második szilvával ízesített változatát. Az erdélyi fejedelmi udvar szakácskönyveiben általa-

nos leírást közöltek, Bornemisza Anna ételei között azonban szerepelt még az *almás béles*, a *béles tengeri szőlővel*, és a *húsvéti béles*.

A legbőségebb kínálat a Tótfalusi Kis Miklós által Kolozsvárott nyomtatott, közétkeket csoportba szedő szakácskönyvben található. A béles tészta készítését nem írta le részletesen, természetesennek gondolván, hogy mindenki ismeri. A tészta vagy az ostya közé tett különböző ízesítők, főleg gyümölcsök szerint a következő bélesek ajánlja a szakácskönyv: *alma-béles*, *egres-béles*, *körtvély-béles*, *ostya-béles*, *szilvás-béles*, *túrós-béles*, *veres béles*, *dió-béles*, *káposztás-béles*. A béles készítése közéleti a korabeli, akkor már ismert tortához, így többször említi, hogy „úgy készítsd, mint a tortát”, amely kerek fazékban sült édes, ízesített réteges tésztát jelentett.

A *torták*. Különleges csoportja az édes sült tésztáknak a torta. Eredetét tekintve olasz sült tészta, kerek formában sütvé. Az Itáliából származó kerek fonott kalácsot nevezték tortának a 16. században, amelyet rendszerint gyümölcscsel ízesítettek.²⁵ Ez a forma terjedt el nálunk is.

A 17. századi magyar nyelvű szakácskönyvekben Szentbenedeki Mihály 1601-ben lejegyzett receptgyűjteményén kívül bőségesen találunk egyszerű és különleges süteményeket, amelyeket tortának neveztek. Legtöbb leírás a két erdélyi fejedelmi szakácskönyvben található, amelyeket alaposan megvizsgálva megállapíthatjuk, hogy nagyon tágan értelmezték eme ételféleséget. A bemutatott torták többsége különböző és különleges gyümölcsökből készített, néha tésztát is nélküliző főtt édeség volt, mint a *dinnye torta*, *füge torta*.

A torta készítéséhez Bornemisza Anna szakácskönyve szerint a következők szükségesek: „...*ha tortát akarsz csinálni, végy írósvajat, tyúkhaszon székét az liszt közé, tésztát csinálván belőle, nyújtsd ki, és metéld kerekdeden, megsóván. S az ilyen tésztát mindenféle tortához csinálhatni... hadd süljön meg kemencében, akar tortasütő nagy serpenyőben.*”²⁶ A szakácskönyvben szereplő torta sok esetben csak a megnevezésre vonatkozik, mint a *baráttorta*, *meggyes torta*, *faeperj torta*, *málnát is tortába, fekete szőlőt tortába*, *narancstorta*.

A tésztarétegek közé gazdag gyümölcstöltelék került, amely a leírás szerint lehetett mazsolaszőlő, fekete szőlő, füge, szilva, alma, körte, tengeri barack (kajszibarack), meggy, hólyagcseresznye, eper, málna, mandula, narancs, de említi káposztás, sajtos és répás ízesítést is. A szakácskönyv érdekessége a *magyar torta*, amely az egyetlen magyar jelzővel ellátott tortaféleség. Leírása a következő: „Végy almát, aki aprón meg van vagdalva. Csinálj tésztát szép fejrőlisztből vízzel, nem igen sűrűn. Az feneket csinálj tyúkhaszonnal és vajjal: annál gyengébb lészen. Tedd belé a megvagdalt almát, és amely tésztát vízből csináltál, nyújtsd ki az kezdeddel igen vékonyan, és csinálj olyan réteket vagy húszig valót. Kend meg írósvajjal, és mikoron reácsináltad, vesd kemencébe. Meglásd, hogy meg ne égjen. Ha húsevő napon vagyon, szalonnazsírral kenjed. Add fel melegén, meghintve nádmézzel. Úgy csinálják a magyar tortát.”²⁷

A másik fennmaradt erdélyi fejedelmi udvari szakácskönyvben is tizenkilenc tortának nevezett édességet írtak le, sokkal bővebb, részletesebb készítési ismertetővel.

A csáktornyai Zrínyi-udvar szakácskönyvében csak öt, míg Tótfalusi Kis Miklós kolozsvári gyűjteményében négy torta leírása található. A csáktornyai gyűjteményben a tejből és tojásból készült tortákat tejes éteknek tartották. Ezeket tálban sütötték meg, de főzhatték is; bõjtben ajánlották a fogyasztását, vagy beteg embernek szánták gyógyulásul.

A *rétesek*. A béles, a rétes és a torta nagyon hasonló sütemény ebben a korban, sokszor keveredik is az elnevezés, mint a *rétes torta*, *rétes béles* esetében. Alapanyaga, mint a másik két sült tésztának, a finomliszt, az írósvaj, tej, víz, só, amelyeket jól összegyúrtak, majd kihúzták vékonyra. A tésztát ezután rétegezték, minden lapot

vajjal megkenve kis darabokra felvágva sütötték ki. Réteges állagából származik a rétes elnevezés is.²⁸

A vizsgált szakácskönyvekben nagyon kevés rétesleírás található, Bornemisza Anna és Tótfalusi Kis Miklós szakácskönyveiben egy sincs, míg a másik három gyűjteményben is csak kettő-kettő található. Szentbenedeki szakácskönyvében *rétes fánk*, és *apró rétest így csinálj*, a Zrínyi-udvar gyűjteményében *rétest sütni*, valamint a *rétes torta módjára mandula torta* leírása, végül a Radvánszky Béla által ismertett erdélyi fejedelmi szakácskönyvben *spanyor tésztából csinált rétes avagy béles*, valamint a *réteseknek és béleseknek nemei* általános bemutatása szerepel.

A *pogácsák, perecek*. A pogácsa nagyon egyszerű köznapi sült tészta volt, amelynek néhány édes változatát azonban megörökítették a 17. századi magyar nyelvű szakácskönyvekben. Elsősorban az erdélyi gyűjteményekben található meg: *barna kerekded pogácsa, pogácsa* a Bornemisza Anna szakácskönyvében, *betegeknek való pogácsa, farsang pogácsa, kisdéd formájú pogácsa, mézes pogácsa, nádmézes pogácsa, tejből való pogácsa* a Radvánszky Béla által ismertett erdélyi fejedelmi udvari szakácskönyvben és a *tejből, szőlőből, meggyből való pogácsa* a Tótfalusi Kis Miklós által nyomtatott szakácskönyvben. Érdekesség a Szentbenedeki Mihály szakács által összeállított ételsorban az *olasz pogácsa*, amely szintén édes, nádmézzel és szőlővel ízesített apró sült tészta volt.

A *perece* még kevesebb példát lehet fellelni a 17. századi gyűjteményekben. Szintén csak az erdélyi szakácskönyvek említenek egy-egy perecet, amelyek kerek formájúak és mandulával, nádmézzel ízesítettek.

A *biscoctum/bisgata/piskóta*. Újdonságként jelent meg az a néhány leírás a 17. századi szakácskönyvekben, amely a tojás felverésével, majd abba további összetevők belekeverésével készült könnyű tésztát eredményezte. Összesen csak három gyűjteményben található hét leírás.

A csáktornyai Zrínyi-udvar étei között nagyon részletes útmutatóval ellátott leírás olvasható arról, hogy a „biscoctumat mint kelljen jól sütni és csinálni”. A tizenkét tojást először „egy egész óráig untalan” kell habarni, majd a nádméz hozzáadásával még egy óráig kell „kalánnal törni”. Ezután liszt és ízesítők hozzáadásával formába kell tenni, amelyet ostyával ki kell bélelni és kemencébe rakni. „Vigyázz reá, hogy hirtelen ne süljön, holott hamar megég, és belől sületlen marad.”²⁹

Bornemisza Anna szakácskönyvében négyféle *bisgata* elkészítési módját közölték, mely hasonló az előzőekben említettekhez, ízesítőanyagban találunk mindössze különbséget.

Radvánszky Béla receptje már a tésztaféle új nevét közli: „piskótát úgy csinálj”. Mindegyik esetben töltetlen, magában ízesített tojásos tésztáról van szó.

Az édes sült tészták mellett nem említtem, de figyelemre méltóak azok az édességek, amelyek ezen időszakban tért hódítottak, mint a *marczapan/marcapánt* (marcipán), a *liktariumok* (gyümölcsíz, folyékony-híg lekvárok), és a *confectumok* (édességek, csemegék).

A virágok és növényi részek felhasználása nem volt ritka. Bornemisza Anna szakácskönyvében nem egyedülálló eset, amikor azt írták a fordításban: „Boldogasszony levelet tésztába kell mártani és aztán vajban megrántani.” Mindenféle „tésztaíveket” a következőképpen kell javaslata szerint készíteni. „Csinálj tésztát tyúkmonnyal” (tyúktójással) és liszttel. Zsályát vagy borragumlevelet vagy boldogasszony-levelet vajban kellett kirántani.³⁰

A 17. századból fennmaradt erdélyi és más magyar nyelvű kéziratos és nyomtatott szakácskönyvek bepillantást nyújtanak a magyar főúri és az erdélyi fejedelmi konyha titkaiba, valamint az erdélyi köznépi étkezést segítő receptgyűjteményekbe. Az új alapanyagok, a virágok és virágokkal kapcsolatba hozható termékek, és a fel-

használási újítások tovább bővítették és gazdagították nemcsak a magyar konyhaművészetet, hanem a vele összekapcsolódó kultúrkört. E mindennapi művészetnek egy kis szeletét mutattam be a felhasznált virágok és virágtermékek szemszögéből, amely a változás pillanatában rögzítette a rég még készített édes sült tésztaféleségeket, de már jelezte az új alapanyagok megjelenését is, az új készítési módok és a tészták gazdag variánsait. A múlt édes tésztáinak és a virággal sütés-ízesítés-illatosítás vizsgálata során a 17. századi erdélyi és más magyar nyelvű szakácskönyvek tükrében igyekeztem tovább pontosítani és bővíteni az eddigi ismereteket, figyelembe véve a gasztronómatörténet eddig elért eredményeit.

■ JEGYZETEK

1. Lakó Elemér: Bornemisza Anna szakácskönyve 1680-ból. Kriterion Könyvkiadó. Buk., 1983. 97/16.
2. Jókai Mór (Kakas Márton): Nemzeti eledeleink. Vasárnapi Újság 1862. július 6. 321.
3. Ma az OSZK Kézirat Gyűjteményében található, Quart Hung. 2906 sz. – Magyar étkeknek főzése Thököly Sebestyén uram őnagysága szakácsa Szent Benedeki Mihály által. 1601.
4. Kovács József: Szentbenedeki Mihály szakácskönyve 1601-ből. Magyar Nyelv, 1959. 135–143.
5. Toldy László: Történelmi Tár 1881. 367–371; 1882. 188–200, 380–387.
6. Kovács Sándor Iván: „Gyomros matéria”. In: Magyar Hírmondó. Szakács mesterségnek könyvecskéje. A csáktornyai Zrínyi-udvar XVII századi kéziratok szakácskönyve és a Tótfalusi Kis Miklós által kiadott kolozsvári szakácskönyv. Magvető Kiadó, Bp., 1980. 5–142.
7. Radvánszky Béla: Régi magyar szakácskönyvek. Athenaeum R. Társulat, Bp., 1893.
8. Kovács Sándor Iván tanulmányában részletes kutatástörténetet vázol, említi például Herman Ottót, aki A magyar halászat könyve című munkájában egy teljes fejezetben foglalkozik a régi szakácskönyvekkel, főleg a halételekkel. (A magyar halászat könyve. Bp., 1881. Ebben A magyar konyha és a tudomány című fejezet 118–137.). Lásd még Gundel Károly összefoglalóját a 18. századig megjelent szakácskönyvekről. (A konyha fejlődése és a magyar szakácskönyv-irodalom a XVIII. századig. In: A magyar vendéglátás története I. (Szerk. Ballagi Mór) Bp., 1943.)
9. Kovács Sándor Iván: i. m.
10. Lakó Elemér: i. m.
11. Kisbán Eszter: Táplálkozáskultúra. In: Magyar Néprajz IV Életmód. (Főszerk. Balassa Iván) Akadémiai Kiadó, Bp., 1997. 514.
12. Borsody Mihály: Az édességkészítés története. Magyar Élelmézipari Tudományos Egyesület, Bp., 1995. 14.
13. Mészáros Márta – Csoma Zsigmond: A szőlő-, gyümölcs-, must- és borkészítmények édességként, desszertként a szerzetesi asztalon. In: „ad vinum disert...” Monostori szőlő- és borgazdálkodás. (Szerk. Dénesi Tamás – Csoma Zsigmond) Agroinform Kiadó, Bp., 2009. 175.
14. Lakó Elemér: i. m. 229.
15. Lakó Elemér: i. m. 224.
16. Lakó Elemér: i. m. 225.
17. Lakó Elemér: i. m. 165/46. 222.
18. Lakó Elemér: i. m. 171/9. 237.
19. OSZK RMK Quart. Hung. 1422; Radvánszky Béla: i. m.
20. A Tótfalusi Kis Miklós által kiadott kolozsvári szakácskönyvben 1685, 1689.
21. Kisbán Eszter: i. m. 527.
22. Lakó Elemér: i. m. 225.
23. Lakó Elemér: i. m. 224.
24. Kisbán Eszter: i. m. 514.
25. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 3. (Főszerk. Benkő Loránd.) Akadémiai Kiadó, Bp., 1976. 949.
26. Lakó Elemér: i. m. 234.
27. Lakó Elemér: i. m. 235.
28. Kisbán Eszter: i. m. 516.
29. Kovács Sándor Iván: i. m. 235.
30. Lakó Elemér: i. m. 225.
31. OSZK Quart. Hung. 2906. Ismertette Jókai Mór: i. m., majd Kovács József: i. m.
32. OSZK Quart. Hung. 1422. Ismertette Radvánszky Béla: i. m.
33. Ismertette Kovács Sándor Iván: i. m. 435. Itt utal arra, hogy a kéziratot a zágrábi könyvtárban tanulmányozta.
34. Lakó Elemér kutatása szerint Bornemisza Anna fiának, II. Apafi Mihálynak adta tovább, akinek Bethlen Katával kötött házasságából nem született gyermek, így a szakácskönyv a Bethlen család tulajdonába került. Bethlen Borbála 1777-ben írta be nevét, majd fiának, Bánffy Lászlónak adta tovább 1806-ban, aki a Kolozsvári Református Kollégium könyvtárának adományozta. A könyvet 1948-ban a Román Akadémia kolozsvári Könyvtárában helyezték el. Lásd Lakó Elemér: i. m. 27.
35. E 17. századi nyomtatott szakácskönyv igazi könyvritkaságnak számít. Varga András ismertetése szerint az 1695. évi kiadásnak két hiányos példánya (OSZK RMK I. 1474a és a kolozsvári Akadémiai Könyvtár RMK 189.), az 1698. évi kiadásnak egyetlen hiánytalan példánya ismert a Szegedi Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetének Könyvtárában. (RA 5096.) Varga András: A Tótfalusi-szakácskönyv forrása. Magyar Könyvszemle 2008. 3. 312–319. 2008.

■ FELHASZNÁLT SZAKÁCSKÖNYVEK

Magyar étkeknek főzése Thököly Sebestyén uram őnagysága szakácsa Szent Benedeki Mihály által. Késmárk, 1601. 31

Szakácstudomány. (Erdélyi fejedelmi szakácskönyv, feltételezhetően a 16–17. századból.) 32

Az köz-étkeknek főzéséről való rövid jegyzés. (A csáktornyai Zrínyi-udvar 17. századi kéziratos szakácskönyve, 1662 körül.) 33

Egy új főzésről való könyv... Méltóságos Bornemisza Anna Isten kegyelméből Erdélyország fejedelemasszonyának... (Marx Rumpolt Ein new Kochbuch [1581] című szakácskönyvének 1604-ben kiadott változatát Keszei János fordította le a fejedelemasszony kérésére 1680-ban.) 34.

Szakács mesterségnek könyvecskéje. (Megjelent M. Tótfalusi Kis Miklós által Kolozsvárott, 1685-ben és 1689-ben.) 35

DARVASI LÁSZLÓ

AZ AKVÁRIUM, AMIT OLYKOR TÖRTÉNELEMNEK HÍVUNK

Kérdezett Balázs Imre József

■ – *Darvasi László versekkel indult, aztán a kortárs irodalom egyik legismertebb és legjelentősebb novellistájává vált. Két nagyregényt is írt időközben: A könnyemutatványosok legendája 1999-ben, a Virágzabálók 2009-ben jelent meg.*

A nagyközönség számára valószínűleg nagy átörést jelent a Rotary-díj, illetve a Virágzabálók megjelenése, de Darvasi Lászlót Kolozsváron már régóta ismerik. Ennek egy tárgyi bizonyítékát is magammal hoztam: 2005-ben egy egyetemi szakdolgozatot védett meg Petres Katalin A Szív Ernő-történet címmel, Selyem Zsuzsa irányításával.

Az első kérdésem a díjra vonatkozna. Magyarországon viszonylag szokatlan eljárással választották ki a Rotary-díjast: egyre szűkült az esélyesek száma, és végül élőben, mindhárom díjra esélyes szerző jelenlétében derült ki, hogy Darvasi László kapja a díjat. Milyennek tűnt az idei év irodalmi szempontból, mekkora volt a tétje, hogy az idei mezőnyben a Virágzabálók érdemelte ki a díjat?

– Ha az ember írásra adja a fejét, ha van benne megfelelő tehetség, kitartás, szorgalom, akkor a díjak általában utolérik őt. A Rotary egy olyan díj, amelyet tudomásom szerint nyolc irodalmár, kiadóhoz nem kapcsolható kritikus szavaz meg. A lista egyre rövidült: először egy huszonötös mérítés készült az évben megjelent, esélyes művekből, aztán egy ötös, majd egy hármas. Miután ez összeállt, egy Oscar-díjkiosztó gálához hasonlóan, élőben jelentik be végül a győztest. A magam részéről ezt az utolsó mozzanatot kevésbé szerettem, az irodalmat nem tartottam soha versenynek, verseny-

Mire vége lett a háborúnak, az összes táncot tudták. A ház ára viszont elment. Szerintem ők virágzabálók voltak.

helyzetnek, még akkor sem, ha történetesen éppen novellapályázatra adtam be írást. Zavart, hogy olyan körítés van a műveink körül, amelyben azok ki vannak egy kicsit szolgáltatva egymásnak – hiszen persze mindenki meg szeretné nyerni a díjat. Azt hiszem, jó lenne előre tudni mindenkinek – de hát a show kell, és ez már így alakult.

Azért örültem mégis ennek a díjnak, mert nem „életkori” díj, nem az idővel jár, nem automatikus díj, hanem szakmai díj, és a könyv szinte még meleg – alig három-négy hónapja jött ki a nyomdából. Még április végén is alakult a szöveg: formálód- tak fejezetek, íródtak mondatok. Az év eleje nagyon izgalmas és szorongató írói idő- szak volt, hiszen éreztem, nagyjából kész van az anyag, de nem tudtam igazából, mi- lyen. Van úgy 700–800 oldalnyi kéziratod, meg hat éved, és lehet, hogy az egész pak- saméta elszáll a szélbe. Nincs garancia, nem lehet előre tudni. Aztán megjelent a könyv, majd volt egy nagy nyári csend. Ezekben a hetekben, ugye októberben beszél- getünk, kezdtek jönni a kritikák, és ez egy hihetetlenül izgalmas, kicsit szorongató érzés, de jó.

– *A beszélgetésünk előtti hét végén egy másik fontos szakmai visszhangja is volt a könyvnek – egy Szegeden szervezett konferencia. Milyen érzés volt ott lenni erről a még valóban nagyon friss könyvről szervezett konferencián?*

– Teljesen inkorrekt a dolog, mert ilyesmi nyilván csak a halott szerzőknek jár. Lett a könyvnek egy rajongója, Mikola Gyöngyi irodalomtörténész, kritikus, nekem régi jó ismerősöm, akivel egykor még együtt szerkesztettünk irodalmi újságot Szeged- den. Az ő vállalkozása volt ez a konferencia: megnyerni tíz jelentős kritikust Szöré- nyi Lászlótól Szajbély Mihályig, Szilasi Lászlótól a maribori Rudas Jutkáig vagy Wernitzer Juliannáig, hogy beszéljenek a könyvről a szegedi Grand Caféban. Én meg- hallgattam az első előadás felét, aztán szépen kijöttem a teremből. Aztán az utolsó előadást is meghallgattam, illendőségből, mert azt Gyöngyi tartotta. Nem akartam ott lenni, már csak azért sem, mert az előadásokat általában vita követte, és természetesen voltak kritikai megjegyzések is, amelyek hozzátartoznak egy könyv életéhez, il- letve a kritika normális működéséhez.

– *Térjünk egy kicsit vissza ahhoz, ami a nagyregények előtt volt – a novellista kor- szakhoz. A kilencvenes évek első felében sorra jelentek meg a jelentős Darvasi-novel- láskötetek. Az volt akkoriban Darvasi Lászlóról a szakmai álláspont, hogy ő az a pró- zaíró, akinél visszatér a történet a prózába. A közvetlenül ezt megelőző korszakban mintha az írók kevésbé akartak volna történeteket mesélni. Hogy nézett ez ki belülről, hogyan élted meg azt az időszakot?*

– Versekkel kezdtem, mint minden rendes ember. Ez az időszak néhány évig tar- tott, de már a kezdetekkor látszott, hogy a verseim nem lírai, hanem epikai hevü- lettel vannak megformázva, rendre valamiféle történet kerekedik ki a veresszöveg- ből. A költő valamiféle középpont felé tör, én pedig folyamatosan körbe-körbe jár- káltam, nem megneveztem, hanem leírtam, elmeséltem: többnyire epikus természe- te volt a szövegeimnek. Amikor a novellákat kezdtem írni, és ezek engem – szakma- ilag legalábbis – viszonylag ismertté tettek, akkor nem azt néztem, hogy mi van kö- rülöttem az irodalomban, mit írnak mások, mi a helyzet a szöveggel, a történettel, a mesével, hanem magamra figyeltem. Meg arra a mondatra, ami formálódott a ke- zem alatt. Jó, hatások vannak. Nem lehet azt mondani, Mészöly Miklós, Bodor Ádám vagy García Márquez prózája ne hatott volna rám. De mégis, annak, hogy a próza felé fordultam, volt egy nagyon személyes és intim jellege. Evidens volt, hogy mesélni kezdek, hogy történeteket mondok emberekről, emberi sorsokról. Hanem azért nagyon nagy kérdés maradt továbbra is, mennyire problémátlanok ezek a tör- ténetek. Nem arról van szó, hogy valaki kiáll a színpadra és elkezd mesélni a vilá- got, és a történeteiben minden egyértelmű, minden evidens. Már az első novellák is tele vannak mindenféle problémával. A történetnek kétségei vannak saját magá-

val szemben. Nem biztos, hogy mindig el tudjuk mondani, hogy miről szól a dolog, hogy történik meg, mondjuk, egy bűnbeesés, és hogyan marad meg valaki a bűnbeesés ellenére mégis ártatlannak. Én olyasmit csináltam, ami evidensen jött belőlem: a kezemből, az agyamból.

– *Mindenképpen volt egy helyi értéke is ennek, de hát ezt nyilván nem az írónak a feladata meghatározni vagy körülírni: az viszont bizonyos, hogy új ízek bukkantak fel e történetek körül. És felbukkant egy név is, amelyre utaltam már, a Szív Ernő nevű pályakezdő prózaíró. Róla mit lehet tudni?*

– Szegeден végeztem magyar-történelem szakon a tanárképző főiskolát, és három évig tanítottam is. Imádtam, nagyon szerettem tanítani, de nagyon nehéz, munkás időszak volt – Hódmezővásárhelyre kellett átjárnom, hajnali kelések, dolgozatjavítások, egyebek. Három év után, éppen a rendszerváltás pillanataiban újságírónak hívtak a szegedi *Délmagyarországhoz*. Nem sokat haboztam, de azért az sem indult könnyen. Eleinte mindenféle nagygyűlésekre küldtek tudósítónak, meg „munkakezdés a Volán-telepen” jellegű írásokat kellett volna írnom, illetve politikai publicisztikákat, és én akkor arra gondoltam, hogy mégis író akarok lenni, és vissza kellene valamiképpen hozni az újságírásba azt a szépirodalmi pillanatot, amiért egy írónak érdemes az újságírást csinálnia. És kitaláltam Szív Ernőt. Egy kicsit a Darvasi nevet is védeni akartam persze. Lett egy első Szív Ernő-tárca, egy második, harmadik, negyedik, és egyszer csak Szív Ernőnek sorsa volt, alakja, lettek gondolatai, lett egy könyve, aztán még egy és még egy. Jelenleg több könyve hever a fiókokban vagy fi-gyel a számítógépek fájljai közül.

Elkezdttem tehát tárcázni. Ez egy kevésbé preferált műfaj, sokan a szépirodalom el-lenségének tartják, de nálam a tárca mindig is irodalmi gesztus kívánt lenni, amely-nek lényege: erős nyelven megcsinálni az életnek egy villanását, egy pillanatát. Egy gyufaláng fényét. Ez tehát Szív Ernő, aki hetente két-három tárcát jegyez. Össze lehet számolni, hogy húsz év alatt mennyi ilyen kis színes született. Nagyon sok elszáll, na-gyon sok mindent nem lehet könyvben megjelentetni, összegyűjteni, de ezzel tisztá-ban is vagyok. A tárca napilapban, hetilapban él, az a természetes közege.

Voltak nekem kedvenc tárcáíróim, akik közül sokan jóbarátaim is, és olyan jó volt őket hétről hétre olvasni az újságban. Könyvben viszont előfordult, hogy a tárcák egymást oltották ki. Lehet, hogy nem kapnak egy epikai ívet, összetartozási erőt, le-het, hogy a szerzőjük minden héten ugyanazt akarja elmondani. Ha ez hetente tör-ténik, nagyon izgalmas tud lenni. Én tudom, hogy a tárcának mi a helye, mi a szere-pe, egyszerűen jó csinálni, és életmód is.

– *Egy egvelőre meg nem valósult szakdolgozat, amelyiknek én voltam az irányító-ja, arról szólt volna, hogy miképpen jelenítődnek meg a nők Darvasi László, Láng Zsolt és Mircea Cărtărescu prózájában. Az egyik kiindulópont nyilván a Hogyan csá-bítsuk el a könyvtáros kisasszonyt? című Szív Ernő-kötet volt. Hogy mikről szólnak ezek a történetek, az hogyan alakul ki. Bármiről szólhatnak? A tárca műfaja maga is felkínál bizonyos témákat, problémákat?*

– Én nem tudom, a nők ezzel a kérdéssel hogyan vannak – tudnak-e izgalmasabb témát találni a férfinál, de én mint tárcáíró férfi nyilván nehezen tudok izgalmasabb problémát találni a nőnél. A nő, a nőhöz való viszony mindenesetre alapvető tema-tikai meghatározottság a tárcában. Szív Ernő például mostanában regisztrált egy for-radalmat: kiment az utcára október másodika-harmadika környékén, Budapesten ak-kor lett igazán ős. Október másodikáig Budapesten nyár volt, aztán három nap alatt húsz fokot esett a hőmérséklet. Szív Ernő tehát kiballagott az utcára, nézni kezdte az embereket a szürkén rohanó felhők alatt, a cseperészásban, a színtelenségben, és ez nagyon tetszett neki – a szürkesség, a borongás, a pára meg a hideg. Már nagyon un-ta a meleget. És egyszer csak észrevette az első nőt. Kiskosztüm, őszi kabát, az ah-

hoz tartozó smink. Jött a következő. Kiskosztüm, őszi kabát, ahhoz tartozó smink. Jött a harmadik. Ugyanezek az emberek három nappal azelőtt még egy másik időszámítás szerint éltek, jöttek-mentek, öltözködtek, és hirtelen minden megváltozott. És akkor elképzeli Szív Ernő, ahogy állnak a nők a tükör előtt, és más ruhában más mondanak, mások lesznek a gesztusok, más a nyelv – hát ő ezeket a fejleményeket figyeli. Ez egy picike tárca volt.

A *Hogyan csábítsuk el a könyvtáros kisasszonyt* című szöveget egyébként sokan szeretik, sok helyen előkerül, felolvasások alkalmával vagy az interneten, de ez egy tizenöt éves történet, és lehet, hogy kicsit elavult, de azért az ETO számok nagyon fontos epizódokra adnak alkalmat, akár csak az olajjal fűtött kályhák. Az ETO számokat ismerni kell ahhoz, hogy egy régi típusú könyvtáros kisasszonyt elcsábítsunk, de valószínűleg ez a helyzet mára megváltozott.

– *Ezek szerint ez a szöveg is a történelemben tart. Akárcsak A könnymutatványosok legendája vagy a Virágzabálók, amelyeket első megközelítésben szokás történelmi regényeknek nevezni. A könnymutatványosok megjelenése idején ráadásul többen (Márton László, Láng Zsolt, Háy János, Darvasi László) publikáltak bizonyos értelemben hasonló kérdéseket feszegető történelmi könyveket – nyilván egymástól függetlenül. Személyre szabott mégis a kérdés: számodra miért lett a kilencvenes években érdekes, hogy történelmi regényt írj?*

– Valójában nem az volt az érdekes, nem az volt a kihívás, hogy történelmi regényt írjak, hanem az, hogy nagyregényt írjak. Akkor már volt jónéhány novelláskönyvem, tárcakötetem, néhány színházi bemutatóm is volt már addigra, és ki akartam próbálni magam egy új poétikai térben. Sokáig gondolkoztam, miből induljak ki, aztán egyszer csak ránéztem egy kis szövegre, amely öt könnymutatványosról szólt, akik között van magyar, zsidó, dalmát és szerb – és mindegyik másfajta könnyeket sír, a könnyeknek pedig más- és másfajta hatásuk van, az egyik figurának például lángol a könnye, a másik sírása megfagyaszt. Hús-huszonöt soros kis történet volt – hová tudom én ezt elhelyezni? Tizenhat-tizenhetedik századba, gondoltam aztán – a Buda elfoglalása, Buda visszafoglalása körüli időszakba. És elindult a történet, a mutatványosok jární kezdtek fel és alá az időben, és én átéltem egy szép, nagyon mámoros, igazából félelem nélküli írói időszakot, amelyik öt évig tartott. Nincsenek különösebb kételyek, mesék, legendák jönnek, nagy tobzódás van. Vannak ebben a könyvben úgynevezett posztmodern írói gesztusok, kicsit ellene tart a romantikus felfogásnak, de a kifejezetten realista történelemszemléletnek is, hiszen meséket, legendákat vonultat fel, többszörösen mozaikszerűvé teszi a történetet. Szerettem csinálni. De nem történelmi regényt akartam írni, inkább csak történeti térbe akartam elhelyezni bizonyos legendaszerű elemeket. *A könnymutatványosok* megjelent, eltelt négy-öt év, és már nagyon hiányzott újra egy ilyen várakozás, és többszörös kísérlet után egyszer csak látni kezdtem egy nőt. Ez a nő kicsit úgy nézett ki, nekem legalábbis, mint a fiatal Szirtes Ági. Támpont még a szegedi árvíz, az 1879-es nagy katasztrófa, jó, gondoltam, de akkor nyilván vissza kell menni az időben. Aztán arra gondoltam, hogy ha ez a nő olyan, mint a fiatal Szirtes Ági, akkor biztosan nagyon sokan szeretik. De akkor biztosan ő is nagyon sokat szeret. És akkor felhívtam négy női barátomat, akik igazi barátok, és azt kérdeztem tőlük, *mondd, van olyan, hogy egy nő három férfit szeret egyszerre?* – Ó, hogyne, persze! – mondták mind a négyen, és akkor már megéreztem, hogy ezt a főhősnőt, akinek később Klára lett a neve, biztosan három férfi fogja szeretni, és ő is fogja szeretni őket a maga módján. Akkor lesz neki egy története, lesz a három férfinak is egy-egy története. Van egy férj, van egy testvér és egy féltestvér – írni kezdtem a történetüket, lett száz oldal, aztán lett még száz oldal, az első száz kihullt, ahogy az szokott lenni, amikor nem találja a regény a nyelvét, nem találja a saját ritmusát. De elsősorban most sem az érdekelt, hogy a

történelemről mit tudunk, hanem hogy ők 1848 előtt miként élik meg a lázas, lelkesítő eseményeket, miként élik meg a forradalom és szabadságharc ugyancsak lázas, de fekete foltokkal is járó időszakát. Az érdekelt, hogy ők mit tudhatnak a történelemről. A szereplőim is megélnék rendszerváltásokat, ők is megélnék megtorló időszakokat, megélnék felszabaduló időszakokat és forradalmi pillanatokat. Persze mindenféle történelmi adattárakat is forgattam, de egy pillanatig sem akartam egy objektív pontos, világos, mindenki által ismert történelmi vázlatot újra felfesteni. Azt akartam, hogy az ő tekintetükön keresztül lássuk, ami történt. Nem biztos, hogy igazuk van, nem biztos, hogy egzakt az a kép 1848-ról, amit látnak, de a lényeg, hogy ők látják. Engem mindig sokkal jobban érdekel, hogy az emberi sors és az ember hogyan van beledobva abba a gépezetbe, abba a történelembe, abba az akváriumba, amit olykor történelemnek hívunk.

– *Kézenfekvő kérdés a regénnyel kapcsolatban, és már csak azért is feljogosítva érzem magam arra, hogy feltegyem, mivel a regényben is többen, többször meglepődnek a „virágzabálás” fogalma kapcsán. Van ilyen? A regényben Széchenyi István például a szegedi főtéren járva lehajol, leszakít egy virágot, felemeli, megnézegeti, és mindenki megrökönyödésére lenyeli. Ez autentikus történet példál?*

– A regény számára mindenképpen az. Azt hiszem, egy kínai krizantém, amit ott lát Széchenyi, és az mindenképpen az ehető virágok közé tartozik. De mondok egy virágzabálók-történetet. Az anyukámnak a családjában volt egy fiatal pár, ők a második világháború idején éltek, a család viszonylag nagy kiterjedésű volt, sok nagybácsi, nagynéni. Ez a fiatal pár nem nagyon szeretett dolgozni. Nem is nagyon vállaltak munkát, hivatalt, és mindig egy másik család fogadta be őket: fél évig ennél a nagybácsinál laktak, fél évig amannál. Egyszer meghalt egy közeli rokon, és örökölték egy fél házat: ez 1944 elején volt. Az egész rokonság megkönnyebbült, hogy hál’istennek a Ferit meg Jucit most már nem kell eltartani, megvan a saját házuk, nem kell velük többet foglalkozni. Feri és Juci egy kicsit tűnődött, gondolkodott, aztán beiratkoztak egy tánciskolába. Mire vége lett a háborúnak, az összes táncot tudták. A ház ára viszont elment. Szerintem ők is virágzabálók voltak.

A magyar tévében volt egy sorozat a nyolcvanas években, egy svéd rendező, Troel filmjei. Az egyikben, a '68-as események utáni hangulatból táplálkozva valószínűleg a szereplők kivonultak a városból (a régmúlt évszázadokban játszódtott egyébként a történet), és szerették egymást, szerelmesek voltak. Tisztán és idealista módon. Már az éhhalál küszöbén voltak, de még volt néhány garasuk. Szederbokrokot találtak az erdőben, és rengeteg szedret szedtek, aztán bementek utolsó garasukkal a városba, és nem kenyeret vettek a pénzen, hanem tejszínhabot. Szerintem ők is virágzabálók voltak. Szépen csinálták. Aztán éhen haltak.

Talán nem radikális ennyire az én regényem virágzabálási módszere, de azok a hősök, akiket választottam (Klára, Péter, Zsófia, Imre és a többiek), mind kilógnak a rendből, történelemből, másféle szabályszerűséget és életrendet képviselnek, mint amit megszokhattunk. Lehet ilyeneket mondani, hogy a virágzabálás a sorssal vagy a szépséggel való szembesülés metaforája, de ezekkel sokra talán nem megyünk. Rengeteg olyan történet van a könyvben, ami virágzabáló-történet. És nem csak azok, amikor konkrétan virágokat (pipacsot, liliomot) esznek a szereplők, hanem az is, amikor kívül tudnak maradni egy olyan rendszeren, amelyik valamilyen szempontból a realitás diktatúráját képviseli.

– *Fontos jelenet, csomópont a regényben, amikor Szép Imre – aki virágszakértő – tart egy előadást Szegeden, és ez az esemény minden szereplőhöz kapcsolódva felbukkan a regényben, az érdekesség viszont az, hogy minden szereplőhöz kapcsolódva másképpen. Nem tudjuk meg egyik változathól sem, hogy Szép Imre pontosan mit mondott ezen az előadáson, amelyik a virágzabálásról szól: mindegyik jelenlévő más-*

és másképpen meséli utóbb el. Érdekelne, hogy egy ilyen esetben hogy jár el az író: van ilyenkor egy titkos szerzői változat arról, hogy mi hangzott el az eseményen?

– Amikor ekkora anyaggal kezdünk el dolgozni, és ez egyre inkább nő, terebélyesedik, és több szempont, több akarat kezd működni a félkész regényben, akkor gyakran vitahelyzet alakul ki: mindenféle törekvések vannak, amelyeket elfogadok, és mondok valamit, de ő, a szereplőm nem fogadja el. Az volt az érzésem, hogy egymást is alakítottuk. Nem csak én írtam. Ők is megmondták, hogyan kell alakulni a történetnek. Ez a regény a nagy szegedi árvízzel kezdődik, 1879-ben, amikor az ötezer házból a Tisza kétszázat hagy meg épen. Keretes szerkezetű a regény: az árvízzel kezdem és fejezem be, közben meg visszább megyek az időben. De volt egy olyan pillanat a regény írásának vége felé, amikor azt éreztem, hogy nem lesz árvíz... Mi-nek is? Nincs rá szükség. Meg lehet úgy is írni az árvízet, hogy nem történik meg. Vagy meg lehet írni úgy Szegedet, hogy ne legyen árvíz a regényben. Nem a valós történetekhez mérjük magunkat, hanem a regény a lehetőségeihez méri önmagát. Heves, szenvedélyes nagy viták voltak erről, aztán végül csak lett árvíz.

A regényben valóban központi pillanat az említett előadás – a *Virágzabálók* egy nagy írás, erről van egy nagy kritika, és ez a kritikai előadás elhangzik, és nem tudjuk meg, mi az előadásnak a lényege. Erre is sok variációm, sokféle lehetőségem volt. Egyik ötletem az volt, hogy az 1848/49-es csaták helyszínének növényvilágát leírom. Nem azt, milyen csata esett meg az adott helyen, vagy ki halt meg itt vagy amott, hanem hogy abban az időszakban milyen virágok, növények nőttek ott. Aztán ezt a lehetőséget is elvettem. Végül is ennyit tudunk meg arról a nevezetes előadásról, vagyis mindenki mond róla valamit, nem is egybevágót. Számomra az, hogy *nem tudom*, sokkal fontosabb tapasztalati élmény, mint az, amikor *tudom vagy tudni vélem*. Éppen ezért kihagytam magát az előadást a könyvből. Sok más eseménnyel is hasonlóképpen van a regényben: azt hiszed, már tudod, hogy így történt, aztán látod, hogy másképpen lesz, mert a harmadik ember megint másképpen mondja el. Ezért jött elő a regényről folytatott beszélgetésekben Akutagava Rjúnoszuke *A vihar kapujában* című elbeszélése, amely valószínűleg az egyik első olyan elbeszélés, amelyik a történet egységét feltöri.

Engem egyáltalán nem bántana, ha az olvasó, amikor behajtja a regény utolsó oldalát, minden egyéb más érzés mellett egy kicsit bizonytalan is volna azzal kapcsolatban, hogy mit olvasott, vagy hogy mi is történt vele.

– *A vihar kapujában című történetből egyébként film is készült, és ezzel kapcsolatban felvetném Szilasi László kritikájának egyik szempontját is, aki szerint a Virágzabálók szerkezete nem is annyira más irodalmi művek szerkezetét idézi számára, hanem mondjuk Tarantino filmjeinek technikáját. Ehhez a megállapításhoz hogy viszonyulsz?*

A *Rövidre vágva* című film hatását vállalom, vállaltam, de bevallom, miközben írtam, Tarantino nem jutott eszembe. Azt mindenképpen tudtam a regényről írás közben, hogy nagy test lesz, s hogy tagolnom kell, tehát egy olyan szerkezetet kell kitalálnom, ahol a mondat, ha el akar szállni, akkor elszáll, ha pedig nem, akkor poroszkálhat békésen. Kis fejezetek, kis történetek – ne legyen egy olyan szövegtenger, amelyikben elsüllyedünk. Tarantino viszont egyszerűen nem jutott eszembe.

(Kérdés a közönségből – Balázs László): Hogyan szokott Darvasi László haragudni?

– Tudok haragudni, nagyon tudok haragudni – kiabálva, hangosan is. De amikor leülök, és elkezdek a szavakkal foglalkozni, a papíron, akkor mindig nagyon erős figyelmeltetést érzek. Nem lehet haragudva írni, én nem szeretek haragudva írni. A haragot átváltom keménységre, határozottságra, de leginkább iróniára. Az irónia sokkal jobb eszköz azzal szemben, aki megérdemli a haragot. Az én hőseim elég sokat haragszanak, de az az ő haragjuk, nem az enyém.

Van egy olyan könyvem, a *Szerezni egy nőt*, amelyik a balkáni háborúkról szól eléggé költői, szurreális és meglehetősen véres módon. A történetekben szerepelnek például tömegyilkosok. De a harag levesz a figurából, a harag levesz a politikai sokszínűségből, abból a lélektanból, ami, szerintem, egy jó novellához szükséges. A novellában nem haragudni kell, hanem higgadtnak és éles szeműnek kell lenni. Ha egy húszéves fiatalemberre nézek, aki megásat egy tömegsírt, és aztán belelő hús másik embert, mert azoknak más a kultúrája, a nyelve, akkor én arra elsődlegesen nem haragszom – amikor meg akarom írni –, mert akkor nem látom őt. Látni valakit élesen, hideg fényben, kegyetlenül látni, többet mond minden jogos haragvásnál.

BARACS DÉNES

KÍNAI VIRÁGOK – ÉS MÉRGEZŐ GYOMOK

Kína modern történelmében fehér lappá változott négy-öt esztendő, de szélesebb értelemben egyfajta jótékony homály borult történetének első három évtizedére is. Ez a kissé elnagyolt megállapítás persze feltételezhetően csak újságírói megközelítésben igaz, hiszen szűk tudományos műhelyekben bizonyára Kínában is foglalkoznak az eltüntetett esztendőkkal, a szóban forgó három évtizedről pedig feltehetően megjelennek olyan munkák is, amelyek a ködben világosan kivehetővé tesznek egyes markánsabb pontokat, amelyekről nem feltétlenül szükséges hallgatni még a mai időkben sem, amikor a harmonikus társadalom vált a legfőbb hivatalos értéké.

A fent említett öt év nem egy történelmi munkából hiányzik tehát, hanem egy kronológiából, amelyet egy hivatalos pekingi sajtószerv készített a Kínai Népköztársaság kikiáltásának 2009. október 1-jei hatvanadik évfordulója alkalmából, és angol nyelven volt olvasható a világhálón. Hatvan év nem kis idő, és az utóbbi három évtized sok tekintetben világszerte elismert sikertörténet. Nem csoda, hogy még a legtömörebb kronológia is bejegyzések sokaságát tartalmazza, szerepelnek a listán bel- és külpolitikai események, gazdasági és technikai vívmányok, nem egy esetben évente több is. Ám 1958 és 1962 között semmi említendő vagy inkább említhető nem történt, mert ezekből az évekből a szerkesztők nem találtak olyan eseményt, ami méltó lett volna a fontos hazai események közötti szerepeltetésre. 1957-ből azonban még említést nyert az, hogy kampány indult a „jobbaldaliak” ellen, és ennek során olyan túlzá-

„Virágozzék száz virág,
versenyezzen száz
gondolati iskola!”

sokra került sor, amelyek súlyos következményekkel jártak: ezen a ponton kapcsolódik ez a visszatekintés a virágokhoz, pontosabban a „virágozzék száz virág” jelszóhoz, amelyet maga Mao Ce-tung, a legfőbb kínai vezető hirdetett meg 1956 tavaszán.

Ki ne ismerné a formulát: „Virágozzék száz virág, versenyezzen száz gondolati iskola!” (Az eredetiben még „valamennyi” gondolati iskola szerepelt, de ez hamar átadta helyét a száznak, majd néhány évvel később – mint Teng Hsziao-ping mondta egyszer – az egynek.) Mao Ce-tung (Mao Zedong a ma Kínában használt latin betűs „pinjin” átírásban) formulája a kínai politikatörténet egy különleges időszakában született, az SZKP nevezetes XX. kongresszusa után, amelyen Nyikita Szergejevics Hruscsov szovjet pártvezér a maga híres titkos beszédében hadat üzent a „személyi kultusznak”, a mindenkori pártvezető istenítésének.

Ha nem is ez volt a célja, ezek a jelszavak kínos helyzetbe hozták Maót, aki a Kínai Kommunista Párt meghatározó ideológusa (a KKP elméleti alapja már akkor nem csupán a testvérpártokhoz hasonlóan a marxizmus-leninizmus volt, hanem ehhez csatlakozott a „Mao Ce-tung-i gondolat” is) és ugyanakkor a párt vitathatatlan, teljhatalmú vezetője volt egy személyben. Ekkor született meg „a „virágozzék száz virág” jelszó mint a problémák felkutatásának és az értelmiség mozgósításának útja, ugyanakkor pedig a Szovjetunióval szemben elfoglalt kritikusabb álláspont első szelepe.

A „virágok” sorsa egy ideig sajátos hőmérőjévé vált a kínai társadalomnak: valahányszor lazult a pártvezetés szigora, kibonthatták a szirmaikat, keményebb időkben viszont gyorsan elhervadtak – többnyire az utóbbi volt a jellemző. Persze a „száz virág” külön értékévé csak ott válhatott, ahol nem ez a mezők természetes állapota, ahol nem kedvükre bomlanak a legkülönbözőbb színű virágok szirmai, ahol a gondolati iskolák lényege nem a versengés, hanem éppenséggel az egyedulalom. Egy ilyen jelszó abszurdum lett volna Franciaországban vagy az Egyesült Államokban, viszont a hatalom és a vélemény monopóliumához képest, amely a Kínai Kommunista Párt történetén vörös fonálként húzódik végig, kétségtelenül „forradalmi” újítás. A maói formula izgatott lelkesedést és nyugtalan visszhangot váltott ki az egész korabeli kommunista mozgalomban, így az ötvenes évek Szovjetunió vezette „béketáborának” egészében is, hiszen a valamennyi kommunista rendszerben meghatározónak tekintett „proletárdiktatúra” egyik alapelemét, a szellemi élet és a vélemények pártellenőrzését lazította. Így az egyik hivatkozási pontjává vált minden olyan kísérletnek, amely a szocializmus reformjára törekedett, és minden olyan nyugati kommunista ideológusnak is, aki a lejáratott sztálinizmusból kiutat keresett – miközben magában Kínában valójában csalétekként működött, a potenciális ellenzék napvilágra csalogatására és ezt követő megsemmisítésére szolgált, akár eleve ez volt a szándék, akár csak később alakult így (erről a történészek mindmáig vitatkoznak).

A kínai kommunista mozgalom genezisére éppenséggel a marxizmus-leninizmus – már önmagában egy nem éppen toleráns ideológia – Mao által „kínaizált” és ebben a formában újra és újra kanonizált változatának kötelező uralma volt jellemző. A módszer már azelőtt kikristályosodott, hogy a párt megszerezte volna az ellenőrzést az egész szárazföldi Kína fölött.

Mintának tekinthető az úgynevezett „munkastílus-javító” kampány, amelyet 1942-ben indított Mao a Kuomintanggal vívott polgárháború és a Japán ellen vívott háború közepette kialakult vörös övezetben, a Magyarországnyi belső-kínai Jenanban. Ebbe a vörös övezetbe egész Kínából érkeztek a lelkes önkéntesek, hogy harcoljanak a korrumpált Kuomintang és az idegen hódító japánok ellen, vállalták a spártai körülményeket, de a pártvezetők élvezte kiváltságok elégedetlenségét keltettek soraikban. Néhány író és értelmiségi a helyi kommunista sajtóban szóvá is tette ezt, s név nélkül persze, de bírálta a hierarchia csúcsán állókat. Ezek a cikkek voltak az első „párton

belüli ellentmondások”, a későbbi „virágok” elődei. Mao „vette a lapot” és nem habozott. 1942. május 3-tól 23-ig több tanácskozássra hívták össze az értelmiségieket, ezeken hangzottak el a pártvezető nevezetes „Felszólalásai” (valójában ez egy szerkesztett dokumentum, amely megtalálható Mao válogatott műveinek négykötetes kiadásában). Ez a mű aztán évtizedeken át hivatkozási alapot jelentett, és az 1966–76-os „kulturális forradalom” éveiben rendszeresen újra megjelent (akkoriban azt is országszeretelenül ünnepelték, hogy egy két és fél évtizeddel korábban elhangzott felszólalást újra és újra kinyomtatott az egész kínai sajtóban). A Felszólalásokban fogalmazta meg Mao a „proletár forradalmi utilitárius” szemlélet fontosságát, amely az irodalom és a művészet egészét alárendelte a napi politika követelményeinek. Ez a felfogás mutatott irányt Mao akkori megfogalmazása szerint ahhoz, hogy az író és a művész és persze tágabb értelemben az értelmiség „kit szolgáljon” (a munkásokat, a parasztokat és a katonákat), és „kit dicsőítsen” (ugyancsak őket).

Ez a gyakorlatban a pártvezetés feltétlen szolgálatát jelentette – ki más testesítette volna meg a munkások, a parasztok és katonák érdekeit? Jenanban, egy „ostromlott várban” persze ez sokak szemében indokoltan tűnhetett. Ekkor alakult ki a kampányok technikája is: a tanácskozások végén közzétették az összefoglaló, irányadó dokumentumot (mely persze a pártvezetés álláspontját tartalmazta), majd ahhoz mindenkinek csatlakoznia kellett, az előzőleg más véleményt vallók csak akkor tartották meg posztjukat, ha visszavonták nézeteiket, és önbírálatot gyakoroltak (és ha ezt az önkritikát a felsőbb pártszerv is elfogadta), majd nekik is csatlakozniuk kellett azok ostromlásához, akik ezt még nem tették meg. Így minden kampány egyben tisztogatással is változott, már Jenanban is – és azután még sokszor, valahányszor a pártvezetés úgy értékelte, hogy „elhajlás” mutatkozik, „lazul a pártfegyelem” (ami, mint a jobb emlékezetűek tudják, a szovjet birodalomban vagy éppen a „népi demokráciákban” is gyakorta előfordult, és az obligát felelősségre vonás ezeken a fertályokon sem maradt el, legfeljebb formái különböztek a helyzettől és a helyi hagyományoktól függően – pártfegyelmitől a Guláig).

Alig két évvel a Kínai Népköztársaság kikiáltása után eljött a következő kampány ideje. 1951-ben mutatták be a *Vu Hszün élete* című filmet, amely egy szegénysorból felemelkedett pénzkölcsönzőről szólt, aki vagyonából iskolákat alapított a szegényeknek. A filmet telt házak mellett vetítették, Szun Jü, a rendező elismerő kritikák sokaságát söpörhette be – majd a *Zsenmin Zsipaó*-ban, a pártlapban szerkesztőségi vezércikk jelent meg, amely szemére vetette a főhősnek, hogy nem megdönteni akarta a feudalizmust, hanem éppenséggel a feudális kultúrát terjesztette, „csúsztott-mászott a feudális uralkodók előtt”. Évekkel később közölték csak, hogy a cikk szerzője maga Mao volt. A pártlap állásfoglalása után országos kampány indult, és ebben az emberek megítélésének mércéje az volt, hogyan vélekedtek a filmről. Cikkek százai bélyegezték meg azokat, akik nem bírálták elég határozottan Vu Hszünt. A filmet kivonták a forgalomból, a stúdiót, amely készítette, államosították, a rendező maga is nagy cikkben szórt hamut saját fejére, számos, Vu Hszünt nem eléggé keményen elítélő értelmiségit vidékre küldtek „átnevelésre”.

1954-ben a klasszikus kínai regény, *A vörös szoba álma* vált a következő mozgalom ürügyévé. Pontosabban egy Jü Ping-po nevű neves irodalomtudós, aki egész életében ezt a regényt elemezte és a forradalom győzelme után is megtartotta egyetemi katedráját, ám bírálói szerint továbbra is „polgári, idealista szellemben” méltatta a remekművet. Ezúttal két fiatal diák „leplezte le” egy rövid cikkben az esztétát, aztán megindult a szokásos sajtókampány. Ma már nem titok, hogy ezúttal is Mao állt a felzúdulás mögött, ő hívta fel a mindenható Politikai Bizottság tagjainak figyelmét a diákok kis cikkére, még vissza is utalt a *Vu Hszün élete* című filmmel kapcsolatos kampányra. Hogy mennyire komoly volt ezúttal is a nyomás, jól mutatja, hogy még Kuo

Mo-zso, a híres író és tudós is szükségesnek tartotta, hogy csatasorba szálljon Jü ellen: „Ez az eset is bizonyítja, hogy aki a marxizmus-leninizmusra alapozza gondolkodását és módszerét, az rövid idő alatt eljuthat a tanulmányozott kérdés lényegéhez, míg Jü annak a példája, hogy bár harminc éve kutat, az eredmény egyre zavarosabb lesz.” Ekkor azonban a vita még megmaradt szellemi síkon: „Jü irodalmi nézeteit bíráljuk, mint egyént nem semmisítjük meg” – lehetett olvasni egy „nagylelkű” hozzászólásban.

A következő kampánycélpontnak már nem jutott ennyi kímélet. A Hu Feng költő és esztéta, az Országos Népi Gyűlés (a kínai parlament képviselője) ellen 1955-ben indított mozgalom minden korábnál hevesebb volt. Hu a harmincas években csatlakozott a forradalomhoz, de már a negyvenes években is bírálták, mert nem fogadta el azt, hogy a művész célja egyszerűen a „szolgálat”. „Bűne” az volt, hogy egyfajta írócsoportot szervezett, másrészt különvéleményét egy háromszázezer írásjelből álló feljegyzésben – valóságos könyvben – rögzítette. Am hiába bátyázta körül álláspontját számos Mao-idézettel, hiába ügyelt arra, hogy ne Maóval, hanem a kultúrpolitikát akkoriban irányító funkcionáriussal, Csou Janggal vitatkozzon, hiába küldte el igen pártszerűen okfejtését éppen a kommunista párt Központi Bizottságának, néhány javaslatával – például több párhuzamos írószövetség felállítását szorgalmazta – magára vonta a vezetés haragját.

A „száz virág” csapdájának egyfajta főpróbájaként Hu Fenget néhány hónap múlva meghívták egy fórumra, amelyet az előző kampány célpontjául kijelölt Jü Ping-po és mások bírálatára hirdettek meg. Hu mondott néhány enyhén bíráló szót róluk is, az alkalmat azonban arra használta fel, hogy előadja a feljegyzésében körvonalazott nézeteit. Csou Jang élesen visszavágott, kijelentette, hogy Hu nézetei homlokegyenest szemben állnak a pártvonallal. Ezután Jüről többé már szó sem esett, Hu lett a negatív példa, minden addiginál hevesebb bírálati kampány kezdődött ellene és hívei ellen. A *Zsenmin Zsipao* közölte Hu beszédét és a hivatalos álláspontot képviselő Csou Jang-felszólalást. Az irodalmi élet szereplői egymással versengve határolták el magukat Hutól. A költő hiába gyakorolt önkritikát, azt nem fogadták el – sőt „ellenforradalmi összeesküvéssel” vádolták meg, közzétéve és kommentálva a 20–30 hívéhez intézett (nyilván a cenzúra által megszerzett) leveleit, amelyekből kitűntek igazi, a pártvonaltól valóban eltérő nézetei. Tizenegy évvel később, a „kulturális forradalom” idején közölték, hogy a levelekhez írott „leleplező” kommentárok szerzője maga Mao volt. Ez a kampány egybeesett a mezőgazdaság szövetkezeti átszervezésének meggyorsításával, ami jelentős ellenállásba ütközött, Hu csoportját így az ellenforradalmi tevékenység megtestesítőjévé kiáltották ki.

1955 nyarára a Hu Feng elleni kampány központi politikai mozgalommá vált, ennek keretében a *Zsenmin Zsipao* azt a feladatot tűzte a pártszervezetek elé, hogy fokozzák „a párttagok kölcsönös ellenőrzését”. Az írók, professzorok, ismert értelmiségiek a kötelező bírálati és önbírálati ülések rémületében éltek, sokan nem bírták a nyomást, idegeik felmondták a szolgálatot, egyesek öngyilkosok lettek. 1957 júliusában a *Zsenmin Zsipao* megírta, hogy ebben a kampányban „81 ezer ellenforradalmi elem tevékenységére derült fény, 190 ezernél több ellenforradalmár jelentkezett önként” (ne felejtjük: a veterán kommunista Hu Feng maga is „ellenforradalmárnak” minősült). A pártlap cikke szerint ebben a kampányban „több mint 300 millió ember számára tisztázódott egész sereg politikai kérdés”. Már rég nem a 20–30 irodalmárról volt szó. Később maga a KKP is elismerte, hogy túlkapasok is történtek, „néhány derék embernek is hadat üzentek”. Magáról Huról csak annyit lehet tudni, hogy a kampány során letartóztatták – további sorsa nem ismeretes.

Ekkor azonban a pártvezetés még észrevette, hogy Hu Feng ostromozása nyomán nem csupán az irodalmi-művészeti élet bénult meg, hanem a tudományos kutatás is

– ezért 1955 végén leállították a kampányt, óvatosan ösztönözni kezdték az értelmi-ségi alkotómunkát.

Ezek az előzmények érzékeltetik, micsoda hihetetlen fordulatot jelentett a kínai értelmiség és az egész társadalom számára az 1956-os „virágozzék száz virág” jelszó, amelyet először május 2-án Mao fejtett ki az Államtanács ülésén zárt ajtók mögött, majd május 26-án Lu Ting-ji, a kínai párt propagandaosztályának vezetője részletezett a tudományos és művészeti élet képviselői előtt elmondott beszédében. „Egyrészt a politikában világosan meg kell vonnunk az ellenség és köztünk húzódo határvonalat, másrészt a népen belül feltétlen szabadságnak kell uralkodnia. A »Virágozzék száz virág, versengjen száz gondolati iskola« ennek a népen belüli szabadságnak a megnyilvánulása az irodalomban, a művészetben és a tudományos munkában.” Az előadó kifejtette például, hogy „a tudományos és művészeti bírálatban és vitában senkinek sem lehet semminemű kiváltsága”, „meg kell engedni a megbíráltaknak, hogy ellenbírálattal éljenek, és azt nem szabad elnyomni”, „meg kell engedni a kisebbségnek, amelynek különvéleménye van, hogy fenntartsa nézeteit”.

Egy évvel korábban Hu Fenget ilyesfajta nézetek miatt minősítették ellenforradalmárnak. A „száz virág” korszakában viszont maga a párt ösztönözte a nyilvános bírálatot, buzdította nagyobb merészségre az értelmiséget „a hibák feltárása és kijavítása” érdekében.

Az érintettek kezdeti vonakodása után különösen 1957 tavaszára, a magyar 1956 után (amelyet Kína a „szocialista táboron” belül is a leghevesebben minősített ellenforradalomnak) kapott lendületet ez a mozgalom. A kínai pártvezetést mind a magyar események, mind a szovjet „olvasás” élénken foglalkoztatta. Mao Ce-tung 1957. február 27-én az Államtanács ülésén fejtette ki elméletét „a népen belüli ellentmondásokról”, amelyben már bizonyos kritériumokhoz kötötte a „száz virág” politikáját, ugyanakkor a szabad bírálatot és a szocializmus fogyatékoságainak feltárását is sürgette. Ezt a beszédet azonban nem hozták nyilvánosságra, március 12-én pedig Mao egy nyilvános beszédben bejelentette egy „munkástílusjavító kampány” megindítását „a szubjektivizmus, a bürokratizmus és a szektásság” ellen, és a szabad véleménynyilvánítást szorgalmazta, a kényszerítés helyett az érvelés, a meggyőzés fontosságát hangsúlyozta.

A legfelsőbb szintű biztatás hatására az értelmiség egy része és a kínai politikai életben a kommunistákkal hivatalosan szövetségben lévő, addig nem sok önállóságot élvező politikai formációk, úgynevezett demokratikus pártok képviselői kezdték félretenni a korábbi tapasztalatok fényében jogos óvatosságot. Mind többen tették szóvá a rendszer fogyatékoságait, az egyetemeken nagybetűs plakátokon, tacepaókon követeltek nagyobb szellemi, kutatási szabadságot, bírálták a pártbizottságokat, szóvá tették a funkcionáriusok, a párttagok előjogait. Nemcsak a párt – már maga Mao sem volt tabu. Egy Liu Sao-tang nevű fiatal író egyik tanulmányában odáig ment el, hogy leírta: „A jenani Felszólalások csak az irodalom politikai természetét hangsúlyozzák, nem a művészi minőségét” – igazi felségsértés, ám azonnali következmény nélkül. A cikkírók felújították Hu Feng korábban megbélyegzett javaslatait önálló irodalmi kiadók alapítására, elítélték a korábbi kampányokat. Miután a hatalom erre sem reagált, az addig csak papíron létező „társutas” polgári pártok és szervezetek is éledezni kezdtek, egyes megfogalmazások már a szocializmus egyedüli üdvözítő voltát is kétségbe vonták. Olyan vélemények is feltűntek, amelyek a polgári demokrácia vívmányait méltatták, vagy legalábbis annak tanulmányozását sürgették, kifejtették, hogy a hatalom váltakozásának előnyei is lehetnek. Külön vonulat volt az addig a nyilvánosság előtt csak dicsőített szovjet példa mind gyakoribb kétségbe vonása, ami az első jel volt a megfigyelők szemében arra, hogy a két kom-

munista óriás viszonya sem felhőtlen, ha mindez megjelenhetett – ezért a „száz virág” azonnal ellenérzést keltett Moszkvában. A megjelent anyagok zöme mindazonáltal belefért a „szubjektivizmus”, a „bürokratizmus” bírálatának kategóriájába, formailag megmaradt a rendszer javításának szándékánál.

1957. június 8-án azonban a *Zsenmin Zsipaó*ban megjelent a februárban zárt ajtók mögött elhangzott Mao-beszéd „a népen belüli ellentmondásokról”. Ebben – derült égből villámcsapás – már az volt olvasható, hogy amikor a párt helyesli a százféle virág virágzását, csak az „illatos virágokra”, nem a „mérgező gyomokra” gondol. A beszédben Mao hat kritériumot sorolt fel a kettő megkülönböztetésére, lényegében visszatérve a jenani Felszólalások szelleméhez, az éppen aktuális politikai vonal szolgálatának megköveteléséhez. „Azok a szavak és tettek helyesek, amelyek [...] előmozdítják az egész nép egységét, nem szakadást idéznek elő a népben”, vagy amelyek „elősegítik a nép demokratikus diktatúrájának megerősödését, nem annak megingatására vagy meggyengítésére irányulnak” – hangzott például az első és a harmadik kritérium. Azt, hogy melyek azok a bizonyos szavak és tettek, természetesen maga a pártvezetés vagy pontosabban annak éppen hangadó csoportja határozta meg – de februártól júniusig, a beszéd nyilvánosságra hozataláig senki nem ismertette őket a vitára buzdított bírálókkal, akik így besétáltak a kelepcebe. A *Zsenmin Zsipaó* 1957. július 12-i vezércikkében ezt nem is titkolta: az ellenzéknek állított kelepceről volt szó, a párt szántsándékkal hagyta, hogy előbújjanak a – kínai képes beszéddel szólva – „szarvas ördögök és kígyóistenek”, s hogy buján fejlődjenek „a mérgező gyomok”. A cél úgymond az volt, hogy „a népet cselekvésre ösztönözze ellenük” – ám a továbbiakban bizonyítékul szolgált arra, hogy a pártvezetés ellen „súlyos jobboldali támadás” bontakozott ki.

Ezzel kezdődött meg a „jobboldaliak elleni kampány”, amelyről az írásunk elején említett kronológiában azt írták, hogy annak túlzásai a továbbiakban súlyos következményekkel jártak. Mi történt?

A jobboldal elleni kampányban már vezető értelmiségiek, írók is célponttá váltak, a „jobboldalinak” minősített emberek igazi bűne az volt, hogy tekintélyük, önállóságuk révén hitelesek voltak, és szellemi ellensúlyt képezhettek a hatalom szeszélyeivel szemben. A „jobboldaliak” – azaz többnyire a rendszert akár javító szándékkal bírálók – tízezreit küldték átnevelésre vidékre, a parasztok közé. Sokakat közülük csak húsz év múlva, a „kulturális forradalom” vége után „szabadítottak fel”, csak ekkor térhettek vissza a városokba, az egyetemekre, a folyóiratok szerkesztőségébe. Helyüket a különböző kulturális intézményekben, a sajtóban pártfunkcionáriusok vették át, így könnyebbé vált Mao számára 1958-ban a voluntarista „nagy ugrás” meghirdetése és elfogadtatása a párt vezető szerveiben, a VIII. kongresszus második (két évvel az első után megtartott) ülészakán.

Az értelmiség, a pártfunkcionáriusok serege megtanulta, hogy bírálni veszélyes, jobban jár, aki hallgat, és úgy jár el, ahogy felülről elvárják. A „nagy ugrás” első éveiben a problémák jelzése helyett az apparátus a megkövetelt termelési eredményeket papíron produkálta – a statisztikák tömeges meghamisításával. Az „ugrás” a társadalom kommunisztikus, egyenlősítő átszervezésével párosult, létrejöttek a „népi kommunák”, a parasztokat ipari termelésre mozgósították, az általuk házilagos „népi kohókban” öntött, használhatatlannak bizonyult „acéllal” próbálták három év alatt „utolérni és túlszárnyalni Angliát” – a folytatás ismeretes. Azaz hogy nem egészen – a következő négy év, maga a „nagy ugrás” kifejezés is eltűnt a már említett kronológiából, és Kínában hivatalosan soha nem közölték, hogy a valóságtól elszakadt, 1960–61-re gazdasági katasztrófába és tömeges éhínségbe torkollott kísérlet hány áldozattal járt (a szakirodalomban általánosan elfogadott becslés, hogy annak legalább 30 millió ember vált közvetlen vagy közvetett áldozatává).

A „nagy ugrás” politikai válsághoz, a pártvezetés megosztásához, Mao háttérbe szorulásához vezetett (csak pártelnöki posztját tartotta meg, az államelnökiről lemondott). A következmények kiigazítására egyfajta kínai „új gazdasági politika” kezdődött, amelynek pragmatikus jelszavát a később meghatározóvá vált Teng Hsziao-ping fogalmazta meg: „Mindegy, hogy milyen színű a macska, ha megfogja az egeret.” 1960–61-ben ismét feltűnt a „száz virág” jelszó, ha nem is az 1957-es kritikára buzdító kampány formájában. Lehetővé vált olyan – a pártvezetés köreiben könnyen dekódolható – irodalmi művek, színdarabok, allegorikus laptárcák megjelentetése, amelyekben Mao Ce-tung számos tételére vagy magára Maóra céloztak kritikai éllel. Ez a bíráló megmaradt jelbeszédnek – de annak sem sokáig.

1962-ben Mao ismét színre lépett, és a párt belső köreiben meghirdette az „osztályharc folytatását”. A vezetés más csoportjai egy ideig abba az illúzióba ringatták magukat, hogy elég szavakban egyetérteniük, a gyakorlatban folytatódhat a pragmatikus vonal. 1966-ban azonban egy 1961-ben megjelent, a messzi múltban, a 16. században játszódó színdarab bírálatával megkezdődött a tízéves „kulturális forradalom”. A *Haj Zsuj elbocsátása hivatalából* című darab ellen az volt a vád, hogy Maó kormányzásáról szóló példázat, Maót támadja. Hogy miként lesz egy színibírálatból egyfajta polgárháború? A Sanghajban publikált cikket a pekingi sajtóban nem engedték megjelentetni a Maóval szemben álló más pártvezetők, Mao és radikális hívei ezért előbb a diákság, majd a hadsereg mozgósításával néhány hónap alatt szétverték a hagyományos párt- és állami apparátust, évekre megbénították az oktatást, és nem egy helyen anarchikus állapotokat hoztak létre, fegyveres harcok törtek ki. A „száz virágból” egy időre csak a Mao-idézetek piros könyvecskéje maradt, a könyvesboltokban és könyvtárakban évekig kizárólag közvetlenül Maót dicsőítő művek (és néha műszaki könyvek) voltak kaphatók, a színházakban csak a Maóért élő-haló forradalmárokról szóló hat-nyolc „forradalmi mintakép-operát” adták (színre állításukat Csiang Csing, Mao felesége, a volt sanghaji színésznő irányította), a mozikban ezek filmváltozatait vetítették.

A hatalmi harc ebben az időszakban is folytatódott a vezetés voluntarista és pragmatikus szárnya között. Az utóbbi legfőbb reménysége Teng Hsziao-ping volt, akit Csou En-laj, a pragmatikus, de Maóval nyíltan soha nem konfrontálódó miniszterelnök szemelt ki utódának (miután a „kulturális forradalom” első éveiben vidékre száműzték, Teng 1973-ban ismét miniszterelnök-helyettes lett). A küzdelemnek ezúttal is volt „virágos” vetülete. Az egyik új „mintakép-opera” filmváltozatát Csiang Csing meghívására bemutatták a pártvezetésnek. Az ilyen bemutató mindig országos dicsőítő kampányra adott jelt, de Teng elrontotta Mao feleségének örömét. Felállt, és elhagyta a termet, s közben hangosan megjegyezte: „Ez nem »virágozzék száz virág!«, ez »virágozzék egy virág!«” Az adott körben nyilván botrányt és kihívást jelentő epizódot azért ismerjük, mert Csou En-laj 1976 januárjában bekövetkezett halála után Teng Hsziao-pinget Csiang Csingéknek egy időre sikerült ismét száműzniük a hatalomból, és ekkor a pártlapban ismertették a filmvetítésen tanúsított „botrányos” magatartását – súlyos vádpontként.

Epilógus

■ Mao Ce-tung 1976 szeptemberében meghalt, és ezt követően a kínai politikai élet már nem az ezoterikus virágok és kampányok körül szerveződött. Halála után az általa kijelölt utód, Hua Kuo-feng – egy szürke pártfunkcionárius, aki azuttal tűnt ki, hogy vasútvonalat épített ahhoz a faluhoz, ahol Mao szülőháza található, ám akinek volt annyi esze, hogy felmérje az ultrabalos csoport hataloméhségét – azonnal letartóztatta a Mao szárnya alatt felnőtt radikálisok négy legfőbb vezetőjét, az úgyneve-

zett „négyek bandáját” (köztük Csiang Csinget). 1978-ban Huát is menesztették (mellesleg: hua virágot jelent), a párt meghatározó személyisége Teng Hsziao-ping lett, aki elindította az országot a gazdagodás útján. Kína három évtized alatt a világ egyik meghatározó gazdasági, pénzügyi, műszaki, katonai hatalmává vált. 2009-től már Kína az az ország, ahol a legtöbbben interneteznek a világon, és a világháló, még ha szigorúan felügyelik is, a kommunikáció és a véleménynyilvánítás új lehetőségeit teremtette meg.

Mao képe viszont mindmáig ottmaradt a kínai firmamentumon, elvégre a pártot, amelynek harca létrehozta az új Kínát, ő vezette, a Kínai Népköztársaságot hatvan éve ő kiáltotta ki, és Teng Hsziao-ping maga fejtette ki, hogy Mao tanításainak akkor felel meg a párt, ha elveti azt, ami Mao gyakorlati tevékenységében ellentétes volt Mao elveivel. (Az arányt is megjelölte: Mao tetteiben 30 százalék hibás, 70 százalék helyes volt.) A „száz virág” Tenggel visszakerült a párt jelszavai közé, de ha más szavakkal is, ma is a párt mondja meg, melyek a tiltott gyümölcsök – például a nyugati értelemben vett szabadságjogok.

Tény viszont, hogy a kínai sikertörténet egyik fő magyarázata az, hogy nagyon sok olyan virág virágozhat, amely a rendszer korábbi korszakaiban dudvának számított. Már nem számít az ördögtől valónak a profit, a gazdagodás, a kapitalista módszerek alkalmazása, óriási vagyonok felhalmozása sem, éppen ellenkezőleg, a megbecsült mintapolgár a néhány jüanos alaptőkével vagyont teremtő milliárdos. A legfőbb értéknek a „harmonikus társadalom” számít – amelyet természetesen a párt vezet.

Ami a vezetés szerint a kínai társadalom harmóniáját veszélyeztetheti, az – ha nem is nevezik már így – ártalmas dudvának számít ma is. Ma nincsenek rejtélyes kampányok, viszont keményen gyomlálják az internetről a mérgezőnek tekintett tartalmakat. Ezeket arról lehet manapság felismerni, hogy Kínában hiába írják be nevüket a keresőbe: a honlap nem érhető el.

BABAI DÁNIEL – MOLNÁR ZSOLT

„NEM LEHET ELMONDANI, MENNYI SZÉP SZÍNŰ VIRÁG VAN, EGYIK SZEBB A MÁSIKNÁL”

Sajátosságok a gyimesi népi növény-
és növényzetismeretben

„...A halványabb sárga az magasabbra nő, s amelyik pedig sötétebb sárga, az csak terpe. De mind a kettő egyforma, s egyformát virágozik, a lapija, minden egyforma, csak annyit különbözik, hogy halványabb a virágja, s magosabbra nő.”

Rövid tanulmányunkban¹ ember és természet sokszínű kapcsolatának a növényvilághoz kötődő részét ismertetjük. A népi növény- és növényzetismeret, valamint a hagyományos ökológiai tudás gazdag tárházából, az általunk megfigyelt jelenségek-ből mutatunk be néhányat.

A tudományos érdeklődés a népi növényismerettel kapcsolatban elsősorban a növények gyógyászati hasznosításával foglalkozott hazánkban és külföldön egyaránt.² Az egyéni és közösségi fajismeret sajátosságai, a növényzetről (vegetációról) alkotott kép, a termő- és élőhelyekkel kapcsolatos ismeretanyag, a hagyományos ökológiai tudás egyaránt gyakran kimaradt az etnobotanikai vizsgálatok érdeklődési köréből. Némi változás a kérdést illetően az utóbbi évtizedben tapasztalható, elsősorban a külföldi szakirodalomban.³

Kutatásainkat Gyimesben végeztük a Gyimesközéplokhoz tartozó Hidegségpatakán. Egy kis közösség növényekkel kapcsolatos tudását igyekeztünk mennél alaposabban feltárni.

A gyimesiek növényekhez kötődő tudásának legfőbb forrása a személyes tapasztalat: „*Kiismerette a természet!*”,⁴ valamint az idősebb generációk, leginkább a szülők és a nagyszülők tanítása: „*Hát a nagyszüleimnél nevelkedtem, és gyerekkoromban ott voltam ugye náluk, és mindig kinn vótunk a szabadba nyáron. És így, ahogy ők elmesélték, elmondták, úgy ezeket így megragadtam, és ezek még velem vannak jelen pillanatban.*”⁵ Már

az idősebb generációk esetében is szerepet játszik és játszott a tudás megszerzésében az iskola (bár ennek jelentőségét nehéz meghatározni): „*Mikor gyerek voltam, annyi-féle virágot ismertem, tanultuk az iskolába, le kellett rajzolni, vót egy nap minden héten.*”⁶ Napjainkra pedig a különböző, szakmai szempontból nem minden esetben kifogástalan gyógynövényes könyvek,⁷ valamint kisebb részben a televízió lett az ismeretszerzés egyik fő forrása. Sajnálatos módon a gyimesiek ezeket a forrásokat, elsősorban a könyveket hitelesebbnek tekintik, mint saját tudásukat, ennek következtében a hagyományos gyimesi növényismeret folyamatosan halványodik, torzul.

Kutatásaink során négyszázötvenhárom fajt azonosítottunk a vizsgált területen, ebből a gyimesiek kétszáznyolcvanhat ismernek, azaz a területen előforduló fajok 62%-át. Ezeket a fajokat százhetvenkét népi taxonba⁸ sorolhatjuk, melyeket kétszázharmincöt különböző névvel illetnek. A gyimesiek által ismert fajok és a népi taxonok száma közötti jelentős eltérés egy, a növények osztályozását, elnevezését illető, a tudományostól eltérő logikára utal. Erről a későbbiekben még szót ejtünk. Itt mindössze annyit jegyzünk meg, hogy a fent említett százhetvenkét népi taxonból százharmincötöt kiválasztva egy kérdőívet állítottunk össze, melynek segítségével húsz személy növényekkel kapcsolatos tudását vizsgáltuk a fiatalokat, felnőtteket és időseket is megkérdezve. Az eredmények azt mutatják, hogy azok az emberek, akik a közösség által elismerten nagy tudással rendelkeznek a növényeket illetően, a közösség által ismert fajok mintegy 90%-át ismerik. Az átlagos tudású személyek is ismerik azonban a listában szereplő fajok 75–80%-át. Ez azt jelenti, hogy az átlagos tudás mindössze 10–15%-kal marad el a kiemelkedőtől. Ez más tájakkal összevetve magas értéknek tekinthető.⁹ A húsz év alatti fiatalok esetében azt tapasztaltuk, hogy a szüleik által ismert fajoknak hozzávetőlegesen a felét a gyermekek is ismerik 12–14 éves korukban.

Ugyanakkor azt is megállapíthatjuk, hogy mennél több élőhelytípusban fordul elő egy faj, avagy mennél nagyobb tömegben, annál nagyobb a valószínűsége, hogy a gyimesiek ismerni fogják ezt a fajt. Ha élőhelytípusok szerint nézzük meg a fajismeretet, akkor azt láthatjuk, hogy bizonyos típusokban a növényzetnek csaknem 100%-át fajonként is felismerik. Ilyenek az ún. *selymékesek*, a forráslápok élőhelyei. Szintén rendkívül jól ismerik a kaszálók és az erdők növényzetét. Legkevésbé a sziklás élőhelyek, sziklafalak növényvilága ismert számukra.

Elhagyván a számok és adatok világát, a gyimesiek növényvilághoz kötődő ismereteinek érdekes momentumaira irányítjuk figyelmünket. A növények iránt nemcsak gazdasági jelentőségük, hanem olykor szépségük miatt is érdeklődnek. Többen is odafigyelnek a gyimesi kaszálókön kialakuló fajgazdagságra, esztétikumra. „*Bikkhavasba’ [...] ott én azt mon’hatom, hogy olyan fajta virág nincs a világon, hogy ott ne vóna.*”¹⁰ „*Itt úgy június, július a legszebb. Akkor érdemes ide eljönni. Aki szereti, a növényeket ismeri, annak nagyon érdemes. Szent János utántól, ott, ahol nekünk van a tanyánk, hát én itt öregedtem meg, itt vagyok, de őszintén mondom, meg kell álljak s végignézzek rajta, hogy azt nem lehet elmondani, mennyi szép színű virág van, egyik szebb a másíknál.*”¹¹ Szépsége miatt tartják számon a zergeboglárt (*Trollius europaeus*), melynek gyimesi neve *pünkösdi rózsza*, utalva a virágzás idejére: „*Tavasszal olyan szép, mikor kinyílik, az ódal tőle.*”¹² Hasonlóan szépnek tartják a lóherefélék különböző fajait: „*Olyan szép, azt kívánatos leszedni, mikor az ember ott jár közte, úgy kínálják magukat tényleg, egypár szálat az ember leszedjen belőle.*”¹³

Az előzőekben már említettünk néhány gyimesi fajnevet (pl. *pünkösdi rózsza*). Népi nevük elsősorban azoknak a fajoknak van, amelyek gazdasági jelentőséggel bírnak, akár pozitív, akár negatív szempontból, illetve amelyek feltűnőek. Móra Ferenc így fogalmazott a kérdés kapcsán: „*En úgy tartom, népünk csak azoknak a növényeknek adott különös nevet, melyeknek hasznát veszi vagy kárát vallja, vagy amelyeknek*

valami nagyon szembeszökő sajátosságuk van, a többit pedig összefoglalja, gyom, kóré és vadvirág név alá.”¹⁴

Visszatérvén a gyimesiek által ismert fajok (kétszáznyolcvan) és a népi taxonok (százhetvenkettő) közötti jelentős különbségre, a gyimesi növénynévadás néhány jellegzetességére hívjuk fel a figyelmet. Ez a népi taxonómia kérdéskörébe tartozó felvetés. A népi taxonómia a növényeket jól ismerő, tudományos ismeretekkel nem rendelkező emberek, népcsoportok növényosztályozási algoritmusait vizsgálja.¹⁵ A gyimesiek azokat a fajokat, amelyek morfológiai szempontból hasonlóak, illetve ökológiai szempontból hasonló módon viselkednek, fajcsoportokba sorolják. Az ilyen esetekben sokszor tisztában vannak azzal, hogy a csoportba sorolt fajok nem egy biológiai taxont képviselnek, de nem tartják szükségesnek, hogy mindegyiket külön névvel illessék. A legjelentősebb gyimesi fajcsoport az *imoláké*. *Imola* minden olyan keskeny levelű szálfű, amely a kaszálókön, legelőkön megtalálható. Több mint húsz faj tartozik ebbe a csoportba. Tisztában vannak vele, hogy ezek nem egy fajhoz tartoznak, ennek ellenére nem kapnak külön nevet: „Az *imolák is, hogy mondjam, így van többféle, több olyan fű, hogy mi úgy mondjuk: imola, de mégse nem egyforma, s biztos más neve van. [...] Láttam, hogy többféle termése van, aztán mi mindegyiket imolának hívjuk.*”¹⁶

További számos, kisebb és nagyobb fajcsoport létezik, amelyek közül ezúttal mindössze egyet említünk meg. A *kukukvirág* a kankalinok gyimesi neve. A területen két, egymáshoz rendkívüli mértékben hasonlító kankalin faj fordul elő, a tavaszi és a sugár kankalin (*Primula veris*, *P. elatior*). A gyimesiek egy része látja, érzi azt az árnyalatnyi különbséget, amely a két faj megkülönböztetésében szerepet játszik: „*Sárga, s olyan kétféle sárga. Sötétebb sárga és halványabb sárga. A halványabb sárga az magasabbra nő, amelyik pedig sötétebb sárga, az csak terpe. De mind a kettő egyforma, s egyformát virágozik, s a lapija, minden egyforma, csak annyit különbözik, hogy halványabb a virágja, s magasabbra nő.*”¹⁷

És hogy morfológiai megfigyeléseik valóban rendkívül pontosak, azt a következő eset kapcsán mutatjuk be. Él Gyimesben két orchideafaj (szúnyoglábu bibircsvirág [*Gymnadenia conopsea*] és foltos ujjaskosbor [*Dactylorhiza maculata*]), amelyeknek neve *bergőburján*. Feltűnő, nagy rózsaszín virágzata van mindkettőnek. Van azonban egy szintén gyakori rokonuk, a békakonty (*Listera ovata*), amely sárgászöld, jellegtelen virágzatával megbújik a kaszálók fűvében. Amikor egyik adatközlő beszélgetőtársunkkal kaszálóján sétáltunk, a faj neve után érdeklődtünk. Mint kiderült, neve ugyan nincs, de miután hosszasan vizsgálta a növény virágzatát, megállapította, hogy: „*Ez személ a bergőburjánnak, de nem öppe' olyan.*”¹⁸ Tehát a virág szerkezete alapján felismerte a rokonságot az említett békakonty és a *bergőburján* nevezett orchideák között.

Rendkívül érdekes a sasharaszt, gyimesi nevén *ördögborda* (*Pteridium aquilinum*) esete. Mivel egy növényről van szó, a gyimesiek gondolatmenete szerint virágot kellene hoznia, majd magot kellene érlelnie. Mivel a gyimesiek virágját soha nem látták (hiszen egy spórákkal szaporodó, virágtalan fajról van szó), érdekes magyarázatok születtek a különös jelenségre nézve. Úgy tartják, hogy a növény Szent János napjának éjjelén, pontosan éjfélkor „*hánya ki virágját*”. Ha valaki ilyenkor kimegy a hegyre, egy kört húz maga köré, beleáll, akkor megláthatja a virágzó *ördögbordát*. Csak-hogy éjfélkor előbukkan az ördög, és nincs ember, aki az ördög láttán a körben maradna, így aztán senki sem láthatja meg az *ördögborda* virágját. Vannak azonban olyanok is, akik rendkívül figyelmesen járnak a hegyeket, figyelik a növényeket, így tapasztalataik segítségével igyekeznek magyarázatot találni: „*Nincs virága, nyár elején sokszor lestem meg, hogy a hátán vannak olyan kicsi apró pontok. Olyan kicsi bogyók, abba lehet-e valami mag? Hogy abból szaporodik-e, nem tudom. Lehet abba valami*

magja. Mer' terjed rendesen."¹⁹ Az idézet megmutatja, hogy Tímár Sándort valóban foglalkoztatta az ördögboroda virágzásának kérdése, igyekezett a választ meglelni.

Szintén a megfigyeléseik pontosságát támasztja alá az új, addig a területen nem észlelt fajok megtalálása. Ilyen felismerés rendkívül jó, magabiztos fajismeret mellett adódhat. Ezúttal is Tímár Sándor kapcsán mutatunk be egy ilyen esetet. Egy alkalommal felhívta figyelmünket arra, hogy egy olyan növény bukkant fel a Hidegség-patak partján, amely korábban ott nem fordult elő. Megállapítottuk, hogy a homoktövisről (*Hippophaë rhamnoides*) van szó, amely a Tatros völgyében előfordul, de Hidegségben korábban valóban nem lehetett látni. Az újonnan felfedezett fajt Tímár Sándor *szürös csigolyának* nevezte el, hiszen a növény habitusa, levele a *csigolyákra* (bokorfűzek, *Salix* spp.) emlékeztet.

A közösségben vannak olyan fajok, amelyek mindenki által jól ismertek, vannak, amelyek kevésbé, és vannak azok, amelyeket nagyon kevesen ismernek fel. A jól ismert fajok között vannak olyanok, amelyek valamilyen szempontból nagyon jellegzetesek (gyógyászati felhasználás, esztétikum, mérgező anyagok stb.). Amikor ezek a fajok kerülnek szóba a beszélgetések során, a témától függetlenül kerülnek napirendre a fajokhoz kapcsolódó történetek. Jó példa erre a pirosló hunyor, gyimesi nevén *eszpenz* (*Helleborus purpurascens*), amely az állatgyógyászatban használatos: „*A disznyó, ha elbetegedik, kiássák a gyükerit, s akkor likat csinálnak, s beléhúzza a disznyónak a fülibe' egy ilyen darabocskát. S akkor az, az javítsa, de aztán az ott a... azt a húst úgy megesszi a disznyónak, akkora likat csinálnak egy tővel [tűvel], hogy belé... ne essék ki, s aztán a végin akkora likat csinál ott, hogy így az ujjadat keresztülszűrhetod.*"²⁰ Bármi is legyen a beszélgetés témája, a növény ilyen jellegű felhasználásáról mindig elhangzik egy-egy történet vagy a felhasználás módja, tehát aktiválódnak olyan narratívák, amelyek az adott fajhoz kötődnek, és amelyekkel kapcsolatban szinte minden családban hallhatók hasonló beszámolók.²¹

Korábban már ejtettünk néhány szót a gyimesiek által ismert élő- és termőhelyekről, ezúttal bővebben is szólunk róluk. Mindenekelőtt megállapíthatjuk, hogy a gyimesiek az általuk ismert növények termőhelyeit is nagyon jól ismerik. Esetenként rendkívül részletesen jellemzik a fajok termőhelyi viszonyait. Személyes tapasztalataikra épülő jellemzéseik a számtalan megfigyelés összegzése révén születnek meg, mint idézett példánkban, amely a gyapjúsás, gyimesi nevén a *virágos sáté* (*Eriophorum* spp.) termőhelyét mutatja be: „*Az es selyméskebe'. Hát az, az ilyen hegyi, állj csak meg, ahol ilyen hegyi, olyan forrásos-forma kiütések vannak. Úgyhogy csak néha van víz, néha nincsen, s úgy a füvek közt, ott terem az meg.*" / „*Hegyódalakba'?*" / „*Inkább a... nem es olyan hegyódalakba', hanem olyan, a hegyódalaknak vannak olyan lankái, olyan gödrei. S ott van egy-egy ilyen vizes, kiütéses, hogy néha-néha úgy valahol a földbe izé, és olyan nyirkos a föld, s közbe' egyik helyen olyan szinte mozgó, mikor aztán megszaporodik a víz, hogy na. S az olyan tíz méter körzetesekbe', s akkor azon a helyen.*"²²

Terjedelmi korlátok miatt nincs lehetőségünk arra, hogy a gyimesiek által megkülönböztetett számtalan termő- és élőhelytípust bemutassuk. Mindössze néhány jellemző vonást emelünk ki az ezzel kapcsolatos ismeretek tárházából. A legrészletesebben osztályozott termőhelycsoportok az erdei termőhelyek, amelyek a lucfenyő, azaz a *veres fenyő* (*Picea abies*) által uralt fenyőerdőket, valamint a büккеlegyes fenyőerdőket jelenti, továbbá az erdőirtások helyén kialakuló vágásnövényzet (*veszes helyek*), valamint a beavatkozás után meginduló dinamikai folyamatok következtében kialakuló számtalan különböző állapotra vonatkozó, rendkívül kifinomult osztályozásra utaló nevek. Szintén fontosak a kaszálók, legelők, azaz az erdőirtás után használatba vett területek termő- és élőhelytípusai, hiszen ezek a Gyimesben meghatározó jelentőségű állattartás legfőbb gazdasági alapjai.

Éppúgy, mint a növényismeret esetében, itt is vannak olyan fajok, amelyek termőhelyi igényéhez kötődő tudás, tapasztalat teljesen egységes a közösség tagjai között, és vannak olyan fajok is, amelyek termőhelyéről beszélgetve azt mindenki egy kicsit másképp látja, sőt időnként teljesen eltérő vélemények születnek. Ez a termőhelyek egyéni tapasztalatok útján történő megismerését támasztja alá, nincsenek állandósult, másoktól tanult jellemzések (illetve nagyon ritkák). Jó példa erre a Szent László tárnics (*Gentiana cruciata*) esete, amelyet Gyimesben *epefűnek* neveznek. Egy olyan fajról van szó, amely több élőhelytípusban is előfordul, változatosak tehát a terepi tapasztalatok alapján elsorolható termőhelyi igényei. Ez tükröződik a megkérdezett húsz gyimesi „Miféle helyt nő az epefű?” kérdésre adott válaszaiból is (a válaszok kivonatát soroljuk csak fel): *Kínn a kertekbe'. Legelőkön. Fenn a hegyeken, észokba'. Nyáralókba', verőfényes helyen. Reglón, sován helyen, utak mellett. Vizek mellett [hibás ismeret]. Nyáralókba'. Veszes helyt, kaszálóba'. Kaszálóba', reglőbe'. Hegyi kaszálókon. Mindenhol előfordul, kaszálóba', reglőbe'. Verőfény helyen. Legelőkön. Kaszálókbá', reglőkön. Dombos helyen, kaszálókon, utak szélén, köves helyen. Észoki kaszálók, árnyékos helyen. Erdők közt.* Látható, hogy a válaszok rendkívül változatosak, tarka képet festenek az *epefű* élőhelyi igényeiről. A növény sok helyen előfordul, és mindenki más-más termőhelyet tart fontosnak kiemelni vele kapcsolatban. Megfigyelhető, hogy vannak egymásnak teljesen ellentmondó válaszok is.

Érdekes ezzel szembeállítani a *csigolyák*, azaz a bokorfűzek (*Salix* spp.) termőhelyére adott válaszok egységességét: *Patakok mentén. Víz mellett, patak mentén. Vizek mellett. Vizek mellett, porondon. Porondon, köves helyen víz mellyékén. Vizes helyeken, vizek mellett. Porondon nő. Víz mellett. Vizek partján. Mindenhol megerem, inkább vizenyes helyt. Patak mellett. Patakok, vizek mellett. Porondos helyt, ahol köves. Vizek mentén, porondokon. Porondos helyeken. Porondos területen. Porondos helyeken.* A csigolya szintén általánosan ismert, csakhogy egy jól meghatározható élőhelyet részesít előnyben.

A fajok rendkívül jó ismeretére, a tapasztalatok gazdagságára utal, ha egy faj termőhelyét egy másik növényfaj segítségével határozzák meg: „*Ahol bikkfa van, ott nő közte örökké. Ott szereti a bikkfával egy helyt.*”²³ Ilyen viszonylag gyakran fordul elő a beszélgetések során.

A termőhelyek megnevezéseit áttekintve elmondhatjuk, hogy a gyimesiek az élő és termőhelyek meghatározásakor az adott terület jellemző formációjára vagy annak hiányára, továbbá bizonyos fajok tömeges előfordulására, a tájhasználati módokra, valamint az abiotikus (élettelen) környezeti tényezőkre helyezik a hangsúlyt a termőhelyek meghatározásakor.

Végül elmondhatjuk, hogy a gyimesiek tudása az őket körülvevő táj növényzetéről rendkívül alapos és gazdag. A tudomány által összegyűjtött tudástól szinte teljesen független. Ezt igazolja a belső keletkezésű nevek magas aránya mind a növénynevek, mind a termőhelynevek esetében. A hagyományos tájhasználat megkövetelte a hatalmas ismeretanyag felhalmozását, amely még napjainkban is tetten érhető, a gyimesiek – egyelőre – életben tartják.

Ez a hagyományos ökológiai tudás fontos szerepet játszik a tájhasználati döntések meghozatalában. További kutatások szükségesek a döntéshozatali mechanizmus megismerése végett. Úgy tűnik, hogy a gyimesiek, tapasztalataiknak köszönhetően, pontosan ismerik gazdasági tevékenységük növényzetre gyakorolt hatását. Elhatározásaik ennek tudatában születtek, születnek. A felelős döntés meghozatalának tanítását hordozzák magukban. Ezek szerepe pedig napjainkra felértékelődik. Veszni lát-szik az ember kapcsolata a természetes környezetével, noha „*a természettel való együttműködés az ember legrégebbi öröksége*”.²⁴

■ JEGYZETEK

A címbeli idézet forrása Fitos Dezsőné (1953). A tanulmányban szereplő idézetek mindegyikét gyimesi gyűjtéseink során jegyeztük le. A továbbiakban valamennyi idézet kapcsán az adatközlő nevét, valamint zárójelben születésének évszámát tüntetjük fel.

1. Tanulmányunk az alábbi két cikk rövid kivonata: Babai Dániel – Molnár Zsolt: Népi növényzetismeret Gyimesben I. Növénynevek, népi taxonómia, az egyéni és közösségi növényismeret. Botanikai Közlemények 2009. 96, valamint Babai Dániel – Molnár Zsolt: Népi növényzetismeret II. Termőhely- és élőhelyismeret. Botanikai Közlemények 2009. 96. Mindkettő megjelenés alatt.
2. Pl. Péntek János – Szabó Attila: Ember és növényvilág. Kalotaszeg növényzete és népi növényismerete. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1985; Rab János: Népi növényismeret a Gyergyói-medencében. Pallas-Akadémia, Csíkszereda, 2001; Al. Borza: Dicționar etnobotanic. Editura Academiei Republicii Socialiste România, Buc., 1968; R. K. Nelson: Make prayers to the raven. A Koyuko view of the northern forest. The University of Chicago Press, Chicago–London, 1983. stb.
3. Pl. H. P. Huntington: Using Traditional Ecological Knowledge in Science. Methods and Applications. Ecological Applications 2000. 10. 1270–1274; L. M. Johnson: „A Place That’s Good”. *Gitksan Landscape Perception and Ethnoecology. Human Ecology* 2000. 28. 301–325; A. Z. MunkhDalai – B. Elles – Z. Huiping: Mongolian nomadic culture and ecological culture: on the ecological reconstruction in the agro-pastoral mosaic zone of Northern China. *Ecological Economics* 2007. 62. 19–26.
4. Fitos Dezsőné (1953)
5. Jánó György (1950)
6. Jánó György (1939)
7. A legfontosabb ilyen jellegű mű Maria Treben Egészség Isten patikájából (Hungaroprint, Bp., 1990) című munkája, melyet a gyógynövényekkel foglalkozó gyimesiek nemritkán szó szerint megtanulnak.
8. Népi taxonon a gyimesiek által egy névvel illetett fajt vagy fajok csoportját értjük
9. Ez a tapasztalat jelentősen eltér az 1980-as években Kalotaszeg térségében tapasztaltaktól (Péntek J. – Szabó A.: i. m.), ahol nagy, három-négyszeres különbséget találtak a kisebb és a kiemelkedő tudással bírók között. Fontos azonban szem előtt tartanunk, hogy esetünkben nem egy egész tájegység, csupán egy kis közösség tudását térképeztük fel, továbbá hogy figyelmünk nem terjedt ki a természetett növényekre, valamint a dísznövényekre sem.
10. Tankó Emil (1940)
11. Fitos Dezsőné (1953)
12. Tímár Edit (1970)
13. Fitos Dezsőné (1953)
14. Móra Ferenc: Népies növények a Kiskunság flórájában. In: A fele sem tudomány. Utazás a föld alatti Magyarországon (Szerk. Vajda L.). Magvető Könyvkiadó, Bp., 1960. 254–261.
15. B. Berlin: Ethnobiological Classification. Principles of Categorisation of Plants and Animals in Traditional Societies. Princeton University Press, Princeton, 1992.
16. Tímár Dezső (1964)
17. Tankó Margit (1939)
18. Tímár Sándor (1934)
19. Tímár Sándor (1934)
20. Tankó Emil (1940)
21. Keszeg Vilmos Homo narrans című könyvében fejti ki az aktíváló narratívák gondolatát: Homo narrans. Emberek, történetek és kontextusok. Komp-Press Kiadó, Kvár, 2002.
22. Prezsmer Károly (1935)
23. Kis (Cokán) Béla (1954)
24. Andrásfalvy Bertalan: A Duna-mente népének ártéri gazdálkodása. Equilibrium, Bp., 2007.

SZABÓ T. ATTILA

A MAGYAR BABOK ÉS BABONÁS JELENTÉSÜK

A magyarban tehát a 'bab' szó az egyik leggyakoribb összetevője a népi és hivatalos magyar növényneveknek.

■ „Miért teve a teve? Mert az a neve. Ha más neve volna, nem teve volna.” A magyar bab szó esetében a dolog korántsem ilyen egyszerű: számtalan növénynevezettség és faj viseli ugyanis a bab nevet. A babonás szimbolikájú babvonás, babvetés, babozás, babrálás jelentésmező számára elsősorban az eurázsiai eredetű *Vicia faba* (mai nevén: lóbab, babóbab) a legfontosabb. Ez a faj azonban őshonos változataiban gyakorlatilag eltűnt nálunk a házikertekből (Szabó 2009).

Házikertjeinkben viszont leggyakoribb tápláléknövényeink közé tartoznak a paszulybabok (*Phaseolusok*), ezek egyik faja a tűzbab vagy bivalypaszuly (*Ph. coccineus*), emellett – piros-fehér virágai és zöld levélzete alapján – szimbolikus jelzést hordozó díszvirág is elsősorban a kisebbségi területeken (Szabó – Péntek 1976; Péntek – Szabó 1980, 1980a, 1985).

A magyar nyelvben használatos, babbal kapcsolatos növénynevezettség- és fajnevek gazdasága önmagában is meggondolkoztató (Priszter 1998 nyomán, kissé módosítva): paszulybabok (*Phaseolus* fajok): közönséges paszulybab (*Ph. vulgaris*), bokor paszulybab (*Ph. vulgaris nanus*), hegyeslevelű paszulybab (*Ph. acutifolius*), Lima paszulybab (*Ph. lunatus*), karó(s) paszulybab (*Ph. vulgaris vulgaris*), mungó paszulybab (*Ph. mungo*), ősi paszulybab (*Ph. aborigineus*), óriás paszulybab (*Ph. sesquipedalis*), török paszulybab, tűzbab (*Ph. coccineus*); tehénbabok (*Vigna* fajok): adzuki tehénbab (*Vigna angularis*), arany tehénbab (*V. radiata*), csiga tehénbab (*V. caracalla*), gumós tehénbab (*V. vexillata*), kajtán tehénbab (*V. unguiculata cylindrica*), rizs tehénbab (*V. umbella-*

ta), sisakvirág-levelű tehénbab (*V. aconitifolia*), homoki tehénbab (*V. unguiculata* typ.). Egyébb, „bab” nevet is viselő, nemzetségszintű nevek: bársonybabok (egyes *Mucuna* fajok), csomósbabok (*Cyamopsis*), fojtóbabok (*Pueraria*), galambbabok (*Cajanus*), herebabok (*Thermopsis*), ignácbabok (*Strychnos*), kalabárbabok (*Physostigma*), jamszbabok (*Pachyrhizus*), kandelababok (*Macrotyloma*), kardbabok (*Canavalia*), tengeri kardbab (*Canavalia maritima*), tőr(ös) kardbab (*Canavalia gladiata*), korallbabok (*Erythrina*), lóbabok vagy babóbabok (*Vicia* sect. *Faba*), mariskababok (*Merremia*), nikkellbabok (*Paersonia*), sisakbabok (*Lablab*), szárnyasbabok (*Psophocarpus*), szárnyasbabfák (*Luetzenburgia*), szójababok (*Glycine*), tarajbabok (!) (*Clanthus*), taréjosbabok (!) (*Kennedia*), tonkababok (*Dipterix*), ugrálóbabok (*Sebastiania palmeri*), *viszketőbabok* (más *Mucuna* fajok).

Szenci Molnár Albert (1604, 1621) szerint „faba = bab; a fabácia [a latin szóban az ékezet a hangsúlyt jelöli] = bableves, babból csinált pogácsa; a fabáginus = babból való; fabarius = babbal való; fabella = beszédecské, mesécske; Fabianus = neve egy rómainak az abáról; Fabiranum = német város, vulgo Bréma [az abáról]; Fábius = római főember, az abáról így nevezetett; [...] fabula = babocska, item szófia beszéd, gondolt [kitalált] beszéd, mese, költött dolog; fabuláris = költött beszéd, költött dolgok; fabulátor = [feleslegesen?] beszélő, szószaporító; Fabulinus = gyermeket elsőnek szólásra tanító [római] istennek tartatott; fabulo/as = beszélgetek szószaporítva; fabulor/aris = u.a.; fabulosé = hazugon, mese módra; fabulositas = költött beszédi hazugság, mesei hazudozóság; fabulosus = költött dolgokhoz való; fábulum = bab, báb? (ez a magyar részben=pupa!, a latin részben lejobb=oscilla). Még érdekesebb Szenci Molnár (1604) idézett szótárának magyar része: bab = faba, fábulum; bab feketéje = hilum; babféreg = mida, midas, midamiops; babi = fabiginus, fabalis, fabarius; bablevelűfű = fabaria, telphium; babocska = fabula; babona = superstitió; babonás = supersticiosus; babonás asszony = pharmaceutria, saga, venesica; babonásan = supersticioso; babos fedél (?) = caliendrum; babpogácsa = fabacia; babszár = fabale; bابتoka = butea.”

Pápai Páriz (1708) szótárának faba szóval kapcsolatos jelentései (a *vicia* esetével ellentétben) érdekesebbek és gazdagabbak, mint a Szenci Molnár szótárában található, már csak azért is, mert gyakran utal a jelentés forrásaira is. Finály Henrik (1884) még többet (és jobbat) is tud a babról, mint jó egy évszázaddal korábban Pápai Páriz. A faba szóbokorral kapcsolatban a következőket írja: „Faba = bab (*Vicia faba* L.); A: mint étel, mely a Flamen Dialis-nak tilos volt, éppen úgy nem ették a Pythigoreusok; a keménysége e gúnyos kifejezésre ad alkalmat? Id (quod cacas) durius est faba et lapillis; B: mint hozzávetőleges mérték apró tárgyak nagyságának meghatározására: ad nostre faba magnitudinem; rare faba magnitudinem excedit (akkora, mint a mi babunk; ritkán nagyobb, mint egy bab/szem/); C: mint közmondás: Tam perit quam extrema faba = elpusztul, mint az útszéli bab (melyet könnyen eltaposnak az arra menők); istaec in me cudetur faba = az én hátamon csépelik ki a babot; ennek is én iszom meg a levét; in faba reperisse = bab között talált, azaz semmiség; stb.”

Hogy honnan ered és mi mindent jelent magyarul a bab szó mint növénynev, arra itt most területi okokból nem tudunk kitérni, és Priszter (1995), valamint Szabó (2010, megj. alatt) feldolgozásaira utalunk csupán. Diószegi S. és Fazekas M. *Magyar fűvészkönyve* (1807) és *Orvosi fűvészkönyve* (1813) még egyértelműen a hagyományos magyar bab = *Vicia faba* név használata mellett foglal állást, amikor a bab, babó-bab, bab-babó névhasználatot fogadják el.

A magyarban tehát a bab szó az egyik leggyakoribb összetevője a népi és hivatalos magyar növényneveknek. Számításaink szerint a mai magyar nyelv hivatalosan hetvenkét különféle babot ismer, ezeknek a neveknek több mint negyven, különböző rendű és rangú növénytaxon felel meg. Komolyan oda kell tehát figyelni, amikor

babokról beszélünk. Hiszen „nem babra megy a játék”: szinte mindegyik bab mérgező, csakhogy a *Phaseolus*-babok méréganyagai főzéskor lebomlanak, a *Vicia*-babok méréganyagai kioldódnak a főzővízzel („a babot nem a levéért főzik” vö. Senczi Molnár 1604/1621), de vannak olyan babok is, melyekből főzéssel a legerősebb mérgek készíthetők.

Etnobotanikai vonatkozások a szótárirodalomban

■ A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (Benkő 1984) a szláv eredetű bab szó rokonsági körébe utalja a babos, babug, bagócs, batka, illetőleg a farkasbab és lóbab szavakat, és ettől teljesen függetlennek tekintti a báb, bába, babona, bából (bíbelődik értelemben), babra, babós szavak történeti jelentéseit, ami a történeti etnobotanikai adatok fényében bizonyára megérdemelne egy új értékelést.

A magyar szinonimaszótár (O. Nagy G. – Ruzsiczky 1978) is csak *Phaseolus*, illetve – ennek némileg ellentmondóan – [kerek] petty, valamint babkává (! *Coffea*) értelemben említi a babot, viszont a babos szónak a „kendermagos” (tyúk) értelmét is ismeri. A babonával ez a szótár sem foglalkozik sokat, viszont a (valamit) babrál szónak a (könnyedén) birizgá[é]l, bosszantva babrikál, bizgat, bizget, bizerges, piszkál, fogdos, játszik (ujjaival), pepecsel rokon értelmű szavait is felsorolja. Ezek közül a szavak közül a magyar történeti szótárirodalomban a bab – a nevééről írt részekben bemutatott kivételektől eltekintve – csak *Vicia faba* jelentésben értelmezhető. Ezek az adatok a magyar írásbeliség kezdetekor már élesen elválnak a báb, bába, baba, babona jelentésű szavaktól, bár ez utóbbi az átadó ősnelvben, de a korai magyarban is alighanem szoros kapcsolatban lehetett a babbal (Berrár – Károly 1984).

Pannóniai és dáciai (erdélyi) történeti-etnobotanikai adatokat értékelve megállapítható, hogy nyomtatott herbáriumban a *Vicia faba* képével együtt szereplő magyar bab név leírására Grynaeus és Papp (1977) egyetlen példát ismer a Dornsteinus füveskönyvében fennmaradt XVI. századi glosszák (nyomtatott füveskönyvekben fennmaradt kéziratos széljegyzetek) között.

Melius (1578) munkájában a bab (*Vicia faba* értelemben) nem szerepel külön szócikkben, szerepel viszont a különböző leírásokban mint az „összehasonlító módszer” egyik közismert növénye. Clusius és Beythe (1583, 1584, 1711) pannóniai növénynévjegyzékének valamennyi kiadásában szerepel a bab a *Faba* címszó alatt – nyilván közismert növényként – minden különösebb részletezés nélkül. A pannon flórába viszont – közönséges növényről lévén szó – a *Vicia faba* nem került be, csak az akkor még különlegességnek számító *Phaseolus purkircherianus* (Szabó 2009).

Beythe András (1595, pg. 30b.) *Füveskönyve* viszont már közvetlenül ennek a herbáriumnak utolsó fás növénye (a fügefá) után, a lágyszárú növények között az „előkelő” 6. helyen szerepelteti a babot. Itt a „füvek” között a *Vicia faba*-t csak a temondádfű (Iberis), a görögszána (*Trigonella*), a len (*Linum /usitatissimum/*), a vadlen (*Linum „sylvestre”*) és a bagolyborsó (*Cicer*) előzi meg.

Hihetetlenül gazdag lóbabadatokban Lencsés György „Egész orvosságról való könyv”-e (1577k) és több adat van Bornemisza Anna szakácskönyvében (1670) is, illetőleg Radvánszky Géza az 1603 és 1703 közötti száz évből összegyűjtött „Medikusi és borbélyi mesterség” c. munkájában (vö. Hoffmann 1989, Lakó 1983, Szabó–Bíró 2000).

Hogy néhány idegen földi vonatkozást is említsünk, az Egyesült Királyságban a lóbabra vonatkozó recens etnobotanikai adatok Vickery (1995) nyomán a következők. Vetését Untingdonshirben február 14-én, Wiltshireben március első napjában ajánlották, minden fészekben 4 magot vetettek (egyvet „for rook”, azaz a varjagnak, egyvet „for crow”, azaz a csókáknak, egyvet „to rot”, azazhogy elrothadjon, és

egyed „to grow”, azaz hogy növekedjen). A virágzó lóbabmező illatának Oxfordshire-ben szerelemserkentő hatást tulajdonítottak (Stewart 1987, vö. Vickery 1995). Hasonló hitek terjedtek el Suffolokban is a két világháború között, különös tekintettel a férfiúi vágyra és a női engedékenységre (Barrett 1967, id. Vickery).

A lóbab hüvelyében lévő vattaszerű fehér pihéket bibircsek, szemölcsök gyógyítására használták, a magvakat megették, a pihékkel bedörzsölték a szemölcsöt, lehetőleg holdfényben (az alkalmazásra egészen friss, 1991-es adatot is idéz Vickery Somersetből); szamárköhögéses gyermeket a virágzó lóbabvetésben sétáltatva is hatásosnak tartották a lóbab illatát (Suffolk). Angliában az a babonás hit is ismert, hogy a lóbabszemek zsebben hordva enyhítik a szomjúságot; Humberside-ban abban is hisznek, hogy a babszemek funikulumai („köldökszínörjai”) minden 7. évben más-ként tapadnak a hüvelyben, mint annak előtte.

Gustav Hegi (1926) Közép-Európa, és különösen Németország, Ausztria és Svájc flóráját feldolgozó florisztikai monográfiájának első kiadása gazdag etnobotanikai adatokban: a nemzeti nyelvek „hivatalos” lóbab-neveiben, a nyelvek és kultúrák között vándorló elnevezésekben és tudásban stb. Az Osztrák-Alpokban még a 20. század elején is a babszalma fontos takarmány volt (virágzás előtt kaszálva), de az érett babkórót (zab, rozs stb. szalmával együtt) gondosan kévékbe kötötték, és télen fel-etették. Zöldtakarmányként csak szarvasmarhának, szénaként (levélzettel), szalmaként (szárazakat) lovaknak, juhoknak is adták, bár a bab szalmája közismerten nagyon kemény (innen a német szólás: „kemény, mint a babszalma” – „grob, wie Bohnenstoh”). A babszalmát is olyan faálványzaton szárították, amilyeneket a Köz-ponti-Alpok számos völgyében még ma is láthatunk, és amelyeket ott vélhetőleg az utolsó (hallstadtti) eljegesedéses klímaváltozás óta használnak. Megjegyzendő, hogy itt a *Vicia faba* a fizikai munkások egyik fő tápláléka volt mindaddig, amíg a bővebben termő krumpli, illetőleg a völgyekben a *Phaseolus* babok és a kukorica termesztése ki nem szorította. Ekkor egy ideig szinte kizárólag csak állati takarmányként használták. A németben egyrészt a csak a takarmányozásra, másrészt a csak az emberi fogyasztásra utaló nevek formája és jelentése is szétvált, miután az újabb nagymagvú (főzelékek és levesek készítésére is alkalmas, nem mérgező) fajták a tudatos, szakszerű nemesítés kapcsán megjelentek. Német nyelvterületen a magvakat takarmányozásra – ha csak tehették – örölve, daraként adták a nehéz munkát végző igás-állatoknak (pl. ökröknek), de disznóknak, juhoknak, lovaknak és teheneknek, szárnyasoknak, sőt halaknak is. A finomra őrölt bablisztet (Plinius szerint) már a rómaiak is használták a kenyér szaporítására. Európában a babliszt készítése egy időben általános volt táplálkozási célból és később különösen a gyógyításban (*farina fabarum*). Nyugat-Európából, Elzászból külön babmalmok is ismeretesek. A Rajna vidékén és Közép-Németországban a bablisztet „hódlisztnek”, „hódbablisztnek” (Kastormehl, Kastorbohnemehl) is hívták, és tisztán vagy búzaliszttal keverten árulták. Belgiumban a hántolatlan magvakból őrölt lisztet a sörgyártásban (malátapotló) és a sütőiparban is használták. Nagy fehérjetartalma miatt erős ragasztók készítésekor is használtak bablisztet.

A gyógyításban a bablisztet Európa-szerte elsősorban ecettel keverve flastromként használták seplő ellen, fájdalom enyhítésére (különösen a nemi szervek fájdalomára), hurutos köhögés és vesepanaszok, vesekövek ellen (zöld hüvely főzetét, többnyire babonás előírásokkal körítve), nyersen, tejjel keverve vérhas ellen. Szárának hamujából főzött lugot már az ókortól idegpanaszok ellen, később vízkórság ellen és hashajtóként is használták. A babvirágvizet vizelethajtásra és szépítőszerként is alkalmazták. A fővő bab gőze vagy az izzó babszalma füstje fülfájdalom gyógyítására szolgált. A „babsó” (Bohnensaltz) még gyógyszerárban is árulták. A babliszt a minden baj gyógyítására sokáig alkalmasnak tartott *panacea*, a *relevanta arabica*

egyik alkotórésze volt. A *Coffea* babkává megjelenése után a pörkölt (ló)babmagvakat kávépótlónak is használták.

A krumpli, kukorica és a paszuly európai elterjedése előtt a *Vicia faba* Németalföldön is alapítápláléknak számított. Ez a németalföldi festők (konyhai, piaci) csendéletein is megfigyelhető. Ebből az időből és flamand szerzőtől származnak az etnobotanikából a tudományos botanikába beemelt első részletes *Vicia faba* leírások és képek is. A hántolt babnak „holland módra” való fogyasztása is ebből az irányból honosodhatott meg a Brit-szigeteken (Culpeper 1653).

Az antikvitásban meglehetősen ellentmondásos hiedelmek kapcsolódtak (az akkori bizonyára sokkal változatosabb mérgezőanyag-tartalmú) babokhoz: tompítják/élesítik az érzékelést, rossz álmokat vagy álmatlanságot okoznak, stb. Ez is oka lehetett annak, hogy az egyiptomi és görög papok, majd később a püthagoreusok is tisztátalannak tartották, amit Hérodotosz és Plutarkhosz is megemlíti, de ennek az emléke lappanghat egyes ortodox héber hagyományokban is. A sötét, illetve világos magvakat sorshúzások során is használták. A kyamoszról már Homérosz is megemlékezik és az ógörögök az egyiptomi babnak nevezett *Nelumbo*-magoktól (egyiptomi bab) való megkülönböztetés érdekében a *Vicia faba* magjait görög babnak (kyamosz hellenikosz) nevezték.

Az itáliai félsziget a *Vicia faba* európai ismeretének, termesztésének és használatának egyik legrégebbi hagyományokkal rendelkező területe. A római kor történeti etnobotanikai adatairól sok szó esett. Ezúttal itt a legújabb genetikai erőforrás-kutatások tükrében azt próbáljuk röviden érzékeltetni, hogy mennyire élő ma is ez a kultúra (Hammer 1996; Hammer, Knüpfner – Laghetti – Perrino 1999; Hammer – Laghetti 2006).

Hammer és munkatársai (1999) Észak- és Közép-Olaszországból több mint húsz különböző népi nevet gyűjtöttek össze. Hammer és Laghetti (2006) az olasz szigetvilág mezőgazdasági művelésre alkalmas kis szigetei közül a legtöbb kutatott szigeten mint őshonos termesztett fajt (archeolelem!) gyűjtötte a következő helyeken a 20. század utolsó és a 21. század első éveiben: Alicudi, Capri, Elba, Favignana, Filicudi, Giglio, Ischia, Lampedusa, Linosa, Lipari, Panarea, Pantelleria, Ponza, Procida, S. Antioco, S. Pantaleo, S. Pietro, Salina, Stromboli, Ustica, Ventotene, Vulcano. Tehát a lóbab (var. *equina* és var. *faba*) jelenleg is fontos termesztett növény ezeken a szigeteken, ahol a fava (Ustica), foave, fave di Carloforte (S. Pietro), fava pastore (Ventotene) olasz népi babnevek kerültek elő. Különösen ízletesnek tartják itt a tavasszal fogyasztható zsege magvakat.

Egyiptomban és általában az arab világban a lóbabnak is kultusza volt (Hepper 1990, 1993). Géczy János *Természet-kép* című kötete (2001) hívta fel a figyelmet néhány etnobotanikai szempontból is érdekes arab természetstörténeti adatra, mint pl. Al-Harabi (megh. 1215) *Kitáb az-Zijára* című, az iszlám terület zarándokhelyeit bemutató könyvében az egyiptomiakról is hírt ad, ez országot a világ csodái közé tartozónak véli növénygazdagsága miatt. „Magam is láttam itt egyazon évszakban háromszínű rózsát, kétféle jázmin, tavorózsákat, mirtuszokat, pézsmarózsákat, bazsalikomvirágokat, kétfajta violát, lótuszgyümölcsöt, cédrust, citromot, narancsot, fél-érett datolyát, banánt, a szikomorfa gyümölcsét, zöld és érett szőlőt, zöld füget, mandulát, tököt, sárgadinnyét, görögdinnyét, padlizsánt, zöldbabot, salátát, friss diót, endíviát, gránátalmát, spárgát, nádcukrot, és sehol másutt nem láttam ehhez hasonló bőséget.” A 12. század végi beszámolóban nem csupán az utazó csodálata fejeződik ki e gazdag kínálat felett, de nyilvánvaló az is, hogy igény volt e széles választékra s lehetőség is annak felkínálására. Későbbi utazók is hasonló lelkesedéssel számolnak be a növénybőségről, köztük Huszti György (1512 k.–1566 után) is utazásá-

nak leírásában. Géczy itt idézett adatai az arab világból minden kétséget kizárólag a *Vicia faba* termesztésére vonatkoznak.

Szerepel a bab *Az ezeregyéjszaka meséiben* is. A 11. századi, Andalúziában élő Al-Himyarí Al-Badí-fí wasf al-rabí (*Újdonságok a tavasz leírásában*) húsz virágnevet sorol fel, köztük van a bab is (Géczy 2001).

A lóbab (ts'an-tou) Kínában – ahova egyesek szerint csak egy évezrede, mások szerint már sokkal korábban bekerült – elsősorban a déli és nyugati vidékeken vált fontos táplálékká, ahol fiatal hajtásait zöldségként és gyógynövényként is fogyasztották: magvairól azt tartották, hogy használ a belső szerveknek, száráról, hogy megsóva és olajban párolva hatásos a részeg ember kijózanítására (Stuart 1911/1998).

A *Vicia faba* szerepel a legfontosabb hagyományos thaiföldi élelmisznövények jegyzékében is (Anderson 1993). Ugyancsak fontos élelmisznövénynek tekintik Japánban (Sakamoto 1996). Indiában a magvait pörkölve fogyasztják, mint a földimogyorót.

A kiragadott és felsorolt példákból is kivehető, hogy a babismeret és -használat mély hatást gyakorolt az indoeurópai népek nyelvére és kultúrájára, különös tekintettel a klasszikus (görög és latin) műveltségre és annak európai hatásaira (hitvilág, táplálkozás, helynévadás, irodalmi műveltség, hadtudomány stb.). Ennek a hatásnak a jellege és iránya a magyarság és a jelenlegi magyar nyelvterületen élő szomszéd népek között sok szempontból még feltáratlan. A babismeret és -használat ennek megfelelően a magyar nyelvre és műveltségre is jelentős hatással volt a samanisztikus vonatkozásokkal (babozás, babvetés, babvonás, babonálás, babrálás) és az ezek ellen a honfoglalás korában és az Árpád-korban keményen fellépő kereszténységgel kezdődően egészen a 16–17. századi magyar herbalistákig és szótárírókig. A 20. századra a hagyományos magyar babismeret csak a magyar nyelvterület peremvidékein, a népi növényismeret szintjén csak nyomokban maradt meg, az akadémiai növényismeretben viszont teljesen összezavarodott. Ebből adódnak azok a többé-kevésbé súlyos nyelvészeti, művelődéstörténeti, botanikai stb. tévedések, melyeket e sorok írójától a Magyar Nagylexikon szerkesztőiig sokan elkövettek (Szabó jun. in Szabó sen. 1976, Élesztős – Rostás 1994). Bizonyára erre vezethetők vissza a magyar botanikai, nyelvészeti és néprajzi irodalomban tapasztalható, a babok értelmezésével kapcsolatos hiányok és hiányosságok is. A világhálós ismeretgyarapodás szájról szájra (pontosabban: gépről gépre) való terjedése a babok „népi” ismerete terén további félreértések – de fatális tévedések – forrása is lehet.

Megtörténhet, hogy egy babos hiba súlyos mérgezést eredményez, ami különösen kisgyermekes esetében lehet életveszélyes. Egy „ricinus-babszem” esetében például nagyon nem „babra megy a játék”.

Függeléként egy „csángó babbabona-csemege”, melyért a moldvai Magyarfaluból Budapestre került költőnőnek, Iancu Laurának tartozik köszönettel a cikk szerzője:

„Hát otthon mesélte a nagyapám, hogy a kígyót nem jó Szent György előtt megütni. Akkor kérdeztük: minek nem szabad megütni? De aki megüti, annak bevágják a fejét, és tesznek belé három szem babet. Ezt a három szem babet elhagyják három napig. Mikor három napig elhagyják, akkor megállnak, s azt a babszemet megnezik, hogy hogy dagadott meg annak a kígyónak a fejében. Béveszik mind a hármat, megforgatják a szájukban, nem nyelik le, hanem csak megforgatják a szájukban és kidobják. De ezt csak azok csinálják, akik szoktak babonázni. Egy üres tojásba beleteszik ezt a három szem babet, a tojást kiszívják, kiveszik azt a tojás belit, és az üres tojás héjába beleteszik ezt a három szem babet, és elviszik ahhoz az illetőhöz, akít meg akarnak babonázni. Az, ha lelépi azt a tojást, az összetörök, és az a három szem bab elcsábítja az asszonyt. Akkor ezt a három szem babet, aki letapodja, az el lesz csá-

bulva, úgy, hogy nem tudja, hogy mi van a világon.” (Gyurka Mihályné, Magyarfalu-Egyházaskozár) (Bosnyák 1980, 123.)

■ **IRODALOM**

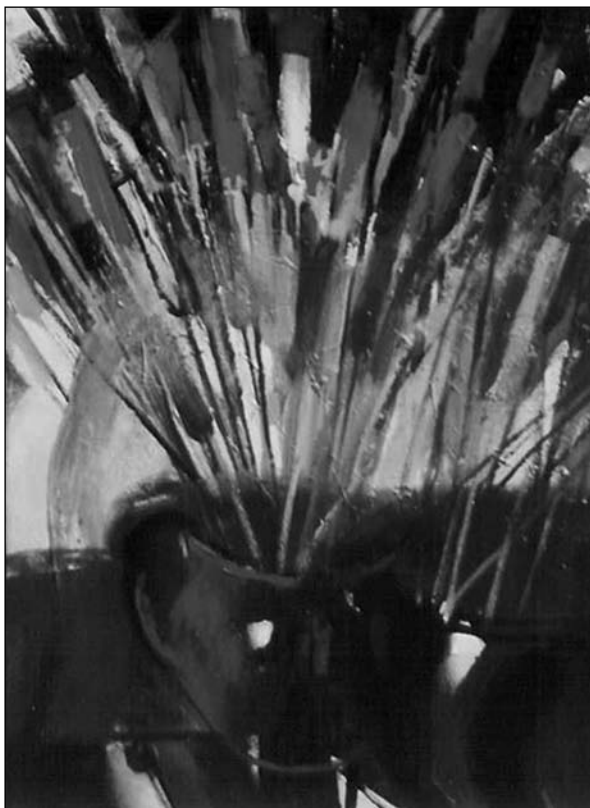
- Anderson, E. F.: Plants and People of the Golden Triangle. Ethnobotany of the Hill Tribes of Northern Thailand. Dioscorides Press, Portland, 1993.
- Benkő L. és mts., szerk.: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. IV. Mutató. Akadémiai Kiadó, Bp., 1984.
- Berrár J. – Károly S.: Régi Magyar Glosszárium. Akadémiai Kiadó, Bp., 1984.
- Beythe A.: Fűves könyv. Manlius, Németújvár, 1595.
- Bornemisza Anna szakácskönyve (1670). Lásd Lakó
- Bosnyák Sándor: A moldvai magyarok hitvilága. Folklor archívum 12. MTA Néprajzi Kutató Csoport, Bp., 1980.
- Clusius C. – Beythe I.: Stirpium nomenclator panonicus. Manlius, Németújvár, 1583. L. még. Szabó T. A. – Wolkinger F. – Szabó I.: The Beginnings of the Pannonian Ethnobotany... Collecta Clusiana 2. BioTár sorozat, Grác, Németújvár, Szombathely, 1992.
- Culpeper, N.: Complete Herbal. 1653. Modern kiadása: Culpeper's Complete Herbal. A book of natural remedies for ancient ills. Wordsworth Reference, Wordsworth Ed. Ltd., Hertfordshire, 1995.
- Diószegi S. – Fazekas M.: Magyar fűvész könyv. Csáthy, Debrecen, 1807.
- Diószegi S. – Fazekas M.: Orvosi fűvész könyv mint a Magyar fűvész könyv Praktika része. Csáthy György, Debrecen, 1813.
- Élesztős L. – Rostás S. (szerk.): Bab. In: Magyar Nagylexikon. Lexikon Kiadó, Bp., 1994. II.
- Finály H.: A latin nyelv szótára. Franklin-társulat, Bp., 1884.
- Géczi J.: Természet-kép. Krónika Nova, Bp., 2001. <http://mek.oszk.hu/06600/06639/06639.doc>
- Grynaeus T. – Papp J.: Régi magyar gyógynövények, 15–17. század. Com. Hist. Art. Med., Suppl 9–10, 31–49, Tab. 2., nr. 370. 1977.
- Hammer K.: Fallbeispiel Bohnen. 1996. In: Kulturpflanzenforschung und pflanzen genetische Ressourcen. Schriften zu Genetischen Ressourcen, Bd. 4. (Ed. Fritsch R., Hammer K.) 1996, Evolution und Taxonomie von pflanzen genetischen Ressourcen, 245–283. Cf. Hethke 2009. 47–49.
- Hammer K. – Knüpfner H. – Laghetti G. – Perrino P.: Vicia spp. In: Seeds from the Past. A catalogue of crop germplasm in Northern-Italy. Germplasm Institute of C.N.R. (ed.), Bari, 1999. 124–126.
- Hammer K. – Laghetti G.: Vicia spp. In: Small Agricultural Islands and Plant Genetic Resources. IGV, CNR (Ed.) Bari, 2006. 10, 20, 33, 91–92, 140–141, 186, 189, 225–226.
- Hegi, G.: Illustrierte Flora von Mittel-Europa. Mit besonderer Berücksichtigung von Deutschland, Oesterreich und der Schweiz. J.F. Lehmanns Verlag, München, 1926. 4.(3): 1556–1562.
- Hepper, N.: Pharaoh's Flowers. The Botanical Treasures of Tutankhamun. Royal Gardens Kew, London, 1990. 61–62.
- Hepper, N.: Ethnobotany of Ancient Egypt – Az ókori Egyiptom történeti etnobotanikája. Clusius Lectures 1993, Collecta Clusiana 3. BioTár, Universities of Western Hungary, Mosonmagyaróvár–Sopron–Szombathely.
- Hoffmann G. (szerk.): Medicus és borbélyi mesterség. Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek Radvánszky Béla gyűjtéséből. In: Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 9. (Szerk. Keserő Bálint) MTA Irodalomtudományi Intézet, [Bp.] 1989.
- Husztai György (1512 k.–1566 után) vö. Géczi.
- Lencsés Gy.: „Egész orvosságról való könyv”-e (1577k) Lásd. Szabó – Biró 2000, Ars Medica Electronica. é. n.
- Lakó E. (szerk.): Bornemisza Anna szakácskönyve 1680-ból. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1983.
- Melius P.: Herbarium. Az fáknak, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól. Heltai Gáspárné, Kvár, 1578. Lásd még Szabó T. A. (szerk., jegyz. stb.) Melius Péter: Herbarium. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1978/1979. Hasonmás kiadás: Horhi Melius Péter: Herbarium. Kolozsvár, 1578 (Szabó T. A., tanulmányával.) In: Varjas B. (alapító), Kőszeghy P. (szerk.), 2002. Bibliotheca Hungarica Antiqua, nr. 37.
- O. Nagy G. – Ruzsiczky É.: Magyar szinonimaszótár. Akadémiai Kiadó, Bp., 1978.
- Pápai Páriz F.: Dictionarium Hungarico-Latinum. Lőcse, 1708.
- Péntek J. – Szabó [T. E.] A.: A bab és a paszuly. Művelődés 1980.
- Péntek J., Szabó [T. E.] A.: A régi növényvilág és változásai a kalotaszegi földrajzi nevek tükrében. Nyelvészeti tanulmányok. Kriterion, Buk., 1980a. 131–172.
- Péntek J. – Szabó [T. E.] A.: Ember és növényvilág. Kalotaszeg növényzete és népi növényismerete. Kriterion Könyvkiadó, Buk. 1985.
- Priszter. Sz.: I. A bab neve. In: Velich I. – Unk J. és mts. 1995. A bab – Phaseolus vulgaris L. Magyarországi Kultúrflórája sorozat, III. kötet, 20. füzet, 1995. 9–12.
- Priszter Sz.: Növényneveink. A magyar és a tudományos növénynevek szótára. Mezőgazda, Bp., 1998.
- Sakamoto, S.: Genetic erosion of cultivated plants and their wild relatives. (With spec. ref. on: „Genetic Erosion in Ethiopian Crop Plants.) In: Park Y. G. – Sakamoto S., 1996. Biodiversity and Conservation of Plant Genetic Resources in Asia. Japan Sci. Soc. Press, Tokyo, 1996. 29–39.
- Stuart, G. A.: Vicia faba – Ts'an-tou. In: Chinese Materia Medica. Vegetable Kingdom. Probsthain & Co., London, 1911/1985.
- Szabó T. A., jun., Bab. In: Szabó T. A. (sen.) és mts.: Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár I., Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1976. Világhálós keresés az I–IV. kötet első előfordulásaiban: <http://emsz.db.iif.hu/cgi-bin/emsz.cgi>
- Szabó T. A.: Phaseolus as a model taxon for monitoring trends in European home garden diversity: a methodological approach and a proposal. Az „Infraspecific variability in Phaseolus taxa: an indicator of crop diversity in the home gardens of the ABCD area. A methodological approach” c. előadás szerkesztett változata.

ECPGR Workshop on Home Gardens in Europa. Ljubljana, Slovenia 2-4. Oct. 2007. (2009/2010, Megjelenés alatt).

Szabó T. A. – Bíró Zs.: *Ars Medica Electronica: Váradi Lencsés György (1530–1593)*. CD-ROM. BioTár Electronic, Gramma 3.1. & 3.2. MTA – EME – BDF – VE, Bp., Kvár, Szombathely, Veszprém, 2000.

Szabó T. – A., Péntek J.: *Ezerjófű. Etnobotanikai útmutató*. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1976, Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1996.

Szenczi Molnár A.: *Dictionarium latinohungaricum opvs novvm...* Elias Hutter, Norimberga, 1604, 1621. Lásd még Imreh M.: Szenczi Molnár Albert: *Dictionarium latinohungaricum*. Nürnberg, 1604. In: Kőszeghy P. (szerk.): *Bibliotheca Hungarica Antiqua XXV*. MTA Irodalomtudományi Intézete, Akadémiai Kiadó, Bp., 1990; Vickery R.: *A Dictionary of Plant-Lore*. University Press, Oxford–New York, 1995. 28. (bean), 49–51. (broad bean), 323. (runner bean).

WAGNER ISTVÁN

„A RÓZSA RÉVÉN SZERETETÜNK BIZONYÍTÉKÁT ADJUK EGY MÁSIK EMBERNEK”

Kérdezett Ferencz Zsolt

„Nem siránkozom, hogy a rózsának is vannak tövisei, örülök inkább, hogy rózsza van a tövis felett, s hogy a bokor tele van rózsával” – mondta Joseph Joubert, a 18. század végének, a 19. század elejének egyik talán kevésbé ismert gondolkodója. A kolozsvári Wagner István a francia íróhoz hasonlóan vélekedik: mintegy negyven éve nemesít rózsát, fajtatanulmányokat végez, kongresszusokra jár, és vezeti a Romániai Rózsabarátok Szövetségét. Eddig mintegy negyven rózsafajtát állított elő, szakértelmének elismeréseként pedig már több mint három éve tölti be az 1968-ban Londonban megalakult Rózsza Világszövetség alelnöki tisztségét. 1990-ben harminc taggal alapította meg a Romániai Rózsabarátok Szövetségét; a szervezetnek ma már 1500 tagja van – köztük diákokat és nyugdíjasokat, amatőr és profi rózsaszakértőket egyaránt találhatunk –, fő céljuk pedig, hogy az embereket biztassák: mind a magán-, mind pedig az állami szférában érdemes rózsát termesztetni.

F. Zs.

■ – *Hogyan definiálná a rózsát?*

– A rózsza egy olyan botanikai egység, amelyet életük során több alkalommal arra használnak az emberek, hogy kifejezzék vele örömüket, általa szeretetük bizonyítékát adják egy másik személynek. Ez az a virág, amely szorosan kapcsolódik a szebbik nemhez is: a férfiak, életkoruktól függetlenül – legyenek kisiskolások, felnőtt vagy idős emberek –, gyakran ajándékoznak rózsát kedvesüknek, feleségüknek, édesanyjuknak... Nemhiába mondta időszámításunk előtt a hatodik században Szapphó, a görög költőnő, hogy a rózsza a virágok királynője. Ezt mind a mai napig nem cáfolta meg senki. Jelenleg mintegy 28 ezer rózsafajta van nyilvántartva, és bár ez az elegáns növény az Egenylítő környékén nem érzi jól magát – szüksé-

...egy csettintésre nem születik meg a kívánt hibrid. A gének hazárdjátéka is igencsak közrejátszik a folyamatban.

ge van ugyanis egyfajta télies, pihenési időszakra, ami alatt virágrügyei kialakulnak, hogy a következő évben akár többször is virágozhasson –, a világon szinte mindenfelé, akár Norvégia északi részén is megtalálható. Az egész világon elterjedt és közkedvelt fajról van tehát szó, ha Izraelben egyik reggel leszedik az üvegházakban termelt rózsákat, másnap már a New York-i virágkereskedésekben árulják azokat.

– *Melyek azok az országok, amelyek különösen odafigyelnek erre a csodálatos növényre?*

– Ronald Reagan amerikai elnök 1986-ban egy olyan törvényt hitelesített aláírásával, amely azt szorgalmazta, hogy az Egyesült Államokban a rózsza nemzeti virág legyen. Angliában szintén nagy elismerésnek örvend ez a növény, ha csak a York- és a Lancaster-ház körében 1455 és 1485 között a trón megszerzéséért vívott rózsák háborújára gondolunk. Ugyanilyen becsben tartják a rózsát Németországban, Olaszországban és Franciaországban is, ahol (Angliával egyetemben) már több mint százötven éve intenzív rózsanevelés folyik. Többnyire ezek azok az országok, amelyek hozzájárultak, hogy manapság ilyen sok rózsafajta létezik.

Az 1880-as évektől Temesvár, Torda, Arad és Kolozsvár is bekapcsolódott a nemesítésbe. A második világháború után a gyümölcskutatás és -nemesítés mellett, másodlagos elfoglaltságként én is felkaroltam ezt az ügyet. Körülbelül 40 fajtát állítottam elő, ami nem olyan rengeteg, de többségük megüti a nemzetközi mércét. A Tábortűz és a Szimfónia elnevezésű fajtáim nemzetközi díjakat is nyertek a hetvenes években Olaszországban és Csehszlovákiában.

Az utóbbi ötven évben Magyarországon Márk Gergely foglalkozott intenzíven rózsaneveléssel, ő mintegy hatszáz rózsafajtát állított elő.

– *Melyek azok a fajták az ön által nemesített negyvenből, amelyekre a legbüszkébb?*

– A legelső rózsámat Tábortűz névre kereszteltem, jelenleg ez a legelterjedtebb az általam termesztett fajták közül: ez egy tűzpiros ágyásrózsza (nem vágott virágnak való), amelyen mindig van egy-két virág. Külföldi versenyeken is nyert díjakat, különlegessége pedig abból fakad, hogy betegségellenálló, nagyon jó a fagyrezisztenciája és a levélzete.

Másik kedvencem a Judit, amely egy szép sárga ágyásrózsza, de nagyon szeretem a Doamna în mov (Lila ruhás hölgy) elnevezésű, nagy és lila virágú, szép hosszú bimbóval rendelkező fajtámat is. Ez utóbbi fagy- és betegségérzékeny, mint általában minden, ami szép. Így van ez a nők esetében is: a szebbik nem törekenynek mutatkozó, különösen tetszetős adottságokkal rendelkező képviselőinek sok férfi udvarol, mindenki igyekszik a kedvükben járni.

– *Hogyan működik egy új rózsafajta előállítás?*

– Mindenekelőtt tisztáznunk kell, hogy mit is akarunk létrehozni, annak megfelelően kell ugyanis összeválogatnunk a szülőpárokat. Ezeknek az egyedeknek tartalmazniuk kell mindazokat a géneket, amelyeket szeretnénk, hogy az új generáció is birtokoljon. A keresztezés vagy hibridizálás folyamatában legalább száz virágot kell beporoznunk, hogy sikerünk legyen. Ebből ötven gyümölcs, azaz mintegy hat-hét száz mag lesz, amiből kb. két-háromszáz új, úgynevezett hibrid növény kel ki.

A folytatásban ezeket a növényeket kell megvizsgálni, kiválogatni közülük azokat az egyedeket, amelyek megfelelnek annak a célnak, amit eleve kitűztünk, vagy legalábbis közel állnak ahhoz. Az erre alkalmas öt-tíz növényt több éven keresztül figyeljük (ez akár tíz évig is eltarthat), azokat pedig, amelyek hosszabb idő után is teljesítik az elvárásokat, betervezzük elismerésre.

A jelenlegi román törvénykezés értelmében ugyanis minden új, nemesítő által előállított növényfajtát állami elismerésben kell részesíteni: állami szervnek kell megállapítania, hogy egy adott fajtát érdemes-e továbbszaporítani. Amennyiben a bizottság tagjai úgy döntenek, hogy megérdemli, kap egy nevet, ellenkező esetben nem természetű tovább. Az állami elismerés megakadályozza olyan fajták elterje-

dését, amelyek nem képviselnek komolyabb fejlesztést, szükséges lenne azonban, hogy azok, akik az elismerést adják, rendkívül felkészültek legyenek, naprakész információkkal rendelkezzenek a nemesítéssel kapcsolatban.

Nyugaton ez másként működik: a cég piacra dobja az új fajtát, ha van iránta kereslet, továbbra is megőrzi, ha nincs, visszavonja. Persze Romániában nagyon nehéz új rózsafajtát előállítani: miközben a nagy nyugati cégek rengeteg pénzt fektetnek a nemesítésbe, Romániában gyakorlatilag mindenféle kutatás leállt, az állam levette gondját a mezőgazdaságról, a kertészetről.

– *Mi mindenre van szüksége annak, aki kísérletezni szeretne a növénynemesítéssel?*

– A kolozsvári kísérleti állomás kivételével hazánkban ma már senki nem foglalkozik rózsánemesítéssel, napjainkban azonban ez az intézet sem üti meg azt a mércét, amelyre szükség lenne, hogy külföldi cégekkel fel tudjuk venni a versenyt.

Széles körű biológiai ismeretre, pénzre és időre egyaránt szüksége van annak, aki rózsatermesztésre adja a fejét: a rózsafajta-gyűjteményből megfelelő szaktudással kell kiválogatni a későbbiekben keresztezendő egyedeket, a folyamat maga pedig türellemjáték, egy csettintésre nem születik meg a kívánt hibrid. A gének hazárdjátéka is igencsak közrejátszik a folyamatban.

– *Hogy történik a különböző fajták levédése?*

– Azoknak a nemesítőknak, akik le szeretnék védeni a jobb fajtákat, a svájci Nemzetközi Bizodalmi Hivatalnál kell bejelenteniük ez irányú igényüket. Természetesen ez a folyamat az illetőnek sok pénzébe kerül, cserébe viszont, ha valaki más természetű kívánja a már levédett fajtát, bizonyos összeg üti a nemesítő markát. Bár az illegálisan szaporítókat bünteti a törvény, egyre többen próbálkoznak engedély nélküli termesztéssel. Az én egyes fajtáimat Magyarországon is szaporítják, és ezzel semmi baj nincs: örvendek annak, ha bizonyos egyedeket termesztésre érdemesnek tartanak, és rendezik őket. Korábban a Tábortűz le volt védve, 15 év után viszont (ennyi időre érvényes a jogvédelem) felszabadult, és már sem pénzem, sem pedig kedvem nem volt tovább védeni.

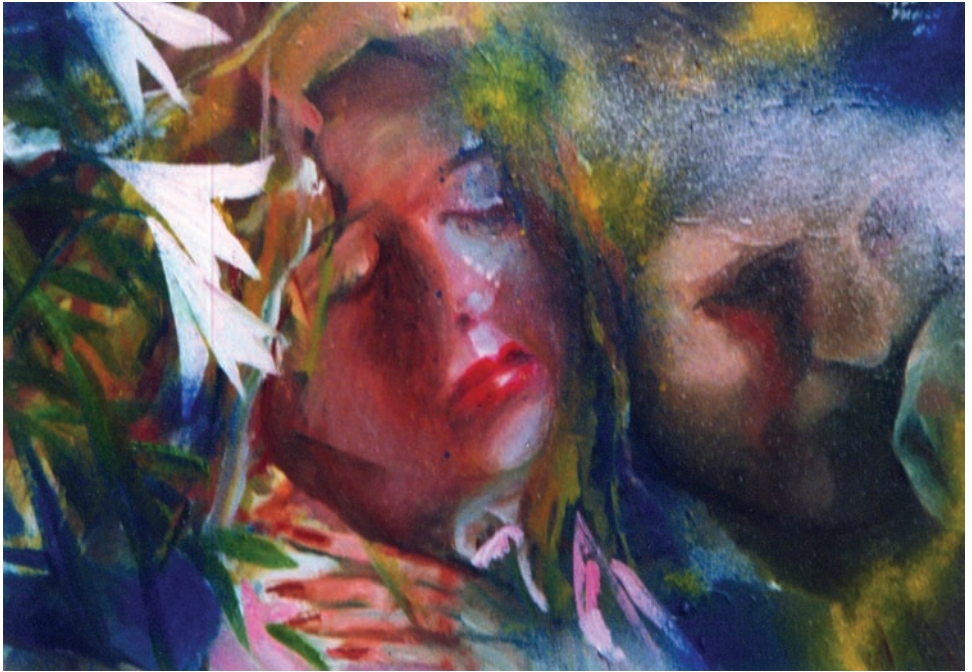
– *Ön már 1968 óta aktív szerepet vállal a Rózsa Világszövetség tevékenységében. Milyen viszony van a világszövetség és a Romániai Rózsabarátok Szövetsége között?*

– A föderációnak napjainkban 41 ország rózsatársasága a tagja, ez körülbelül 100 ezer személyt jelent. A jelenlegi 1500-as létszámmal Románia közepes nagyságú rózsatársasággal rendelkezik a világszövetségben belül, de büszkén mondhatom, hogy igen élénken részt veszünk a Rózsa Világszövetség munkájában. Háromévente kerül sor a kongresszusok megszervezésére, a legutóbbinak idén a kanadai Vancouver adott otthont, Romániából több mint húszan voltunk jelen. A tagszervezetek regionális konferenciákat is szerveznek a világ minden pontján: 2008-ban Ausztráliában voltunk, jelenleg pedig a jövő április–májusi kínai konferenciára készülünk.

Én több mint három éve vagyok a Rózsa Világszövetség egyik alelnöke, és a közép- és kelet-európai országokért (Szlovénia, Ausztria, Szlovákia, Csehország, Lengyelország, Görögország, Izrael, újabban Oroszország is) felelek. Abból is látszik, hogy erős szervezet a Romániai Rózsabarátok Szövetsége, hogy nekünk egyedül több tagunk van, mint a nyolc környékbeli országnak együttvéve. Az országban 14 kirendeltségünk működik, többnyire az erdélyi és a bányászati megyékben, de Vranceában és Bukarestben is vannak csoportjaink.

Az általunk kiadott *Rozarium* című folyóiratot a világ 23 országába juttatjuk el, cserébe mi is kapunk publikációkat a különböző szervezetektől. Bizom abban, hogy a Romániai Rózsabarátok Szövetségének a továbbiakban sikerül megőriznie az elmúlt húsz évben megszerzett hazai és nemzetközi elismertségét, és reménykedem, hogy a szervezet 1500-as taglétszáma egyre inkább gyarapodni fog a következő években.

VIRÁGOK A FALON

■ Élő virágok, piros meg fehér futók alatt ülni nyáridőben, kint a teraszon – ha nem benzingőzt termelő közúti forgalomra nyílik a kilátás –, egész évben elkísérő kellemes emlék, vágyakozás. A festőművész pótolhatja a hiányt; illatban ugyan nem, színben viszont versenyre kelhet a virágkertészet remekeivel. Tudja, legalábbis sejtí ezt még az amatőr is, no meg az igényesebben termelő akvarellista. Keletje van a virágcsendéletnek, viszonylag olcsón adják, könnyen beszerezhető; legyen akár tucatáru, megbecsülik egy átlag polgári lakásban. (Majdnem annyira, mint a lefestett holdfényes tájat.)

Mi Erdélyben tudhatjuk, hogy ennél többről, sokkal többről: nem pótlékról is szó lehet. A festett virág korántsem kötelezően giccses, tömegtermék – nemegyszer jelentős művész érzelmeinek, szaktudásának vagy éppen világszemléletének hű tükre. Gondoljunk Fülöp Antal Andor magnóliás, tubarózsás, birsalmaágas kompozícióira, egy szinte hihetetlen tisztaságvágy kivetítésére, vagy Balázs Péter fekete-fehér szöttesre és cserépkancsóba állított napraforgóira, az édesanyja faragott ládáját is láttató őszirózsás képeire (amelyeket harmincöt évvel ezelőtt, a Korunk Galéria katalógusában Lászlóffy Aladár a „szín-realizmus” szóval jellemezett, hozzátéve: ebben „a szülőföld hangulati egységéhez való hűség” nyilvánul meg). Persze, a képtárak másfajta, más hangulatot képviselő virágcsendéleteket is őriznek, például a Bánffy-palotában látható Ștefan Luchian-festményeket. Ha pedig sikerül eljutnunk Amszterdamig, a Van Gogh Múzeumba, a világörökség olyan csodálatos művész-dokumentumaival lehet találkozásunk, mint az azóta sem felülmúlt, a természeti valóság fölé emelkedett lángoló napraforgók, egy sokat szenvedett festőzszeni egyszerű megnyilatkozásai.

Változott-e mára, a 21. századra a virág jelképi jelenléte a festőművészetben? Bizonyára igen és bizonyára nem. Paulovics László szentendrei műtermében nézve szét – felidézve az évtizedekkel korábbi szatmári, majd barendorfi (németországi) emlékeket –, mindkét opcióra találunk érveket. Hiszen sem a fiatal, sem a hetvenen túli Paulovicstól nem idegen a virágcsendélet nyugtató, szobabelsőbe képzelt (képzelt) kidolgozása (*Kisvirágok* vagy az egyetlen szál fehér rózsát modern kerámiavázába, barnás-sárgás környezetbe helyező csendélet, *A táj tárgyai* címmel). De ugyanez a Paulovics László az expresszionista hagyományt is felvállalta, amikor 1963-ban megfestette a *Fehér tulipánokat*, két évvel később az erős színeiben rendkívül hatásos *Csendéletét* (a 2008-as, Hann Ferenc által jegyzett, nagy Paulovics-albumban reprodukálták) vagy a már Szentendrén született *Napraforgókat*. De neki köszönhetően idézhetjük itt a rendkívül lírai, kissé romantikus voltában is hiteles olajkompozíciót (*Fiatalok liliummal*, 1999), a képből már-már kinövő, égbe nyúló *Tulipánokat* (2002) – és ugyanígy az absztrakt művészet kortársi bizonyítékaként meggyőző, *Növények tájban* címmel ellátott munkát (1999), a „rózsák háborúját”, a *Fehér rózsákat* (2003). A *Búcsú a nyártól* (1995) felidézett, absztrahált virágözöne olyan Paulovics-képekkel versenyez, mint a *Szaggatott mozgás* (1996) vagy a Gellért Sándor, illetve Páskándi Géza emlékére festett nagy kompozíció.

Mert mondanom sem kell: Paulovics László nem csendéletfestő. Ám éppen határokat nem ismerő művészetébe – grafikáiba is, nem csak festményeibe – beépül a virág, mint ahogy a lovak, a táj, a történelem, a mitológia: vagyis az ember, a maga teljes tárgyi és szellemi világával, környezetével. Az igazi művészet ugyanis nem szab korlátokat, nem ismer öncsonkító tabukat, műfaji – régi vagy új – előírásokat.

Kántor Lajos

AZ ÖREGSÉGRŐL

■ Van egy erő, mely az öregségben, minden ellenkező hatás ellenére, a fáradságtól megőriz, és amelyből az ember tiszta gondolkodást, töretlen alkotási kedvet meríthet: a kíváncsiság. Az alkotó emberek számára az elemi kíváncsiság nélkülözhetetlen. Ami még megóvja őket a korai öregségtől és a haragoskodástól, az a naivitás. Minden alkotó hisz abban, hogy a világot szebbé, kicsit jobbá teheti – ami oda vezet, hogy ez néha meg is valósul. Ha a kíváncsiság megszűnik, ha az ember önmagához és a világhoz kérdéseket nem intéz, és tudásának hiányosságai, cselekvőképességének korlátai már nem foglalkoztatják, akkor válik öregg.

A második világháború utáni évtizedekben, amikor a polgári korszak alkonyához ért, vele együtt az élet biztonsága és tervezhetősége is eltűnt, és minden szakaszában szükségessé vált az állandó újrakezdés. Elhalványultak azok a hagyományok és példaképek, amelyek irányt mutathatnának. A folytonosság nyújtotta védelmet felváltotta az intézmények csalóka biztonsága. Egykor az egyéni fejlődésnek a gyermekkortól az öregségig szervesülő folyamata az emberi életnek egységes értelmet adott. Ma az újrakezdések kényszere ezt a biológiai típusú egységet elvágja; megpróbáltatások elé állít, és sokszor a szenvedéseink árán is tanít.

Nem éveink számától, se nem a ráncainktól, hanem önmagunk feladásától és a fogékonyágunk eltompulásától leszünk öregek. Ha szívünkbe ásta magát a búskomorság és a cinizmus, Isten óvja lelkünket – egy aggastyán lelkét! Számos vizsgálat egy efféle öregkori hanyatlásról beszél, amelynek vélt jelei azonban betudhatók annak is, hogy az öregeknek nincs igazi fórumuk, ahol kifejezhetnék magukat, nem hallgatnak rájuk, és szellemi fejlődésüket nem veszik tudomásul. Holott a szellemi érettség életünk végső fázisának nagy teljesítménye.

A Nobel-díjas Konrad Lorenzét nyolcvanadik születésnapja alkalmával arról faggatta egy fiatal újságíró, hogy miért olyan feledékeny. Nem fél-e attól, hogy szellemileg még jobban visszasesik, ha már nem emlékszik a saját munkássága egyes stádiumaira sem? A nagy tudós nevetve tette kezét a szemtelen fiatalember vállára: „Azok a vizsgálódások csak lépcsőfokok voltak újabb kutatásaim eredményeihez. Miért terhelném véges emlékezetemet olyan részletekkel, amelyek minden valamirevaló szakkönyvtárban megtalálhatók? Kedves ifjú barátom, ön is csak öregségére fogja megtanulni, hogyan kell a fontosat a mellékestől megkülönböztetni.”

Az öregkor bölcsessége a megértés: elismerjük mások viszonylagos emberi tökéletességét, és megtanulunk a magunk viszonylagos tökéletlenségével élni. Ez a közösségi életre teremtett ember számára a lehetséges legjobb életforma a magányos farkaséval szemben, aki önmagát egy előkelő kisebbséghez tartozónak hiszi, többre becsüli, hogy palástolja tökéletlenségét. A közösségi élettől elzárkózva, „fényes elszigeteltségében” ő nem tapasztalja társai szerető viszonzását, és életének jelszava a szeretet helyett a büszkeség.

Márpedig éppen öregségünkre kellene a kezdeteinkhez visszatérni, életünket a közösséget és a közösségben élni, tapasztalatainkat átadva. Valaha a régi görögöknél a bölcsesség annyit jelentett, mint „csodálkozni tudni”. Sokszor még a fiataloknak is az öregektől kellene megtanulniuk csodálkozni, a csodákat felismerni. De hogyan is tehetünk szert az öregek bölcsességére? Ha öregeken visszagondolunk életünk folyására, világossá válik, hogy a lét alapvető összefüggéseit már ifjúkorunkban ismertük. Az öregek bölcsessége nem más, mint a következetesen végiggondolt ifjúkori gondolat, a személyiségünk magvából kiteljesedett fa. Ez az egyéniség-mag életünk végéig megmarad, habár a nevelés és a hagyományok talajában alakul, fejlődik, és ehhez a maghoz bátraknak kell lennünk hűségnek maradni. T. S. Eliot megfogalmazása szerint „az egyetlen bölcsesség, mely megszerezhető, az alázat. Ha van bátorságunk magunkat a nagy egész kicsiny részének tekinteni, akkor ez megértését jelenti a világnak; olyannak, amilyen. Nem kellene azon rágódní, hogy életünkben mely cselekedete-

tek voltak helytelenek, hanem arra gondolni, ami helyes volt, mert egyedül ez számít életünk további alakulása szempontjából.”

Ha vad sodrású folyóban evezünk, a partot nem tudjuk megfigyelni. Amint kanyargós részhez érünk, amely lassúbb folyású, egyszerre feltűnnek a bokrok és a fák. Erdőket ismerünk fel, réteket virágokkal, meglátjuk a harmatot a reggeli napsütésben – és az egész csodálatos világ megnyílik előttünk. Tibeti bölcsesség: senki sem fogja megérteni a halált, aki nem tanult meg élni. A barátság és a szeretet az újjászületést magukban hordozzák, a halál nem abszolút. Csak azok az emberek félnek a haláltól, akik sohasem éltek igazán. Sem nem illik a búcsúzó életet a modern orvostudomány eszközeivel mindenáron, mesterkélten meghosszabbítani. Együtt fákat ültettünk, és ha már nem leszünk, azok árnyékában utódaink fognak üldögélni. Luther híres mondása: „Még akkor is, ha tudnám, hogy holnap a világ darabokra hullik, elültetném az almafámat.”

Ha ősszel a fákról a levelek lehullnak, azt a mulandóság jelének tekintjük. Rossz példa, mert néhány hónapon belül új levelek nőnek, és ismét tavasz lesz.

Degenfeld Sándor

KOLOZSVÁRI VIRÁGMUSTRA

■ Aki már járt Kolozsváron a Széchenyi téri piacon, és betévedt a virágstandokhoz, annak nem újdonság a hangzavar, amellyel letámadják a vásárlót. Fejkendős nénik kínálják a portékát, akik biztosra mennek: csak a megszokott, általában keresett virágfajtákat tesznek: szegfű, gerbera, krizantém, rózsza. Egy nénitől megkérdeztem, hogy megy a vásár:

– A férfiak elfelejtették, hogy kell kedveskedni a párjuknak. Régebb olyan kuncaftom is volt, aki mindennap vásárolt egy szál rózsát a feleségének. Manapság már az ünnepeken se olyan nagy a forgalom, pedig láthatja, nem adom drágán! – ecseteli a neve elhallgatását kérő néni, aki szerint mégis megéri virágáruval foglalkozni. – Már több mint harminc éve termeszték virágokat a kertemben. Eleinte otthon adtam el, mostanra a szükség rávitt, hogy piacra hozzam. Nem nagy a haszon belőle, de a nyugdíjból már nem lehet megélni – meséli az árus, akinél egy szál virág ára nem haladja meg az öt lejt. Kérdésemre, hogy mennyibe kerül a piaci asztal bérlése és a virágokhoz járó csomagolás, csak annyit felelt, hogy kész rablás. Sikerem csak eddig tartott a virágstandoknál, miután a többi árus látta, hogy semmit nem vásárolok, sőt kérdezősködök, ügyet sem vetve rám hátat fordítottak, a párbeszéd megkezdésének parányi lehetőségét sem adva.

Tóth Gergely biztosabb módját választotta a virágkereskedelemnek: családi vállalkozást indított, és saját kertes házában udvarán megnyitotta a Water Lily virágboltot. Tóth Katalin Enikő, a tulajdonos lánya látta el a klienseket érkezésemkor, az üzlet életéről vele beszélgettem. Katalin elmesélte, hogy elsősorban édesanyja kedvéért indították el a kereskedést, ő csak besegítőként dolgozik. Már öt éve működnek, azóta kialakult egy klienskör, de sok új vásárló is betér az utcáról. Ezt tapasztaltam én is, hisz a beszélgetést csaknem egy óra alatt sikerült lefolytatnunk, mert folyton félbeszakadt, mikor egy-egy újabb vásárló lépett be a kis üzlet ajtaján. Erzsébet napja van, indokolta elnézést kérve az eladó. A kínálat nem nagy, de egy ünnepi csokor bevásárlására elegendő. Katalin elmondása szerint vásárlói a rózsát kedvelik leginkább, az idősebb kliensek azonban a szegfűt vásárolják. A gerberát, liliomot esküvőkre, eljegyzésekre veszik. Újdonságokkal is próbálkoznak, általában sikerrel.

– Legutóbb asztroméliát hoztunk, egy hét alatt elkelt. Szerencsére a virág szépségével, formájával eladja magát – mondta el Katalin. Körülnézve a kis boltban, művirágokat pillantok meg. Nem állom meg szó nélkül, kikérem Katalin véleményét a műanyag növényekről:

– Én sem kedvelem különösebben ezeket, a klienseink általában a sírokra vásárolják, s ha már választanom kell, inkább legyenek művirágok egy temetőben, mint elhervadt csokrok.

Ha már a műdolgoknál tartottunk, rákérdeztem, van-e valamilyen vegyszerük, amivel frissebben, mutatósabban tartják a virágokat. Katalin egy sprayt kotort elő, amelyet Magyarországon szereznek be.

– Ez olyan szer, ami frissen tartja a leszakított virágokat, tápanyagok vannak benne. Ezenkívül csak a szokásos eszközökhöz folyamodunk: a gyengébb szárú virágokat dróttal erősítjük meg, a csokrokat zöld páfránnyal díszítjük kérésre, hogy mutatósabb legyen. Nincs szükségünk csalásra, általában annyi virágot rendelünk, ami egy hét alatt el is fogy. Ha pedig valamelyik virág jobban kinyílik, azt olcsóbban adjuk, a letört szárú virágokból pedig koszorúkat készítünk – meséli Katalin, hozzátéve, hogy legtöbbször kolozsvári természetőtől rendelik meg a virágot, de gyakran járnak a magyarországi Békéscsabára is, ahol olcsóbban jobb minőségű áruhoz jutnak.

Csak elszántságom győzi le a szorongásomat, hogy bemennyek egy viszonylag nagy területen fekvő növényboltba. Itt ugyan nem árulnak virágcsokrokat, de ha megfigyelésem nem csal, minden egyebet igen. Rengeteg fajta tápszer, föld, virágdekoráció s végül a növények: facsemetéktől kezdve telelő pálmáig minden kapható az üzletben. Az eladó sietve kérdezi, mit kérek, majd amikor nem kérek segítséget, időt sem hagyva további mondanomnak, el-siet egy hátsó ajtón. Én meg botanikus kertben érzem magam, csak a növények latin neveit hiányolom. Aztán az árakat nézem végig. Nem egy cserepes virág több mint 50 lejbe kerül, egyes facsemeték ára a 100 lejt is meghaladja. Gyors ütemben fordulok sarkon, eldöntve, hogy ez az üzlet nem illik egy olyan riportba, ahol fejkendő s nénikkel és almával kedveskedő lányokkal beszélgetek a virágokról.

Berszán Réka

A VIRÁGOK PÁRTTAGSÁGA

■ A virágokról a tavasz, a lágyág, a szépség és az érzelmek jutnak az eszünkbe, nem a politika. Pedig a történelem során nem csak a szerelmi csatákban találkozhattunk velük: véres háborúk, udvari intrikák, politikai mozgalmak zajlottak a virágok szimbólumainak jegyében.

Az ókori rómaiak virágokat tűztek harci szekereikre, ha diadalt arattak. Később a virágjelzések, akárcsak az egyenruha, megkülönböztetésül szolgáltak. Az egy zászló alatt harcolók egyforma virágot tűztek magukra, nehogy véletlenül egymást öldöcssék le.

Angliában a rózsza a leggyakrabban alkalmazott politikai szimbólum. A Rózsák háborúja óta (1455–1485), amikor százezernél is többen haltak meg a fehér, illetve a vörös rózsza szolgálatában, a mai napig gyakran felbukkant a politikai jelképek között: az első világháború óta többször is kormányt alakító Munkáspártnak is jelképe ez a virág.

A Bourbon-család jelképét, a lilomot még a kereszties lovagok hozták először Európába. A franciák egyik akkori királya, VII. Lajos népszerűsítette a virágot; róla is nevezték el először Louis virágának, majd a „Louis”-ból szép lassan „lis” lett.

Nem csupán a szép, illatos virágok váltak politikai szimbólumokká, a skót harcosok jelképe például a bogáncs. A furcsa választást egy 11. századi történet indokolja, eszerint egyszer a dánok megtámadták Skóciát, és éjjel mezítláb indultak ostromra, hogy ne hallja meg őket senki. A skótok fájdalmas kiáltásokra riadtak fel álmukból, a dán támadók talpát ugyanis felsebezte a rengeteg bogáncs, ami a vár körül tenyészett. A skótok így felkészülhettek a rohamra, és elüldözték a mezítlábas ellenséget.

Természetesen a magyar történelemből sem hiányoznak a virágok: az 1918-as forradalom az „őszirózsás” jelzöt viseli, de az 1989 óta (újra)alakult mai pártok jelképei között gya-

kori ez a szimbólum. A Szocialista Párt választása a piros szegfűre esett, a Magyar Demokrata Szövetségé pedig a tulipánra.

A tulipán, noha török eredetű virág, már évszázadok óta magyar szimbólum, nem csodálkozhatunk hát azon, hogy a frissen alakult RMDSZ is ezt a virágot választotta jelképéül. Teljesen más grafikai megoldással ugyan, mint az MDF (a lágy vonalú, zöld-fehér színkombinációjú virág helyett a szúrós, szögletes, piros-fekete, erősen stilizált formát részesítette előnyben), de ugyanazt a szimbólumot vallja magáénak, amely az élet, a szeretet, a szerelem jelképe a magyar népművészeti tárgyakon. Piros-fekete színe leginkább a székiek népviseletére emlékezteti az embert, akik túlélve a tatár mészárlást a makacs megmaradás szimbólumaivá váltak. Az elmúlt húsz évben a tulipán meggyökeresedett az erdélyi köztudatban mint a magyar érdekképviselet jele, és társult hozzá a *Hej tulipán, tulipán* című dal is,¹ amely az RMDSZ nem hivatalos himnuszának szerepét tölti be: minden rendezvényük ennek az elnevelésével kezdődik.

A román pártok is szívesen választottak maguknak virág jelképet: a Szociáldemokrata Párt a három rózsára esküszik, a Demokrata-Liberális Párt az egyre. Bár a két alakulat közös ősből származik, szétválásukkor, az 1992-es választási kampányrendezvényekkor lelkes híveik előbb letarolták a főváros virágágyásait, majd a három rózsát tépők összeverekedtek az egyrózsás felvonulókkal.

A virágszimbólumok ma is élő voltát bizonyítja az a választási gálans móka is, amely 1996-ban Frunda György fiatal kampánystáb-tagjainak fejében fogant meg: az elnökválasztási kampány utolsó előtti napján (hogy a hír még meg tudjon jelenni a sajtóban) a jelölt nevében virágcsokrokat küldtek az ellenjelöltek feleségeinek, méltányolandó azt a türelmet, amellyel végigkísérték férjeik választási „csörtéjét”.² A virágcsokrokat nagy gondossággal választották ki minden jelöltfeleség számára, hiszen a virágok fajtája, színe rejtett üzenetek továbbítására is alkalmas volt. Így Gheorghe Funar neje egy nagy csokor fehér és piros tulipánt kapott, amely – a virágok zöld leveleit is figyelembe véve – összehatásában a magyar nemzeti színeket képviselte. Ion Iliescu felesége egyszerű margaréta és törökszegfű bokrétát kapott, hiszen férje a kampányát arra alapozta, hogy életmódjában semmit nem változtatott az elnökség, továbbra is a néphez hasonlóan tengődik az emeleti tömbházlakásában. Emil Constantinescu feleségének csokra fehér liliomból (a méltóság, fenség virága) és kék nősziromból (a reményteljes barátság szimbóluma) állt, hiszen akkor már gyanítani (vagy legalábbis remélni) lehetett, hogy „First Lady” lesz.

Természetesen a csokrok által sugallt üzenetek nem bírtak relevanciával (hiszen valószínűleg nagyon kevesen értették), ám a gesztus játékos, gálans volta összhangban volt a Frunda Györgyről a kampányban sugallt képpel.

A virág jelen volt a 2009-es elnökválasztási kampány célegyenesében is, amikor Mircea Geoană megismételte a gesztust, és virágot adott az ellenjelöltek feleségeinek. Ő természetesen vörös rózsát ajándékozott, és kilenc szálat, a három többszörösét. Ez is bizonyítja, hogy a politika változékony ugyan, de a virágra, mint mindig a történelem folyamán, ezután is szükségük lesz a pártoknak csatározásaikban.

Kós Anna

■ JEGYZETEK

1. Dalszöveg: Koncz Zsuzsa, zene: Bródy János

2. A kifejezés Octavian Andronicótól származik, az Antena 1 tévétársaság maratoni választási műsorán (amelynek műsorvezetője is volt) a „Turneul Candidaților” címet adta.

A SZÉKELY TÁRSADALOM ÖNSZERVEZŐDÉSE: A SZÉKELY TÁRSASÁGOK (I.)

Törekvések Székelyföld felzárkóztatására a 20. század elején

■ A „székely akció” mindazon társadalmi és állami tevékenységek összességét jelenti, amelyek a 19. század végétől a székelység helyzetének javítására körvonalazódtak. A mozgalom alapját az egyesületek és társaságok társadalmi akciója jelentette, amely az állami (kormányzati és törvényhozási) segítségkibontakozásával is szerves részé maradt a kérdésnek.¹ Míg kezdetben az állami programok (a Földművelésügyi² és a Kereskedelemügyi Minisztérium) a székely akciót kizárólag a négy székelyek lakta megyéire vonatkoztatták, addig a társadalmi mozgalom tágabb területre alkalmazta a fogalmat (aranyosszéki székelység [Torda-Aranyos megye], Kisküküllő vármegye felső, Székelyfölddel határos része és Brassó megye 10 települése [hétfalusi csángók és a barcasági magyar települések]).

Jelen tanulmány az 1870-es évektől kibontakozó, a román–magyar vámháború éveiben felerősödő (1886–1893), a századfordulón virágkorát élő társadalmi mozgalommal és annak a székely akcióban betöltött szerepével foglalkozik. A 20. század elejére kialakultak a társadalmi szervezkedés keretei (egyesületek, székely társaságok és a székely érdekeket képviselő szövetség) és a megnyilatkozás fórumai (röpiratok, emlékiratok, felterjesztések, kongresszus, közgyűlések). A téma meglehetősen hiányos és töredékes feldolgozottságú,³ még mostohább a társaságok tevékenységének megítélése, holott a kormányzati székely akcióval párhuzamosan a társadalmi mozgalom léte folyamatosan kimutatható, bár hatékonyságát és

szükségességét a kortársak is vitatták. A történettudomány az állami szerepvállalást helyezi előtérbe, noha annak sem tulajdonít kiemelkedő jelentőséget. A kormányzat szerepvállalása az 1880-as évektől a merkantilizmus jegyében a szórványos iparfejlesztésre korlátozódott. Ezt 1897/1902-től – Darányi Ignác földművelésügyi miniszter vezetésével az agrárius mozgalom jegyében szervezett – a Kárpát-hegyvidék egész láncolatára kiterjesztett kirendeltségi rendszer kiépítése követte 1913-ig.

A merkantilista indíttatású liberális gazdaságpolitika érvényesülése néhány évtized alatt társadalmi és demográfiai tragédiát ígérő módon kiélezte a centrum és a periféria, az iparosodó és a hagyományos gazdálkodást folytató területek konfliktusait. Felvidék, főleg Kárpátalja, az Erdélyi Érchegység és Székelyföld olyan hátrányos helyzetbe kerültek, hogy állami segítyezés nélkül hanyatlásuk megállíthatatlanná vált. E térségekben a föld népességeltartó képességének alacsony szintje, a földrajzi elzártság behozhatatlan versenyhátrányt jelentett, amelyhez a vasút hiánya, az iparfejlesztés elmaradása, a gyáripari szakismeret és munkafegyelem hiánya társult. A köztulajdonlású földek felszámolását eredményező birtokrendezési (arányosítási, tagosítási) törvények, a telekkönyvezés, valamint az erdő-törvények a hagyományos erdőlésből és állattenyésztésből élő törpe- és kisbirtokosok, valamint a földnélküliek válságos helyzetét eredményezték.

Székelyföldön a gazdasági, különösen a termelési-értékesítési stagnálás és a hagyományos életmód beszűkülése Romániába irányuló nagyarányú kivándorlással társult, ami nemzeti, szentimentális érzéseket is megmozgatott.

A székelykérdés az 1870-es évek és a 20. század első két évtizede között

■ Székelyföld gazdasági, társadalmi és kulturális fejlesztésének szükségességére a 19. század végén figyelt fel a magyar közvélemény. Először a Budapesten élő székely értelmiségiek cselekedtek: Ugron Gábor és Bartha Miklós országgyűlési képviselők javaslatára 1875. december 10-én megalakították a Székely Művelődési és Közgazdasági Egyesületet,⁴ amely 1876-ban a gazdasági és kulturális helyzet ismerete és feltérképezése érdekében 1000 Ft-os pályadíjat tűzött ki egy hiteles statisztikai adatokon nyugvó mű megírására.⁵ Kozma Ferencnek, a székelykeresztúri állami tanítóképző igazgatójának *A Székelyföld közigazgatási és közművelődési állapota* című könyve⁶ elsőként ismertette Székelyföld gazdasági és kulturális helyzetét a hátrányokkal és az előnyökkel (földrajz, demográfia, nemzeti-ségi és felekezeti kérdések, életmód, közegészségügy, földművelés, szőlő- és bortermelés, kertművelés, állattenyésztés és takarmányozás, erdőgazdaság, ipar, kereskedelem, bányászat, pénzügy, közlekedés, posta- és távírdaügy, közoktatás és közművelődés), és rámutatott azokra a teendőkre és eszközökre, amelyek előmozdíthatják Székelyföld fejlődését. A mű nemcsak az egyesület működésének alapja lett, de a régió gazdasági és szociális problémáit tárgyaló műveknek is mind a mai napig.⁷

Az egyesület az 1880-as évektől támogatta a közművelődési intézmények fejlesztését és létesítését, előterjesztéseket tett a minisztériumoknak a székelyföldi ipar, mezőgazdaság, erdő- és közgazdaság helyzetének jobbítására, szorgalmazta a pénzügyi intézetek alapítását, és pályázatokat írt ki. Figyelemmel kísérte a székelyek kivándorlását, és javaslatokat tett annak megszüntetésére. Székely iparosképzést is vállalt, ösztöndíjakat

tett lehetővé, iparos-egyesületeket segítette, tanműhelyeket és iskolákat támogatott.⁸

Az egyesület létesítette 1886-ban a Székelyföldi Iparmúzeumot, és kezdeményezője volt az 1884-ben Kolozsváron megalakult Erdélyrészi Magyar Közművelődési Egyesületnek (EMKE). Benedek Elek író, egyleti titkár számos fővárosi lap szerkesztőjeként a sajtóban tárta fel a székelyföldi problémákat, és kiváló személyiségeket nyert meg a székely ügynek (Jancsó Benedek, Gaál Mózes, Földes Géza, Petelei István, Kóvári László, Szádeczky Lajos); írásaiban az országgyűlési képviselőket, az egymást váltó kormányokat, de a székely társadalmat is felelőssé tette székelység növekvő megélhetési gondjaiért.⁹

A 19. század második felétől számos olyan országos és erdélyi működési területű egyéb közművelődési és érdekvédelmi szervezet is létrejött, amely figyelemmel kísérte a székely társadalom problémáit, és különböző eszközökkel próbált hatást gyakorolni a liberális kormány székelyföldi politikájára. Az 1854-től működő Erdélyi Gazdasági Egyesület (EGE) mellett az EMKE vállalt tevékeny részt az erdélyrészi magyarság kulturális életének megszervezésében (óvodák, iskolák, egyházak, daloskörök, könyvtárak létesítése). Az 1886-tól működő EMKE Székely Szakosztálya a székely telepítés ügyét karolta fel. Ugyancsak az EMKE kezdeményezésére alakult meg 1891-ben a turisztikával és az idegenforgalommal foglalkozó Erdélyrészi Kárpát Egyesület (EKE). Az 1890-es évek elején a budapesti egyetemen tanuló székely származású hallgatók is létrehozta néhány székely megyéről elnevezett kört. Az 1893-ban egyesített székely körök székely témájú felolvasásokkal, ünnepek szervezésével próbálták a magyarországi társadalom figyelmét a székelykérdésre irányítani.¹⁰

Az 1880-as évektől, a magyar–román vámháború kitörését követően több emlékirat a hanyatló székely állapotokat ismertette, és állami támogatást (különösen iparfejlesztést) sürgetett.¹¹ Az 1890-es évektől tovább szaporodott a szaktanácskozások, a parlamenti felszólalások és a kongresszusok száma.¹² Cikkék, helyszíni tanulmányutak,

kutatások (különösen a marosvásárhelyi értelmiségiek: László Gyula iparkamarai titkár, Máthé József tanító, Barabás Endre polgári iskolai tanár) tárták fel a hanyatlás és a kivándorlás okait, a határszélen folyó leány- és gyermekcsempészetet, ismertették a Romániában élő magyarok helyzetét, és tartalmaztak különféle megoldási javaslatokat.¹³ 1900–1902 között olyan komoly irodalma lett a székelykérdésnek,¹⁴ hogy felvetődött egy bibliográfia összeállítása, amelyet a Marosvásárhelyi Székely Társaság 100. összejövetele alkalmára (1904. november 24-re) el is készített, és a megjelenő évkönyvhöz csatolt.¹⁵ A székely értelmiségiek (közigazgatási alkalmazott, jegyző, mérnök, szolgabíró, tanító, lelkész, orvos) a székelykérdés általános (gazdasági, társadalmi és szociális) és egyes részkérdéseivel (kivándorlás, arányosítás, tagosítás) foglalkoztak,¹⁶ valamint az állam halaszthatatlan közbelépését sürgették: „a székelység még csak nagy beteg, ki lehet gyógyítani. De pár év múlva talán halott lesz...”¹⁷, „mert a cselekvés 12. órája már elérkezett”, és a kormányzatok 30–50 éves mulasztásait csak egy székely kormánybiztos és minden székely megyébe kiküldött közigazdasági előadók tudják helyreállítani.¹⁸

Néhány székelyföldi országgyűlési képviselő (Molnár Józsiás, Sebess Dénes, Fenyvesi Soma, Hegedűs Lóránt, Gyórfy Gyula) tanulmány vagy cikk formájában fogalmazta meg véleményét,¹⁹ Mikszáth Kálmán író országgyűlési képviselőként A *pénzügyminiszter reggelije* című ellenzéki karcolatában (1883) a székely kivándorlásról és a kormány közömbösségéről írt.²⁰ A fiatal Ady Endre 1901-ben a rutén akció elleni támadással kötötte össze a székelyek ügyét.²¹

1901-től számos rendezvényre sor került: márciusban az OMGE kivándorlási bizottsága foglalkozott a székely kivándorlással, szeptember 18-án székely nagygyűlés fogalmazta meg a térség követeléseit Kézdivásárhelyen.²² 1902 februárjában a székely írók napját rendezték meg Debrecenben, a gyergyói római katolikus esperesi kerület papságának június 20-i memoranduma Székelyföld gazdasági, népoktatási és valláserkölcsi problémáit tárta fel javasla-

tokkal együtt.²³ A székely társaságok Erdély-szerte üléseket és összejöveteleket rendeztek a székelykérdés minél szélesebb megismertetésére.

Kétségkívül a székely társadalom legnagyobb megmozdulása a térség gazdasági, kulturális helyzetét megvitató első székely kongresszus volt 1902. augusztus 28–30-án Csíktusnádon, ahol a mintegy 500 résztvevő kinyilvánította, hogy a székelykérdés nemzeti ügy, megoldása szervezést igényel.²⁴ A térség gazdaságfejlesztő programját 31 előadás keretében (őstermelési; birtokpolitikai, adó- és hitelügyi; ipari, kereskedelmi, munkaügyi, értékesítési és közlekedési szakosztályok) tárgyalták; több érdekes tanulmány hangzott el a székely mezőgazdaság helyzetéről (T. Nagy Imre), a juhtenyésztésről (Barabás Béla), a gyümölcsstermesztésről (Gáspár Antal), a kereskedelmi növényekről (Füredy Lajos), a legelőerdőről (Gyöngyössi Béla), a bőriparról (Stodola József), a tagosításról (Intze István), valamint a bányászatról (Andreics János). A kongresszus 52 javaslata a korabeli magyar társadalom gondolkodásmódját tükrözte. A laicizmus és a szakszerűség konfliktusa érződött az „állami mindenhatóság”, az állami beavatkozás jelentős kibővítése és a „behivatalosítás”, a hivatalok és a szakközégek felállításának követelése terén. A javaslatok sok esetben nem voltak tekintettel az anyagi terhekre, és nem számoltak az állam teherbíró képességével. Egyed Ákos szerint a szakosztályok időszzerű kérdésekkel foglalkoztak (fürdőcultúra fejlesztése, korszerű közlekedés megteremtése, iparosítás), és a határozatok nagyobb része megfelelt a kor követelményeinek, mert a gazdasági rendszer korszerűsítésének szükségességét hangsúlyozták. Véleménye szerint a kongresszus tükrözte a székelyek közigazdasági gondolkodásában bekövetkezett fordulatot: a korábbi, általában a hagyományos gazdálkodás fenntartását célzó romantikus szemléletet a fejlett európai gazdasági gondolkodás váltotta fel. Erről tanúszkodott, hogy a kongresszus a gazdasági és társadalmi kérdéseket együtt vizsgálta, és vallotta, hogy a változtatások nem semmisíthetik meg a székely identitás alapvonásait. Egyed szerint a kongresszus Székelyföld-

det izoláltan, Erdély egészéből kiragadva vizsgálta.²⁵

A kongresszus egy átfogó, minden kormányzati ágra kiterjedő állami és társadalmi székely akció mellett foglalt állást; az ennek nyomán kibontakozó állami szerepvállalás az agrárius mozgalom sikereit és céljait mutatja. Bár a kongresszus a székely társadalmat is megosztotta,²⁶ a földművelésügyi tárca marosvásárhelyi kirendeltsége a tusnádi határozatok alapján készítette el munkatervét 1904 márciusára, amely a székely akciónak nevezett kormányprogramnak mindvégig kiindulási pontja maradt.²⁷

A Marosvásárhelyi Székely Társaság

■ A századfordulóra Székelyföldön is megalakultak az értelmiség szervezésében a székely ügyet támogató helyi társaságok. Vezető szerepet az anyatársaságnak is emlegetett Marosvásárhelyi Székely Társaság játszott, bár néhány hónappal korábban, 1899. augusztus 28-án az Alföldön már létrejött az Aradi Székely Otthon, Dél-Erdélyben pedig október 6-án a Fogarasi Székely Társaság. Mindhárom társaság megszakitás nélkül működött az első világháborúig.

A marosvásárhelyi társaság magját az a kisebb értelmiségi csoport (elsősorban tanítók, tanárok, politikusok, újságírók, iparkamarai alkalmazottak) jelentette, amely László Gyula székely iparmúzeumi szobájában rendszeres baráti beszélgetéseket tartott a gazdasági problémákról és a segítség módjairól.²⁸ 1899. október 30-án László Gyula indítványára megalakították a Székely-Asztal Társaságot,²⁹ amely 1900 decemberében felhívásokat küldött a nagyobb román városok magyarságának és Székelyföld ismertebb vezetőinek a kapcsolatfelvétel kiépítése és a közéleti eseményeken való részvétel érdekében. Az asztaltársaság az 1901. április 9-én kidolgozott alapszabály értelmében a Székely Társaság nevet vette fel (elnök dr. Kömőcsy József, alelnök László Gyula, titkárok Máthé József és Szentgyörgyi Dénes),³⁰ és nagy múltú kulturális egyesületekkel és gazdasági testületekkel létesítettek kapcsolatot (az OMGE-vel, az EMKE-vel, az Országos Nemzeti Szövetséggel, az EGE-vel, az EKE-vel, a Székely Egye-

sülettel és a Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamarával). A társaság a székely társadalom megszervezését, az egymással kapcsolatban levő, azonos elvek szerint működő székely társaságok alapítását 1901. július 3-án határozta el. A társaság fennállása alatt végig komoly anyagi nehézséggel küzdött, mert a 6 K-s tagsági díjak még a postaköltséget sem fedezték; a nagy egyletek és néhány magánszemély támogatásán kívül szerény anyagi erőforrásaira támaszkodhatott.

Az anyatársaság fő tevékenységi köre a székelyföldi idegenforgalom fejlesztése volt: 1902-től kirándulásokat szerveztek Székelyföldre, 1905-re pedig már minden székely megyében több üdülőtelepet létesítettek.³¹ 1901/1902 telétől ingyenes oktató előadásokat szerveztek iparosoknak és ipari munkásoknak, az 1901. évi ínség idején pedig bekapcsolódtak az országos segélyakcióba.³² A társaság szerepet vállalt a marosvásárhelyi községi iskola és a Székelyföldi Iparmúzeum államosításában, a háziipar fejlesztésében, cselédek és munkások számára szövetkezetek létesítésében, a háztartási és a földművesiskola alapításában, a marosi tutajozás szabályozásában, a székely bazárak szervezésében és a Bocskai-emlékmű felállításában Nyárádszeredán.³³ Az erdőüzelmekről 1901-től számolt be a társaság, majd 1902-ben a tusnádi kongresszus elé vitte az ügyet. 1903 tavaszán Sebess Dénes kezdeményezésére irodát állítottak fel és megkezdték az adatgyűjtést.³⁴ Körösi István cs. kir. kamarás honvéd százados támogatásának köszönhetően számos kiadványt jelentettek meg több ezer példányban.³⁵

A társaság a tusnádi kongresszus egyik fő szervezője volt, és komoly szerepet vállalt a szervezés kapcsán kibontakozó – a kolozsvári székhelyű EKE és EGE, valamint a budapesti OMGE közötti – „kanapépör” néven elhíresült vita lecsendesítésében.³⁶ A társaság rendezőbizottsági tagként a kivándorlási és a fürdőügyi szakosztályt készítette elő.³⁷

A társaság 1905 óta foglalkozott gyermekvédelemmel: 1909-ig 300 Romániában elhagyott magyar gyermeket kutattak fel, és szállítottak haza konzuli költségen. 1906-ban mozgalmukat kiterjesztették a Bulgáriában élő magyarokra is. A gyermekeket Ma-

rosvásárhelyen állami menhelyen helyezték el, a betegeket 1905–1907 között Görgény-sóakna fürdőtelepen nyaraltatták.³⁸

1906-ban Marosvásárhelyen 610 kötetből álló népkönyvtárat alapítottak, amely minden vasárnap délelőtt nyitva volt, és bárki igénybe vehette díjtalan használat mellett. A népkönyvtár könyvvállománya évről évre gyarapodott: 1909-ben 988 kötetre, 1910-re 1000, 1912-re 1132 műre. A társaság évente 300 K-t fordított a népkönyvtár fejlesztésére.³⁹

A társaság munkaközvetítéssel és a székely ipar pártolásával is foglalkozott, például támogatta a kereskedelemügyi tárca 1905. évi iparfejlesztési programját és a textilipar fejlesztését.⁴⁰

A társaság érdeme, hogy kiadványaival felhívta a közvélemény figyelmét a térség problémáira, és ébren tartotta azt, valamint javaslatokkal és feliratokkal sürgette a székely gazdasági viszonyok javítását. Több felterjesztéssel a székely körvasút kiépítését szorgalmazta, 1909-ben pedig a vasút megnyitásokor felhívást tett közzé a székely kövek és épületfa középítkezéseknél való használatára. 1903 júniusában a budapesti szállodások, vendéglősök és kocsmárosok ipartársulatának figyelmét hívta fel a szé-

kely ásványvizek fogyasztására.⁴¹ Figyelemmel kísérte a nemzetiségi (szász, román) pénzintézetek térfoglalását Maros-Torda megyében, azonban nem volt képes ellensúlyozni azt.⁴²

Bár a társaság taglétszáma fokozatosan nőtt, és a tiszteletbeli tagok között írók, újságírók és neves politikusok (Darányi Ignác, Sándor János) is megtalálhatók, a székely társadalom közönye és érdektelensége nagyban hátráltatta a hatékony működést. Reklám, sajtóorgánium, vagyon, ismert emberek csatlakozása nélkül tevékenykedtek. 1907-ben átmeneti válság állt be a társaság életében, amelyet 1908 februárjában a tisztikar újjászervezése (elnök Deák Lajos kir. tanfelügyelő; titkár: Lajos Dénes lapszerkesztő és Biás István, a Teleki Téka öre) és az alapszabályzat átdolgozása szüntetett meg.⁴³ 1909. október 30-tól (pénzügyi, őstermelési, ipari-közlekedési, nemzetiségi, kivándorlási, szociális, idegenforgalmi) szakosztályi működést vezettek be, de csak 1911-ben alakultak meg az ipari és a közgazdasági szakosztályok.⁴⁴ A társaság tevékenysége az 1910-es években egyre inkább a Székely Társaságok Szövetségének összetartására, előadások és székelyföldi tanulmányutak megszervezésére koncentráldott.

■ JEGYZETEK

1. A székely akció többretegű fogalom, amelyet már a korszakban is többféle értelemben és tartalmi mélységben használtak. Tartalmi különbségét annak mentén lehet megragadni, hogy a kifejezést használtak mely állami/társadalmi intézmények vagy szervezetek tevékenységét sorolták az akcióban való részvételhez, illetve e tevékenységeket mely földrajzi-közigazgatási területre kiterjedően értelmezték. A fogalom kereteit és korlátozását további jelzőkkel (társadalmi, állami, kormányzati) fejezték ki.
2. Az agrártárcát korabeli hivatalos nevén Földművelésügyi Minisztériumként említem, minden más összefüggésben a földművelődésügyi kifejezést használok.
3. A székely társaságok tevékenységével és a székely közgyűlésekkel egyedül Romsics Ignác foglalkozott Bethlen István politikai pályája kapcsán, nagyobb hangsúllyal az 1907. évi szamosújvári beszéddel. Romsics Ignác: Gróf Bethlen István politikai pályája, 1901–1921. Bp., 1987. 52–55; 63–76. Több tanulmány elemezte az 1902. évi tusnádi kongresszus rész kérdéseit.
4. Egyed Ákos: A Székelyföld közgazdasági és társadalmi helyzete az 1902-es Székely Kongresszus tükrében. In: Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás múltjából. II. Kvár, 2004. (A továbbiakban: Egyed Ákos 2004) 187–209. I. m. 189. Sajnos a Magyar Országos Levéltárban (a továbbiakban MOL) a belügyminisztérium iratanyagában sem az 1876. évi, sem az 1880. évi alapszabályra vonatkozó ügyiratok nincsenek meg. Az adatot P. Szigetváry Évának köszönöm.
5. A pályázati kiírást – mint előzményt – részletesen ismerteti: Kozma Ferenc: A Székelyföld közgazdasági és közművelődési állapota. Bp., 1879. (A továbbiakban: Kozma Ferenc 1879) III.
6. Kozma Ferenc 1879.
7. A könyv máig ható aktualitását mutatja, hogy az erdélyi Státus Kiadó hagyományos módon jelentette meg a könyv reprintjét 2008-ban (Csíkszereda), a Magyar Elektronikus Könyvtár pedig ingyenesen elérhetővé tette (<http://mek.oszk.hu/03500/03532/>).
8. Máthé József: A székely kérdés. Mvhely, 1901. (A továbbiakban: Máthé József 1901)
9. Benedek Elek a Magyarság, a Nemzeti Iskola és a Magyar Világ folyóiratok, valamint a Székely-Egyleti Képes Naptár és Évkönyv szerkesztője volt. 1901 júliusában a Magyarország felelős szerkesztője lett.
10. Évkönyv a Marosvásárhelyi Székely Társaság 100. összejövele alkalmából. (Szerk. Máthé József, Szentgyörgyi Dénes) Marosvásárhely, 1904. (A továbbiakban: Évkönyv MSZT 100.) 105–106.

11. Például Szerényi József, a Brassói Kereskedelmi és Iparegyesület főtitkára Brassó és vidékének iparfejlesztéséről szóló javaslatait emlékirat formájában terjesztette fel a kereskedelmi miniszterhez 1886-ban.
12. 1896-ban jelent meg Beksics Gusztáv szabadelvű párti országgyűlési képviselő „A nemzeti politika programja Erdélyben és a Székelyföldön” című emlékirata. A székelyföldi országgyűlési képviselőkhöz pedig 1897 februárjában elkészítették „Székelyföld közgazdasági és kulturális fejlesztése érdekében teendő intézkedések tárgyában” című emlékiratukat. A Nemzetközi Büntető Kongresszusok (1895 Párizs, 1897 London, 1897 Bukarest) is foglalkoztak a székely kivándorlással és embercsempészettel.
13. Barabás Endre: A romániai magyarok és Koós Ferenc. Mvhely 1899. 2–4. (márc. 25.); Barabás Endre: A székely kivándorlás és a Romániában élő magyarok helyzete. Bp., 1901. (Klny. a Közgazdasági Szemle című folyóiratról); Barabás Endre: A nemzetiségi bankok székelyföldi aliciója. Közgazdasági Szemle 1904.; Barabás Endre: Székelykeresztúr közgazdasági leírása. Bp., 1904; Barabás Endre: Udvarhely megye közgazdasági leírása. Bp., 1904; Barabás Endre: Az erdélyrészi népfajok birtokaránya. Bp., 1905. (Klny. a Közgazdasági Szemle című folyóirat decemberi füzetéből); Barabás Endre: A magyar néptanító szociális feladatai. Bp., 1906. (Klny. Tanfi Iván: A közgazdaságtan és államháztartástan elemei a magyar néptanító szociális feladataira való tekintettel. Az új tanterv alapján elemi tanító- és tanítónőképző-intézetek IV. osztálya, valamint néptanító számára. Bp., 1906. című tankönyvből); Barabás Endre: Magyar tanulságok a bukaresti kiállításról. Kvár, 1906; Barabás Endre: Maros-Torda megye és Marosvásárhely város közgazdasági leírása. Bp., 1907; Barabás Endre: Románia nemzetiségi politikája és az oláhajkú magyar polgárok. Bp., 1908. (Klny. a Közgazdasági Szemle című folyóirat 1908. évi folyamából); Barabás Endre: Kolozs vármegye közgazdasági leírása. Bp., 1910. – László Gyula: Székely és csángó leányok. Mvhely, 1899; László Gyula: Székely kivándorlás. Bp., 1900; László Gyula: A székely társaságokról. Mvhely, 1901 (A továbbiakban: László Gyula 1901); László Gyula: Székely társaságok. (ismertetve) Mvhely, 1907 (A továbbiakban: László Gyula 1907); László Gyula: Az új ipari törvény ismertetése. Mvhely, 1908; László Gyula: Székely iparfejlesztés. Mvhely, 1912; László Gyula: Marosvásárhely kisipara. Mvhely, 1913; László Gyula: Udvarhely megye iparfejlesztése. Mvhely, 1913; László Gyula: A székely gazdasági kérdés. Mvhely, 1913. – Máthé József 1901; Máthé József: Székelyföldön. (Utazás a bajok körül). Mvhely, 1901 (A továbbiakban: Máthé József 1901b); Máthé József: Üdülőhelyek tanítók részére a Székelyföldön. Mvhely, 1906 (A továbbiakban: Máthé József 1906) – Hegedűs Lóránt: A székely kivándorlás Romániába. Bp., 1902. (A továbbiakban: Hegedűs Lóránt 1902).
14. T. Nagy Imre, Csík megye alispánja az 1890-es évektől a székely kivándorlásról és Csík megye gazdasági állapotáról írt. Pálffy Gyula állatorvos a székely állattenyésztést, Hankó Vilmos kémikus és balneológus a fürdő- és ásványvízügyi problémáit ismertette. Páris Frigyes csíkszeredai királyi ügyész Székelyföld vagyoni és erkölcsi pusztulásáról, Transsylvania a székelységet egyetemesen érintő anyagi és erkölcsi romlásról, Gidófalvy István, királyi közjegyző pedig a székelyföldi szövetségi tapasztalatairól számolt be. Simón Péter gimnáziumi tanár 1902 nyarán tett tanulmányútja alapján a székely kivándorlást tárta fel, erős érzelmi töltetű művét az MTA pályadíjjal tüntette ki 1903-ban. T. Nagy Imre: Csík vármegye közgazdasági állapota és a székely kivándorlás. Sepsiszentgyörgy, 1891; T. Nagy Imre: Székely kivándorlás. Bp., 1891; T. Nagy Imre: A székely kivándorlás. Bp., 1895; T. Nagy Imre, Csík vármegye közgazdasági leírása. Bp., 1902; T. Nagy Imre: Székelyföldi arányosítás. Székely-udvarhely, 1903; T. Nagy Imre: Csík vármegye közgazdasági állapotáról. Csíkszereda, 1911; Pálffy Gyula: A székelység állattenyésztése. Mvhely, 1902; Hankó Vilmos: Székelyföld. Bp., [1896]; Hankó Vilmos: A székely ásványvíz-ipar fellendülésének feltételei. Kvár, 1902; Páris Frigyes: Legsürgősebb teendőink a Székelyföldön. Magyar Gazdák Szemléje 1900. ápr. IV. füzet. 241–256; Transsylvania: A székely kérdés. Bp., 1902; Gidófalvy István, dr: A hitelszövetségi érdeklődést kielégítésének kérdése a székelyföldön és az azzal elérhető eredmények, tekintettel a kormány által célba vett mentő akcióra. Kvár, 1902; Gidófalvy István: A székely-akció és a hitelszövetségek. Magyar Gazdák Szemléje 1902; Simón Péter: A székely kivándorlás, kivált vallási és közgazdasági szempontból. Kvár, 1903. Székely Lapok 1903. 117:2. (máj. 23.)
15. Évkönyv MSZT 100. 141. skk.
16. Incze István birtokrendezési mérnök emlékiratát az igazságügyi miniszternek ajánlotta (A székely kivándorlás. Emlékirat. Ajánlva az igazságügyi s az összkormány figyelmébe. Sepsiszentgyörgy, 1901), Török Albert hírlapi mozgalmat indított az arányosításoknál fellépő visszaélések leleplezésére: „Székelyföldre is egy Egán Edét kell sürgősen kiküldeni” – fogalmazta meg 1902. január 21-én. Csíki Lapok 1902. 5. 2. (jan. 29.); Török Albert: A székelyföldi arányosításokról. Székelyudvarhely, 1903.
17. Bartalis Ágost: Segítsünk a székelyeken. Csík-Ménaság székelyei. Bp., 1901. 24.
18. Mika Ottokár: Az erdélyrészi magyarság erősítéséhez. A székely képviselők figyelmébe. Sepsiszentgyörgy, 1900; Mika Ottokár: A székelykérdés megoldásának módjai. Kvár, 1902. 4.
19. Molnár Józsiás nyomtatásban is megjelent interpellációja a birtokrendezési törvények hiányosságait vette számba, és külön tanulmánya szolt az arányosításról (Interpellatio a székelység ügyében. Bp., 1901; A székelyföldi arányosítás. Bp., 1902). Sebess Dénes a Székelység pusztulása című könyvében Székelyföld hanyatlásának okait tárta fel, véleménye szerint a mentőakciónak a székely kővasút kiépítésére és a hitelviszonyok javítására kell koncentrálnia. Sebess Dénes: A székelység pusztulása. Marosvásárhely, 1902. (A továbbiakban: Sebess Dénes 1902); Sebess Dénes: A székelyföldi tagosítás és arányosítás. Mvhely, 1903. A Magyar Közgazdasági Társaság ülésén Fenyvesi Soma a székely gazdasági állapotokról, Hegedűs Lóránt pedig a székely kivándorlásról és a romániai magyarok helyzetéről tartott színvonalas felolvasásokat (Hegedűs Lóránt 1902). A Györfly Gyula országgyűlési képviselő szerkesztésében megjelenő Magyarság folyóirat a székely kivándorlásról és a gazdasági problémákról rendszeresen tudósított.

20. Már az 1945 utáni sajnálatos kultúrpolitikai törekvéseket jellemzi, hogy a novellának a székely kívándorlásra vonatkozó mondatát kihúzták (pl. az 1981-ben, 1985-ben, 1999-ben [!] használatos általános iskolai tankönyvekből), Andrásfalvy Bertalan szerint ennek is köszönhető, hogy „a székely kívándorlás kérdése és szomorú ténye ma sem köztudott, hiányzik a műveltebb közönség történelmi tudatából”. A székelykérdés Mikszáthnál is a karcolaton kívül csak néhány góbé novellára korlátozódt. Mikszáth Kálmán: A pénzügyminiszter reggelije. 1883; Andrásfalvy Bertalan: Hagomány és környezet. In: Az idő rostjában. Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára. (Szerk. Andrásfalvy Bertalan, Domokos Mária, Nagy Ilona) III. Bp., 2004. 117–138.
21. Ady Endre: Eganizmus s a székelység. Nagyvárad Napló 1901. júl. 14. Egán halálakor Ady mérsekeltebb hangon írt. Ady Endre: Egan Ede öngyilkossága. Nagyvárad Napló 1901. szept. 21. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a fiatal Ady nemrég került az egyik legliberálisabb gazdaságpolitikát folytató Nagyváradra, amely mindenféle agrárius törekvés ellen frontot nyitott. Laptartó gazdái szívesen használták és fizették meg e célra az egyre népszerűbb író, aki e kérdésben csapdába esett.
22. A követeléseket részletesen közli Sebess Dénes 1902. 59–61.
23. A székelység bajai. A gyergyói róm. kat. papság memoranduma a székely kongresszushoz. Bp., 1902.
24. A tunsnádi kongresszus kapcsán Gidó Csaba a székely kívándorlást vizsgálta, Egyed Ákos a gazdasági háttérrel írt, és a szakosztályok javaslatait foglalta össze, Somai József a hitelügyi és a szövetségi kérdést tárgyalta, Garda Dezső pedig az arányosítás és tagosítás kérdésének kongresszusi megvitatását tárta fel. Gidó Csaba: Az 1902-s tunsnádi székely kongresszus és a székely kívándorlás kérdése. Areopolisz 2001. 51–67; Egyed Ákos: Az 1902-es Székely kongresszus száz év távlatából. Valóság 2003. 3. 86–97; Egyed Ákos 2004; Somai József: A Székely Kongresszus és üzenete a mának a szövetségek ügyében. In: Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás múltjából. II. Kvár, 2004. 209–223; Garda Dezső: Az arányosítás és a tagosítás témakörének vitája a csíktunsnádi Székely Kongresszuson. In: Erdélyi magyar gazdasági gondolkodás múltjából, II. köt. Kvár, 2004. 223–247. Oroszi Sándor a székely közösségek erdőügyének alapos feldolgozásakor ugyancsak a kongresszus arányosítás és tagosítás kapcsán hozott határozatait vizsgálta az erdészeti vonatkozású határozatok mellett. Oroszi Sándor: Emlékezés a székely közösségek erdőire. Bp., 1995. (Erdészettörténeti Közlemények, 17.) 68. A kongresszus jegyzőkönyve 2001-ben „reprintben” (?) megjelent, de a kiadvány komoly hiányossága a bevezető tanulmány és egyéb magyarázatok (és különösen a közlési szabályok) mellőzése. (A székely kongresszus szervezete, tagjainak névsora, tárgyalásai és határozatai. Csíkszereda, 2001.)
25. Egyed Ákos 2004. 204–205.
26. Molnár Józsiás függetlenségi képviselő a tunsnádi határozatok (erdőtörvény, tagosítás, arányosítás) korrigálására népgyűlést hívott össze Kézdivásárhely főterére 1902. szeptember 14-re, majd Gyergyószárhegy piacára szeptember 28-ra. Molnár november 29-én nyújtotta be az országgyűléshez kérvényét és a csatlakozók nyilatkozatait, azonban a képviselő 1903. március 15-én bekövetkezett váratlan halála miatt az érdemi ügyintézés jelentősen lelassult. Eddigi kutatásaim során e memorandumot nem találtam meg. (MOL, K 178. Földművelésügyi Minisztériumi Levéltár, Földművelésügyi Minisztérium, Elnöki iratok. 1904. 11 090.)
27. A munkatervet teljes szövegében közlöm: Balaton Petra: A székely akció története. I/1. Munkaterv és kirendeltségi jelentések. Bp., 2004. 91–307.
28. Évkönyv a Marosvásárhelyi Székely Társaság 1909. október 30-án tartott jubiláris (10 éves) összejövetele alkalmából. (Szerk. Szentgyörgyi Dénes) Mvhely, 1910. (A továbbiakban: Évkönyv MSZT 10.) 9.
29. Alapító tagok: László Gyula, Gál Pál, Máthé József, Hints Sándor, Barabás Endre, Tótfalusi József, Szentgyörgyi Dénes, B. Józsa Gyula, Kómócsy József, Papp Sándor. Dr. Fenyvesi Soma és Sebess Dénes távollévőként is csatlakoztak a társasághoz. Idézi: Évkönyv MSZT 10. 10–11.
30. Az alapszabályt 1901. szeptember 12-én hagyta jóvá a belügyminisztérium a 82.087–V/a. szám alatt.
31. Máthé József 1906.
32. Magyarság 1901. 189. 4. (aug. 17.)
33. Évkönyv MSZT 10. 29.
34. Székely Világ 1906. 39 (84). 556. (szept. 30.)
35. Székely Lapok 1903. 194. 3. (aug. 27.)
36. Az elnevezés arra utalt, hogy az egyesületek nem tudtak megegyezni abban, ki legyen a kongresszus fő szervezője, hasonlattal élve: ki foglalja el a fő helyet a kanapén. Pl. Évkönyv MSZT 100. 7–8; Csiki Lapok 1902. 2. 1. (jan. 8.); Évkönyv MSZT 10. 16.
37. Vö. Évkönyv MSZT 100. 5–8; Évkönyv MSZT 10. Nem nevezhető szerencsésnek, hogy a kívándorlás ügyét nem önálló szakosztály keretében, hanem a kérdéshez nemigen kapcsolódó furdóüggyel és csak két előadás erejéig tárgyalták meg.
38. Székely Világ 1906. 47(92). 649. (nov. 25.)
39. Székely Világ 1906. 11(53). 170. (márc. 18.); Jegyzőkönyv a Székely Társaságok Szövetségének 1910. aug. 23-án Gyergyószentmiklóson tartott ötödik rendes közgyűléséről. Mvhely, 1911. 22. (A továbbiakban: Jegyzőkönyv SZTSZ 1910); Jegyzőkönyv a Székely Társaságok Szövetségének 1911. aug. 22-én Tordán tartott hatodik rendes közgyűléséről. Mvhely, 1912. 24. (A továbbiakban: Jegyzőkönyv SZTSZ 1911). Jegyzőkönyv a Székely Társaságok Szövetségének 1913. aug. 25-én Előpatakon tartott nyolcadik rendes közgyűléséről. Mvhely, 1913. (A továbbiakban: Jegyzőkönyv SZTSZ 1913) 39.
40. Vö. Évkönyv MSZT 10.
41. Székely Lapok 1903. 146. 1. (jún. 28.)
42. Jegyzőkönyv SZTSZ 1910. 21–22.
43. Székely Világ 1908. 7(187). 96. (febr. 16.)
44. Jegyzőkönyv SZTSZ 1911. 24.

K. HORVÁTH ZSOLT

KELET ÉS NYUGAT KÖZÖTT

A Munka-kör eszmei hinterlandja

■ Az a Magyarországon leggyakrabban eszme- és művelődéstörténeti keretek között zajló dilemma, mely „a” magyar kultúra nyugati vagy keleti típusú kultúrkörhöz tartozását firtatja, némiképp meglepő – ámbátor többnyire implicit – módon a Munka-kör s ezen belül is elsősorban a Vajda Lajos munkásságát értékelő, kommentáló szövegek között is megtalálható. Első látásra ez egy a klasszikus nacionalizmus által sugallt kérdéskör, melynek vajmi kevés köze van művészettörténeti, művészetszociológiai problémákhoz, ám ha egy tágabb, gondolkodástörténeti keretbe helyezzük a Vajda munkásságát tárgyaló, értékelő munkákat, úgy mégis azt tapasztaljuk, hogy a festőt ért „hatások” között kimondva, kimondatlanul megtalálható ez a Kelet–Nyugat ellentétében, olykor szimbiózisában megjelenő, a magyar kultúra mélystruktúráit érintő probléma.

E dilemma virulékonysága persze nem sajátosan magyar jelenség. Hofer Tamás arra mutat rá, hogy a két égtáj mint jelentéshordozó világszerte meghatározó a nemzeti önképekben és jövőképekben, amennyiben tájékozódási pontokat és azonosulási mintákat jelöl.¹ A magyar társadalmi képzeletben attól függően, hogy melyik orientációs sémát választja az egyén, nagyjából a következő ellentétekre lelhetünk: a „nyugatos” gondolkodás számára „a” Nyugat a fény, a progresszió, a civilizáltság, az aufklérista fejlődés, míg „a” Kelet a sötét elmaradottság, a szegénység, a maradiság, a provincializmus szinonimája. A keleti gyökereket, hatásokat emphatikus módon elgondoló önkép számára természetesen máshová kerülnek a hangsúlyok: számára „a” Kelet a tradíció, a vallás, az eredet, a szerves fejlődés metonímiája, míg „a” Nyugat a dekadens,

túlcivilizált (erőszakmentes), finomkodó, pénzközpontú, az elsatnyult kultúrával és egyénnel egyenértékű. Ez a módfelett ideologikus vita az elmúlt másfél évszázadban természetesen számtalan eltérő kontextusban jelent meg, ennek áttekintésétől azonban itt eltekintünk.

Ha a nemzeti vagy ösztársadalmi lépésekben tekintünk ugyanis e kérdéskörre, akkor ez a vita, dilemma gyakorlatilag a rituális kommunikáció mintái szerint szerveződik: éles ellentétekre, szimbolikus, normatív vagy-vagyokra szűkül a kommunikatív tér. A kérdéskör centrumában tehát nem a racionális érvelés és az analízis, hanem az identitásválasztás kizárólagossága, normatív hierarchiája áll. Az Émile Durkheim vallásszociológiáját újragondoló ún. neodurkheimi rítuselmélet szerint ösztársadalmi szinten ez a beállítódás természetes, amennyiben a kultúra, a morál és a kommunikatív identitások összefüggésrendszereire mutat rá.² Ám ha a társadalmat egy szociálisan és kulturálisan erősen rétegzett, kiscsoportokból, sőt szubkultúrákból álló absztrakt jószágnak képzeljük el, úgy világossá válik, hogy habitusukból fakadóan e választást az egyes társadalmi csoportok, egyének más-más kontextusban értelmezik s valószínűsítik meg a mindennapi életben. S ha a mindennapi kultúra gyakorlata felől tekintünk a Kelet–Nyugat kérdéskörre, úgy plasztikussá válik, hogy már *nem* fekete-fehér választásról, nem az identitás dübörgő, tünetszerűen mágikus szavairól, hanem a közteség és a kettősség finomabb analíziséről lehet szó. Arról, hogy Magyarország, melynek kultúrája nyelvéből fakadóan módfelett zárt, folytonosan keresi azokat a külső azonosítási pontokat, amelyek szükségszerűen és ész-

revétlenül befolyásolják mindennapi gondolkodásának kereteit.

Ady Endre óta a progresszív művészt olyként szokás szemlélni, mint aki a nyugati intellektuális fejlődést testesíti meg az elmaradott keleti országban.³ Ez részben a Kassák Lajos égisze alatt kifejlődő magyar avantgárdra is igaz: Kassák maga Párizsba, majd Bécsbe, Moholy-Nagy László Berlinbe, majd az Egyesült Államokba távozik, s a sor természetesen bőven folytatható lenne. Az ifjabbak közül Justus Pál Bolognába és Párizsba, Friedmann Endre (a későbbi Robert Capa) Berlinbe, s onnan Párizsba, Vajda Lajos szintén Párizsba, Tábor Béla pedig Bécsbe megy stb. A „valcolás”, a világnak, „a” nyugatnak való nekiindulás tehát eminens élmény az avantgárdban, szűkebben a Munka-körben is, ám a konstruktivizmus miatt az eszmei befolyás ennél jóval többirányú. Sőt, ha ezen belül Vajda Lajosra, illetve vele szoros összefüggésben Szabó Lajosra és Tábor Bélára összpontosítjuk figyelmünket, ennél térben és időben jóval tágasabb határokat jelölhetünk meg; kialakul tehát az ideoda tartozás ugyancsak érdekes ötvözete.

Úgy tűnik, Vajda életében, beállítódásában, s ebből fakadóan művészetében pontosan tetten érhető e kettősség élménye. Ez nem csak a Vajdát méltatók koncepciójában érhető tetten, de a festő önmeghatározásában is. S még valami: míg az avantgárdot mint esztétikát és mint attitűdöt általában tradícióellenesnek szoktuk nevezni, addig Vajda folytonosan a (népi) hagyomány fontosságáról beszél.⁴ Elképzeléseiben nagyon is tetten érhető a kimondatlanul is a Nyugat ellen irányuló civilizáció- és kultúrakritika annak ellenére, hogy ifjúkorában Kassák Lajos és a Munka-kör közösségének befolyása alatt állt.⁵ Úgy tűnik, mintha művészi magatartása, hitvallása egy feloldhatatlan paradoxonban gyökerezne, melynek mélyén a Kelet–Nyugat-problematika nyugszik. „Adva van két ember – írja 1936. augusztus 11-én feleségének –: Korniss és Vajda. Születtek 1908-ban, »Nagy«-Magyarországon. Korniss görög katolikus székely, Vajda zsidó származású magyar, szerb hatásoktól befolyásolva. Korniss: született Székelyföldön, Vajda: Göcsejben (Zala megye néprajzilag

érdekes vidéke). Etnológusok a két vidék (Göcsej és székelyek) között egységes vonásokat vélnek felfedezni. Én a nyugati származású, kulturálisan Oroszország és Szerbia felé tendálok (tehát Kelet felé). Korniss viszont, aki keleti származású, Franciaország és Hollandia felé [...]. Mindebből világosan látszik, hogy törekvéseink arra irányulnak, hogy egy sajátos kelet-közép-európai új művészetet alakítsunk ki – két nagy európai kultúrcentrum (francia és orosz) behatásain keresztül”.⁶ Passuth Krisztina szerint Vajda „nem nyugati művész, tehát sohasem él olyan gondtalan, kiteljesedett, pezsgő légkörben, mint például Klee. Nem is keleti művész, mint Chagall, akivel viszont részben mégis közös táptalaja van. Mindketten zsidók, s mindketten az orosz, illetőleg a szerb hagyományokhoz kapcsolódnak, gondolatviláguk, fantáziájuk abban gyökerezik.”⁷ Mándy Stefánia úgy fogalmaz, hogy „sem Kelethez, sem Nyugathoz való vonzalmában nem a dekadencia primitíveskedése vagy a túlhajtott intellektualizmus vezette, hanem vele született hajlamain túl a vágy, hogy itt, Közép-Európában, a Keletről elszármazott magyar képzet- és érzelemvilág a maga ősi gazdagságát Nyugat sokrétű formanyelvével ötvözze”.⁸ Karátson Gábor szerint Vajda Lajos „a keleti és a nyugati művészet egységesítésére törekedett. Magyarország híd Kelet és Nyugat között, írta egy levelében: »hídepítőnk akarunk lenni!« A Keletet számára a magyar és a szerb népművészet jelentette, orosz ikonok, zsidó betűk. Ez a Kelet egyesült műveiben a nyugati perspektívafejlődés csúcspontjával.”⁹ Körner Éva némileg áthelyezi a hangsúlyokat midőn úgy fogalmaz, hogy Vajdát nem *önmagáért* érdekelte a népi kultúra, tehát nem a tradíció rekonstruálásán fáradozott, nem annak ősiségét értékelte, hanem az izgatta, hogy e motívumkincset *mivé* lehet formálni, hogyan tulajdoníthat neki új jelentést.¹⁰ Más szavakkal: a hagyományhoz való viszonya nem rekonstruktív, vagyis nem akarja helyreállítani az elképzelt eredetit, hanem konstruktív, amennyiben felhasználni, újra kontextualizálni szeretné például a népi motívumokat.

Általában az a nehézkes a Kelet–Nyugat dichotómiában, hogy többnyire a mi-ők el-

lentétpárba torkollik, s elsikkad benne a kultúrában élő, mozgó, létező, alkotó ember bonyolult társas viszonyrendszere. Ahhoz, hogy ezeket a vegyes, egymással keveredő, sőt akár egymással szimbiózisba kerülő hatásokat rekonstruálni tudjuk, azt kell szem előtt tartanunk, hogy a Vajda Lajost ért tapasztalatokat ne elsősorban absztrakt, eszme- és/vagy művészettörténeti *determinációként* vizsgáljuk,¹¹ de visszavezessük e hatásokat azokhoz a konkrét társadalomtörténeti közegekhez, helyekhez, amelyekben tevékeny módon részt vett, továbbá azokhoz a személyekhez, aki e milióban hatottak, hathattak rá.

A Munka-kör közössége rövid működése, s állandó belső konfliktusai ellenére óriási kulturális potenciált hagyott maga után. Titka feltehetően abban a nyitottságban állt, amellyel az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság – vagyis a két radikális baloldali utópia – bukása után eszmélkedett generáció sokszínű érdeklődését Kassák Lajos – 1926-os hazatértét követően – csokorba fogta, sőt az ifjú avantgardistákat „tematika” szerinti csoportokba rendezte: festőcsoport, szociófotó mozgalom, építészetelméleti, illetve színpadművészeti aktivitás. 1928 februárjában az Andrassy úti Mentor könyvesboltban megrendezett Schubert–Trauner közös tárlaton ismerkedett össze személyesen Kassák Lajos hat ifjú festővel: Hegedüs Bélával, Kepes Györggyel, Korniss Dezsővel, Schubert Ernővel, Trauner Sándorral és Vajda Lajossal, akik akkoriban a Képzőművészeti Főiskola hallgatói voltak; ők alkották később a festőcsoportot. 1929-ben csatlakozott a körhöz a fentebb már említett – s húsz évvel később a Rajk-per nyolcadrendű vádlottjaként elítélt – Justus Pál, aki mind aktivizmusával (főként a rövid életű *Együtt* folyóiratban), mind ideológiai képzettségével, mind költészetével kitűnt társai közül. A Munka-körhöz való csatlakozás természetesen „esetleges” volt, azaz az idetartozók nem egy esetben baráti, családi, kollegiális ismeretségük és természetesen baloldali és művészeti érdeklődésük révén kerültek a körrel kapcsolatba. Így került a Munka-körbe többek között a képzőművész Kepes Éva, László Sára, a zenész Kovács György és

Szalmás Piroska, Bass Tibor, Friedmann Endre, Frühof Sándor, Kepes Imre, Szabó Lajos, Zelk Zoltán, s 1932 körül csatlakozott a fiatal Bálint Endre.¹²

Justus Pál visszatekintése szerint a kör csúcspontján, 1930 körül, hatvan-hetven tagja volt a Munka-körnek, s e létszám szükségyszerűen bomláshoz vezetett. „Sokak számára érthetetlennek, kisebb fajta katalizmának tűnt, amikor 1930 augusztusában kettészakadt a Munka-kör, éppen akkor, amikor hatása, vonzereje nagyobb volt, mint addig bármikor. Először még a nyár elején a festők hagyták ott, aztán Vas István vált ki, csendesesen, majd nyomban utána Zelk Zoltán, de ő már hangosan – augusztusban pedig drámai viták után az egész diákcsoport s a munkásmozgalomban legaktívabb agitátorok többsége, magam is.”¹³ Pontosabban, Justusék nem elhagyták a kört, hanem Kassák szó szerint kitesékelte, illetve kizárta őket a körből.¹⁴

A fentebbi névsor kapcsán azonban érdemes egy rövid, ám nem lényegtelen kitérőt tennünk. Ugyanis Kepes Imre és Ferenc, valamint Friedmann Endre (a későbbi Robert Capa) és – a később Angliában Károlyi Mihály, Polányi Károly és Duczynska Ilona társaságában feltűnő – Kellermann Zoltán osztálytársként, továbbá Partos Pál annak a Madách Gimnáziumnak a tanulói voltak, mely a húszas évek közepétől-végétől radikálisan balos szervezkedéseiről vált közismertté.¹⁵ 1928-ban épp Partos és Kellermann kezdett szervezkedésbe, majd a legnagyobb port kavart radikális baloldali megmozdulás épp Kepes Ferenc nevéhez köthető, aki 1931 táján kapcsolatba lépett a Munka-körből kiszakadt „szocialista diákokkal”, ismertebb nevén – a Partos Pált, Justus Pált, Biró Gábort, Szabó Lajost, Tabor Bélát, Szirtes Andort, Lux Lászlót és Deutsch Katalint – jelentő ún. oppozícióval. Kepes szervezkedése azonban túlment a gimnázium és a belügyi szervek tűréshatárán, s ellene, valamint a *Vörös Diák* című lap előállításában és terjesztésében részt vevő Lévai Ferenc, Hermann László, Weidlinger Pál, továbbá Szendrő (Sonnenschein) Ferenc, Gonda (Goldstein) Imre, Zsombor (Kurmán) János ellen eljárást indítottak.

Ennek első lépcsőjeként, „az állami és társadalmi rend elleni felforgatásra irányuló vétés” gyanújával a gimnáziumból eltanácsolták Lévait, Hermannnt és Weidlingert, míg Kepes Ferenc ellen 1932 februárjában dr. Baróthy Pál ügyész vádat emelt azzal a céllal, hogy „kiirtsák a vörös mételyt a diákok soraiból”.¹⁶ Mivel a Kepes elleni per nem jelentéktelen médiavisszhangot kapott (*Népszava, Az Est, Magyarország, Új Nemzedék, Magyar Hírlap*), az ügyészség az esettel példát akart statuálni, s az akkor érettségire készülő fiatallembert a törvényszéki ítélet nyomán a Kúria másfél év letöltendő börtönbüntetésre ítélte.¹⁷

Vajda Lajos, jöllehet nem volt a szó *ideológiai* értelmében politikus ember, a Munka-kör közelében nem maradhatott intakt a tagok politikai, ideológiai affinitásától, beállítódásától. Egyik sokat idézett levele épp ezt a politikai tudatosságot sejteti. „Beteljesedett a végzet. A nagy forradalom legjelentősebb fejei – írja feleségének – a porba hulltak, s akik ma nyeregben ülnek, csak bitorolják a hatalmat. Ma Sztálinék jelentik a reakciót, amely sokkal véresebb, mint a cári volt.”¹⁸ Az egykori tanúk szemszögéből jegyzi meg Román József, hogy az akkori körülmények között módfelett jól tájékozott oppozíció környékén az 1930-as év volt a Szovjetunióhoz való viszonyban a választóvonal „a forradalmi dinamizmus és a csalhatatlanságot hirdető fanatizmus között. Sztálin nevére még nem csattannak ritmikusan a tenyerek, a bokák és a gondolatok.”¹⁹ Az oppozíció azonban sajátos jószág a magyar baloldali radikalizmus, a munkáskultúra és az avantgárd metszéspontjában. Míg a Kommunisták Ifjúsági Munkások Magyarországi Szövetsége mindvégig lojális maradt a Szovjetunióhoz, addig az oppozíció, élén néhány fiatal, ám módfelett jól képzett ideológussal, baráttal, Justus Pállal, Partos Pállal és Szabó Lajossal, a sztálini tisztogatásokat követően élesen antisztálinista retorikát ütött meg.²⁰ E három ifjú ideológiájában a berlini Karl Korsch az államszocialista modellt – például az államosítást (*Verstaatlichung*) a társadalmi tulajdon (*Sozialisierung*) javára – elutasító, praxisközpontú kritikai marxizmu-

sához kapcsolódott. Tanaihoz hármójuk közül Partos kötődött leginkább olyannyira, hogy felkereste Berlinben Korschot, és Paul Mattick mellett egyik legközelebbi tanítványává vált, annak emigrációját követően is.²¹

A Munka-kör és az oppozíció sokszínű, komplex világából azonban mind személyesen, mind spirituálisan Vajda legszorosabban Szabó Lajoshoz, illetve rajta keresztül Tábor Bélához kötődött. Szabó és Tábor szintén a szocialista diákok köréből indultak, ám szellemi érdeklődésük már a harmincas évek elején a spiritualitás felé fordult, s így személyükben sajátosan fonódott össze a forradalmiság és a miszticizmus, vagy ahogyan Tábor Ádám fogalmaz kettejükkel kapcsolatban: az „öntranszcendáló forradalmiság”.²² Kettejük közül Szabó az idősebb, aki – miután a Tanácsköztársaság bukása után eltanácsolnak a felső ipariskolából – 1928/29 táján csatlakozik a Munka-körhöz, melyet aztán a fentebb – Justus Pál említett kizárása kapcsán – ő is távozni kényszerül. Így alakul meg a már szintén érintett oppozíció, melynek Szabó Justus és Partos mellett egyik meghatározó és sajátos ideológusává vált. Szabó 1931-ben Heinlein Károllyal, Justus Pállal, Szirtes Andorral, Partos Pállal és Tábor Bélával együtt lefordítják Marx *Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához* című munkáját, melyet Lantos álnéven, kommentárok kíséretében ki is adnak. 1931/32-ben két ízben is Németországban tartózkodik: Berlinben ő is megismerkedik Korschsal, aki állítólag lelkesedéssel fogadta e kommentárokat, majd a frankfurti *Institut für Sozialforschungban* folytat kutatásokat. Szabó és Tábor, illetve az oppozíció belső munkaközösségéhez csatlakozó, „szexpolos” Békefi Zoltán egyre szűkösebbnek érzik a marxizmust, s gondolkodásukat egzisztenciális értelemben kiterjesztik. Ennek egyik fontos állomása Szabó és Tábor bécsi utazása, mely kifejezetten a pszichoanalízis tanulmányozására jött létre. Tábor néhány hónap után visszatért Pestre, míg Szabó továbbutazott Párizsba, ahol is megismerkedett Vajda Lajossal, „akiben – ahogyan Mándy Stefánia fogalmazott – felismeri a kor művészetét és a rokon gondolkodású újítót”.²³

Szabó Lajos és Vajda Lajos barátságában nem elsősorban a Munka-kör körül elkerülhetetlen politikum volt döntő, mint inkább a spirituális tágasság gondolkodójának a festőre gyakorolt „szükszavú, de annál pregnánsabb teoretikus tézisei”.²⁴ Vajdát tehát elsősorban Szabó Lajos esztétikája, de még inkább az „ösi” kutató biblicizmusa ragadta magával. Nem véletlen, hogy ismeretségük felületi szinten az 1920-as évek végének avantgárd szcénájából eredeztethető, ám kapcsolatuk elmélyülése már párizsi emigrációjuk idejére datálható, s 1941-ben, Vajda tragikus kimenetelű tüdőbetegségének idején is együtt feküdtek az Új Szent János kórházban. Mándy Stefánia monográfiája is megjegyzi, hogy a technológiától idegenkedő Vajda Lajost az 1930-as évek Párizsában – a filmet nem számítva – nem a *kortárs* jelenségek izgatták, hanem az „ösi”. A 19. század fővárosában, ahogyan Walter Benjamin a várost nevezte, legkevésbé sem az urbanizmus kápráztatta el Vajdát, hanem a régiség. Ő nem párizsi passzázatokban kószáló ideáltipikus városi flâneur volt, inkább nap mint nap ellátogatott a III. Köztársaság két olyan gyűjteményébe, mely az Európán kívüli kultúrák gazdag tárgyi és szellemi életét (amúgy a gyarmatosító perspektívájából) volt hivatott bemutatni: a Musée Guimet-be és a Musée de l’Homme-ba.²⁵

Kézenfekvő volna újfent szembeállítani az ősi és a modern, a Kelet és a Nyugat, a romlatlan és a romlott, a természetközeli és a művi, a személyes és a személytelen fogalmait. Ugyanakkor Walter Benjaminszóló Siegfried Karacauerig már az akkor kortársnak számító elméletek is beszélnek arról, hogy a nagyvárosi élet gyökeresen más percepciók kategória, radikálisan eltérő kulturális logikát követelő közeg, amely csak a túlzott leegyszerűsítés árán iktatható be a fentebb felsorakoztatott fogalmakba. A modern nagyvárosról apokaliptikus képet festő beszédmód jól ismert már a 19. század közepétől, ugyanakkor ezt kiegyensúlyozandó érdemes megemlítenünk azokat a kritikai elméleteket is, melyek a város mint „romlott”, „veszélyes hely” sztereotípiáit olyan konkrét városi helyekkel, építészeti formákkal, találkozási pontokkal ellentételezik,

melyek a személyes tapasztalat, az emlék fogalmaira támaszkodva „reszubjektívizálják” a nagyvárost.²⁶

Az élmény fényében ugyanis a nagyváros már nem feltétlenül az az átláthatatlan, kaotikus embermassza, melyet ellenzői hirdetnek róla, hanem személyes terekkel, építészeti és baráti emlékekkel, ismerős terekkel, helyekkel övezett, szerelmek s alkalmassint egy-egy gasztronómiai kaland ízét is őrző kognitív „térkép”. E térképet persze nem kartográfusok készítik, hanem mi magunk telepítjük be (ha betelepítjük) jelentésekkel. Vajda barátja, követője, Bálint Endre 1934-ben érkezett meg Párizsba (mikor Vajda már visszatért), ám nagyváros-percepciója egészen más mintákat őrzött meg. Jóllehet anekdotikus fordulataiban Bálint annyit jegyzett meg, hogy első párizsi tartózkodása során a biliárdasztal zöld posztóján és a földön fekvő csikkeken kívül nem sokat látott az urbanizmus 19. századi fővárosából, ám visszatekintésében ennél jóval emocionálisabban fogalmazza meg húszéves korának nagyváros-élményét: „Valóban a szerencse kegyeltjének éreztem magam, egyszerűbben: boldog voltam, olyan boldog, mint még soha. Mítől voltam hát boldog? Ki is értené meg, ha azt mondanám, hogy a bisztrók okkersárgára festett flóderozott ajtajától vagy a fonott székek és kerek asztalok nyüzsgésétől. Nem, ezt senki nem értené meg, és azt sem, ha azt mondom, hogy a kék-fehér roletták a bisztrók terasza fölött tettek boldoggá. Meg a kerek fémszögek a gyalogosok átkelőhelyeit jelezve. Ki hinné el, hogy a metró »illatától« voltam boldog? Lehet-e vagy szabad-e nyakon csipni a neve nincs boldogságot?”²⁷ Míg Bálint át- és megéli a nagyváros lüktető életét, dinamikáját, pezsgő színvilágát, addig Vajda – mint egyik párizsi barátja, sorstársa, Kelemen Imre rámutatott – csak tengődött a francia fővárosban, jóllehet érkezésekor a Munka-kör szűkebb és tágabb környékéről Trauner Sándortól Gábel Józsefen át Mérei Ferencig már sokan kinn voltak. Kelemen Mérei révén ismerte meg Vajdát, s ez az időszak, vallja, „az abszolút nyomor periódusa volt. Alig evett valamit. Dolgozhatott volna kenyérkereső munkán, de erre képtelen volt, nem tudta

elszanni magát sehogy sem arra, hogy kenyérkereső munkát végezzen. Az egyetlen kompromisszuma, mit hajlandó volt megkötni, hogy valaennyi ideig ólomkatonákat festettünk. Azt a másfél vagy két esztendő, amit Vajda Lajos Párizsban töltött, maradéktalanul végigkoplalta.”²⁸

Vajon mi lehet e két igen közeli, ám a város tapasztalat minőségében erősen elütő beállítódás mögötti különbség oka? Vajon a gyermek- és ifjúkori szocializáció helyszíne magyarázatot adhat-e a preferált miliő habituálissá válására? Van-e, lehet-e szerepe annak, hogy Vajda Lajos egy vidéki kisvárosban, Zalaegerszegen született, s családja 1916-ban Szerbiába költözött, s Magyarországra való visszatérésükkor is egy – szerb kultúrájú – kisvárost, Szentendrét választották lakhelyül? Vajon ez a vidékiség indirekt módon magyarázatot adhat-e arra, hogy Vajda idegenkedett a nagyvárostól? Lakott Budapesten, de nem élte azt, éveket nyomorgott Párizsban, anélkül hogy a nagyváros kulturális logikáját elsajátítsa – habitusában mindvégig kisvárosi maradt. Ezzel szemben az Orczy úton, a Kálvária térnél született, s kiskamasz korától a Városligeti fasorban lévő Zsidó Fiúárvaházban felnövő Bálint Endre von Haus aus elsajátította a nagyvárosi

élet és a nyomorgó túlélés minden szükséges nagyvárosi tudását, Budapest VIII. VII. és VI. kerületének minden zuga kognitív térképének jelentésekkel sűrűn ellátott tartományába íródott. Húszévesen számára Párizs a vágyak városa volt, s visszaemlékezésének tanúsága szerint kiélvezte annak minden ízét, zamatát.

Vajdánál az ősihez, a távolihoz, az idegenhez való fordulás a – fentebb említett – retrotopikus vágyódáson túl épp a jelenben tájékozódni nem tudó és nem akaró érzékenység jeleként is értelmezhető. Egyéb, térben megfogalmazódó szembeállításoktól eltérően (görög/barbár, keresztény/pogány, Kelet/Nyugat), a régi/modern ellentétpár tisztán az időben jelenik meg, s egy jelenből kiinduló temporalitást jelöl. A régi versus modern valorizációja „kifejezi azt a viszonyt – írja François Hartog –, amelyet egy kultúra fenntart az idővel, vagyis annak módját, ahogyan a közeli vagy távoli múltat újra elosztja, abból a célból, hogy helyet biztosítson neki a jelenben”.²⁹ Régiek és modernek „vitája” így nem más, mint egyfajta kulturális válasz válság vagy konfliktus idején. Más kultúrák, más világok, más idők: úgy tűnik Vajda Lajos számára minden „ismerősebb”, „kézzelfoghatóbb”, „átélhetőbb” volt, mint a kéznél lévő Jelen.

■ JEGYZETEK

1. Hofer Tamás: Bevezető: témák és megközelítések. In: Magyarok Kelet és Nyugat közt. A nemzetűd változó jelképei. (Szerk. Hofer Tamás) Néprajzi Múzeum – Balassi, Bp., 1996. 7–22.
2. Lásd Császi Lajos: A média rítusai. A kommunikáció neodurkheimi elmélete. Osiris – ELTE KeK, Bp., 2002. 60–85.
3. Mary Gluck: The Modernist as a Primitive: The Cultural Role of Endre Ady in Fin-de-Siècle Hungary. *Austrian History Yearbook* 2002. 33. 149–162.
4. Bourdieu művészetszociológiája ezzel szemben azt állítja, hogy az avantgárd a legtörténetibb, mivel az előző esztétikai rezsim tagadására épül, ehhez a viszonyformához azonban előismeretekre volt szükség. Lásd Pierre Bourdieu: *Les Règles de l'art. Genèse et structure du champ littéraire*. Seuil, Paris, 1992.
5. Jelen esszé három, a Munka-körrel (Justus Pál, Friedmann Endre, Vajda Lajos) írott tanulmányom alapján készült: A munkáskalokagathia pillanata. *Költészet, társadalomkritika és a munkáskultúra egysége: Justus Pál és a Munka-kör. Café Babel* 2008. 25. 151–163; Háború: a hátunkban érzett tekintet. *Optikai és politikai közelség problémája Robert Capánál*. In: Robert Capa–katalógus. (Szerk. Páldi Lívია) Ludwig Múzeum, Bp., 2009, 20–36; Szubkultúrák forrásvidékén. *Népi kultúra, munkáskultúra és baloldali közösségiség Vajda Lajos életműve körül*. *Fordulat* 2009. 6. megj. előtt.
6. Közli Mándy Stefánia: Vajda Lajos. *Corvina*, Bp., 1983. 182.
7. Passuth Krisztina: Vajda Lajos. *Híd* 1967. 7–8. 760.
8. Mándy Stefánia: Vajda Lajos emlékkiállítás. In: Vajda Lajos emlékkönyv. *Magvető*, Bp., 1972. 61.
9. Karátszon Gábor: Vajda Lajos és a szegénység. In: Vajda Lajos emlékkönyv... 96.
10. Körner Éva: Vajda Lajos művészete. In: Vajda Lajos emlékkönyv... 104.
11. A determinációra lásd Haulisch Lenke: Vajda világa. In: Vajda Lajos (1909–1941) emlékkiállítás. 1978. július–szeptember. *Magyar Nemzeti Galéria*, Bp., é. n. [1978], lapszám nélkül.
12. Csaplár Ferenc: A Munka-kör. In: *Kassák körei*. Szépirodalmi, Bp., 1987. 259.
13. Justus Pál: Kassák a munkásmozgalomban. Néhány személyes emlék. In: *Kibontott zászló. Az Olvasó Munkás Klub Kassák-emlékkönyve*. (Szerk. Benke László) Csepeli Munkásotthon, Bp., 1987. 58.
14. A folyóirat és köre „Békeffy Zoltánnal, Berkovits Tiborral, Fuchs Pállal, Heinlein Károllyal, Justus Pállal és Szabó Lajossal, a frakciózás irányítóival minden közösséget megtagad”. *Közli: A 'Munka' kö-*

- réből. Munka 1930. 15. 447. Lásd még erről György Péter: Az elsikkasztott forradalom. Kassák 1926 után: a hazatérés tanulságai. Valóság 1986. 8. 79.
15. Kellermann későbbi aktivitására lásd Hajdu Tibor: Polányi Károly a londoni magyar antifasiszta mozgalomban. Múltunk 2005. 1. 246–254.
16. Az iskolai eljárás jegyzőkönyvére lásd Budapest Főváros Levéltára, VIII. 44.a, 48. kötet, (1932. április 20.) pagináció nélkül.
17. Százéves a Madách Gimnázium, 1881–1981. (Szerk. Muraközy Gyula, Gémes Attila, Borsos Zsuzsa) Bp., 1981. 50.
18. Idézi Passuth Krisztina: i. m. 777
19. Román József: Távolodóban. Életrajzi vázlat. Magvető, Bp., 1990. 78.
20. E barátság emlékét őrzi Justus második kötetébe felvett Barátom arcképe (Szabó Lajosnak) címmel írt verse. Justus Pál: Az utak éneke. Versek. 1925–1930. Merkur nyomda, Bp., 1930. 30.
21. Karl Korsch Gesamtausgabe, Band 8: Briefe, 1908–1934. (Hg. Michael Buckmiller, Michel Prat und Meike G. Werner) Stichting beheer IISG/Offizin, Amsterdam – Hamburg, 2001. Lásd még Karl Korsch: Revolutionary Theory (Ed. Douglas Kellner) University of Texas Press, Austin, 1977, 92–93, illetve 108–111; Patrick Goode – Karl Korsch: A Study in Western Marxism. McMillan, London, 1979. 172.
22. Tábor Ádám: Minden gondolatnak alján. Ady és filozófus örökösei: a magyar dialogikus gondolkodók. Világosság 2007. 6. 132.
23. Mándy Stefánia: Szabó Lajost megérteni. In: Szabó Lajos szemináriumi előadásai. 1946–1950. (Közreadja Kotányi Attila és Kunszt György, szerk. Surányi László és Tábor Ádám) Typotext, Bp., 1997. 15. A szellemet kiiktató ideológiákról, a „szellemi mérgezőgázokról” és az „axiomatikus magatartásról” lásd Szabó Lajos – Tábor Béla: Vádirat a szellem ellen. Bibliotéka kiadás, Bp., é. n. [1936] kül. 13–15.
24. Mándy Stefánia: Vajda Lajos... 12.
25. Jórészt utóbbi múzeum anyagából jött létre a Musée du quai Branly, mely – egyebek mellett – az avantgárd és az Európán kívüli kultúrák közötti szellemi találkozást programszerűen mutatja be egy-egy tematikus kiállításon. Lásd D'un regard l'Autre. Histoire des regards européens sur l'Afrique, l'Amérique et l'Océanie, Paris, Musée du quai Branly – Réunion des Musées Nationaux, 2006.
26. Lásd Henrik Reeh: Ornaments of the Metropolis. Siegfried Kraacauer and the Modern Urban Culture. MIT Press, Cambridge, 2004.
27. Bálint Endre: Életrajzi törmelékek. Magvető, Bp., 1984. 67.
28. Bajomi-Lázár Endre: Éhező inasévek Párizsban. Egy régi beszélgetés Kelemen Imrével. Kritika 1983. 7. 21.
29. François Hartog: Anciens, modernes, sauvages. Galaade, Paris, 2005. 28.

LAPIS JÓZSEF

„HOVÁ NEM ÉR A RÁCIÓ”

Havasi Attila költészetének nyomában

*Midőn dús nektár lanyha csöppje árad
a démonok s az ember serlegébe,
ott leskel akkor majd a halk egérke,
a szende tyúk, s a sün, e bolyhos állat.*

EDWARD LEAR – HAVASI ATTILA

■ „Ne ámulj a kokainistán. / Gondolkozz az okain is tán – / s megérted.” Így szól Kosztolányi Dezső egy ismert, s megkockáztathatjuk, azóta folklorizálódott rigmusa. E változat a *Barkochba* című Esti Kornél-novellából származik, egy fiatal költőtárs (Jancsi János) szerzeményeként, s egy kommentár is található mellette: „Ezek az alkotások, melyektől én nem tudnám teljesen megtagadni az érdekesség varázsát, művészetének már ferdülését és csenevészeseését mutatják, s azt bizonyítják, hova juthatnak a legnagyobb is-tenáldotta tehetségesek, ha képességüknek nem adnak kellő teret.”¹ E kommentár önironikusnak is nevezhető talán, ha tekintetbe vesszük Kosztolányi egy másik, „saját” szövegét, mely *Összes verseinek* kiadásában a *Rímjátékok, csacsi rímek, paródiák* ciklus-cím alatt jelent meg (*Comprende c'est tout pardonner* címmel), s amely majdnem meg-egyezik a fönt idézettel: „Csodálkozol a kokainistán / s nem érted? / Gondolkozzál az okain is tán – / s megérted!”²

Hogy miért is ezzel a Kosztolányi-rímjattékkal próbálok közeledni Havasi Attila költészetéhez? Sommásan megfogalmazva, a meglepő szójátékkal radikális másképpen értésre történő fölszólítás miatt. Az idézett rigmus, mint említettem, keresztyülment egyfajta folklorizációs folyamaton. A világhálón rákeresve a rímpárra azt tapasztaljuk, hogy a találatok nagy része különféle fórumokhoz, közösségi (például drogpreeven-
ciós) blogok bejegyzéseibe köthető, és némiképp eltérő formákban kerülnek elő – a legtöbb persze a korábban idézett két válto-

zat valamelyikének struktúráját követi (előfordul az is, hogy – nem motiválatlanul, de legalábbis beszédes tévedésként – Karinthynek tulajdonítják). Általában a vereszet-hez afféle példázatoság párosul, didaktikus jelleggel – nem véletlen, hogy a hozzászólók e szöveg felmutatását megvilágítóbb erejű-nek érzékelik annál, mintha saját szavakkal, logikai érveléssel próbálnák meg pótolni azt a tartalmi jelleget, ami a Kosztolányi-rigmusból kiolvasható (s ez igaz még akkor is, ha esetenként különböző argumentációk illusztrációjaként tűnik föl). Ezek a típusú rímek, a gyermekrigmusokhoz (*nursery rhymes*) hasonló „badarságok” könnyen terjednek el a köztudatban, a továbbidézéssel, az élőszóbeli hagyományozódással (s itt a könnyűkézzel megírt fórum- és blogbejegyzés valóban a Walter J. Ong által koncipiált másodlagos szóbeliség egyik eseteként tűnik föl) csiszolódnak, alakulnak, változnak. Ezzel a típusú rímeléssel, szójátékkal gyakorta találkozunk Havasi Attilánál is.

Alapvető jellegzetessége ez – például – a limeriknek, a nonszensz költészet egyik legmeghatározóbb formátípusának is. A központi rímek a ritmus rögzülésével ezekben is viszonylag könnyen, szabadon helyettesíthetőek a szóelemek a spontán (tradicionálisan vidám kocsmái közegben történő) fölidéзések, „szavalások” során.³ A nonszensz vagy *light verse* hagyományhoz sok szállal kötődő Havasi Attila⁴ verseinek jó része kapcsolódik ehhez a rímjátékos, egyszerre parodikus és satirikus szövegépítkezéshez – parodikus, mert létező szöveggha-

gyománnyokat, helyenként konkrét textusokat karnevalizál (az *1001 magányos rinocérosz* című kötetben⁵ többek között Petőfi és Ady művei a fő célpontok), s szatirikus, mert előszeretettel figuráz ki – szójátékaival – társadalmi, kulturális praxisokat, cselekvéseket (az újabb magyar limerikhagyományból Kovács András Ferenc *Porcus Hermeticum* című kötete⁶ emelhető ki). Sebestyén Attila KAF limerikjei kapcsán ír a szójáték és a különös jelentésalakulás viszonyáról: „A szójáték jelensége a köznapi használatától távolítja el az irodalmi nyelvet. A szójáték, miközben elszakít egy szót annak jelentésétől (költőivé válik), egyúttal más szavakkal is összefüggésbe hozza, ezzel pedig új jelentésszösszefüggésbe is helyezi át. A gyakran rímekben megvalósuló szójáték így izgalmas helyzeteket, jelentésalakulásokat eredményez.”⁷ „A hívórim meghatározza a rá felelőt, így ennek formája *várható* lesz. Ám miközben az új szó megismétli az előző bizonyos hangjait/betűit, szemantikai vonatkozásaival új kontextust is teremt – ezért *váratlan*.”⁸ Elsősorban ez a váratlanság felelős a jelenségek másképp megértetésének hatékonyságáért.

A nonszensz és a *light verse* hagyományában a kifigurázás oly módon történik meg, hogy mindeközben egy más nézőpontból képes sugározni a fényt az adott jelenségre, úgy is mondhatnánk, másképpen teremti meg a már előzőlegesen ismertnek vélt jelenséget, s ez egy újfajta megértésmódot is magában foglal. Ebből a távlatból látható igazán a szoros kapcsolat a különböző abszurd költészeti formák között. A Kosztolányi-féle rigmus nem csak tartalmilag szólít föl a másképpen látásra, hiszen a megütköztető, szokatlan rímpár konstellációja nehezen feledhető, érzékileg kódolt hatást vált ki az olvasóban, mely hatás valamiképpen a világ nem értelmi alapú észleléséhez, megragadásához kötődik. Talán mindenekelőtt ezt jelenti a *non-sense*: a furcsa, szokatlan képi elrendezés, a különös szókapcsolatok, a megütközést kiváltó, gyakorta alantas nyelvi formák, a ritmus és az erőteljes hangzóság folytán megképződő igencsak érzéki szövegtest együtt alkotja meg e badar verseknek azt a sajátos felhívó struktúráját, ami

különleges, nemegyszer kísérteties idegenségtapasztalathoz képes eljuttatni a befogadót. Elvisz „a folyón túli tartományba, / hová nem ér a ráció” (*A nagy Holc*).

Havasi Attila jobb versei képesek a radikális nézőpontváltásokkal úgy operálni, hogy olyan (freudi értelemben vett) *Unheimlich*-tapasztalatban részesítse olvasóját, mely után nem képes a világban zavartalanul létezni többé. S mindez, hangsúlyozom, nem a racionális érvelésmód következménye, hanem a szövegek erőteljes figurativitása, abszurd képisége és/vagy hanghatásai révén történik meg. Mindez természetesen különféle költői eszközökkel valósul meg.

Az egyik módszer a zavarba ejtő hasonlat alkalmazása: „Mint iskolás, ha bepisilt, / az erdő oly komoly. / Az arcán ott a félelem: / tudja: ezen az éjjelen / vért szomjúhozva megjelen / a Rézfaszú Bagoly.” Avagy egy másik példa: „A disznótorban meghalt, így beszél. / Emléke rajtunk furcsán feketélik, / mint égett zsír a kormos üst falán.” Ennek a típusú hasonlatnak a jellemzője az, hogy pontosan megtartja a klasszikus hasonlatszerkezetet, de mintha csak annak emlékeztet, illúzióját mutatná fel, olyannyira távol helyezkedik egymástól az alakzat két vége – a hasonlító és a hasonlított valahol találkoznak a nem értelmi alapú megismerés végtelenjében. A *Dal a Rézfaszú Bagolyról* vagy *A disznótorban meghalt egy anyóka* című vers egésze is megközelíthető úgy, mint egyrészt a jelképiség (allegorézis) illúzióját, másrészt a narratíva emlékeztet felmutató szöveg – megengedik az allegorikus értelmezést is (a nonszensz vershagyomány sok darabja s különleges alakja-szereplője ilyen),⁹ s egy történet létrehozását is lehetővé teszik. A nonszensz vers részben úgy működhet, mint a *Veszéjjeles* című vers végén az ing: „A parti fűzfa ágbogán / egy ing dagadva leng. / Ki benne volt, ma hallgatag, / miként a lomha, nagy halak / s a víz alatti csend.” A nyelvi forma, mint az ing, felmutatja, kijelöli a különböző értelemegységek helyét, de ez a keret csak nyoma annak, ki talán benne volt, vagy lehetett, vagy lehetne (a nyom valakinek a nyoma-e, vagy csak nyomként olvasunk egy jelet, melyből kikövetkeztetjük az gyakor ott voltat?). A hiány,

az eltűnés, a halál íródik bele ebbe a nyomlétmódba. Nem az ing pusztá látványa tölt el félelemmel, kísérteties érzéssel, hanem mindaz a tudattalan, mögöttes sejtelem, melyet e látvány előlegez.

A feszes formában, szerkezetben felbukkanó szavak, szókapcsolatok, versmondatok grammatikailag tökéletesen érthetőek és pontosak, másfelől eme gyilkos tökéletességgel párosuló szürrealitás az, ami komoly kihívás elé állítja az értelmet, és vagy ennek felfüggesztésével bevonja az olvasót a vers a maga karneváli terébe, s együtt mozgunk a vers lüktetésével, nem feltétlenül boldogságot sugárzó nevetésével, röhögésével, vagy ellenkezőleg: rémületől eltelve megpróbálunk elmenekülni belőle. De a karnevál egyik sajátossága épp az, hogy aligha lehet belőle kivonni magunkat: vagy részt veszünk benne valamilyen formában, szerepben (akár áldozatként), vagy nagyon messzire elkerüljük a találkozást – de passzív kívülállóként ott maradni nemigen lehetséges. Havasi Attila sok versét is jobb elkerülni, időnként az az érzésem – vajon szükségem van arra, hogy beszélgessek vele? Nem akkor járok el biztonságosabban, ha nem tudok meg semmit általa? Ám egyszersmind kifejezetten erős vonzerőt érzek irányukban – szinte delejeznek, mint a halál vagy mint a semmi (ismét Kosztolányi felé térve el egy picit).

A bevonódást, a határok átjárhatóságát mutatja, hogy több Havasi-szövegben kétséggé válik a beszélő identitása, s megjelenik bennük az elváltozás, átváltozás motívuma¹⁰ – jó példa erre az *1001 magányos rinocérosz* kötet nyitó- és záróverse. A *Víziló a lápon* címűben a megszólaló azonnal saját bizonytalanságának megfogalmazásával indít – nemcsak a látott teremtmény, hanem ő maga is „ingoványos talajra tévedt”, legfőképp a megismerés, a világ megértés terén. „Nem tudom, mit jelent, de látom: / vaktában baktat künn a lápon, / nehézkes, furcsa lény. / Ingoványos talajra tévedt, / és úgy tűnik, nem is remélhet / simább utat szegény.” Később maga a víziló is megszólal (énekét hallgatjuk), hasonlóan képlekeny önazonosságot prezentálva: „vagyok, de ez lehetne bárki, / és nem is volna

mit csodálni / efféle helycserén.”¹¹ A helycsere, úgy fest, a vers végére meg is történik, immár újra a lírai beszélő szolamát követve: „És isten tudja, mit jelenthet: / borús, rezignált érzelemnek / mocsárja nő körém, / és már határait se kötnek, / s ott baktatok mélyén a ködnek, / nehézkes, furcsa lény.” A beszélő – bevonódva a víziló énekének világába, avagy beszédének katartikus hatása alá kerülve – maga is hasonlatossá válik a különös lényhez. Nos, hasonló kockázatnak teszi ki magát az olvasó is e művekkel találkozáskor. Az utolsó költemény – *Az orrszarvúak döndülő csapatja* – e kockázat kívánalmával, a mássá változás vágásával ér véget: „Az orrszarvúak döndülő csapatja / a víz felé vivő utat kutatja. / Én érzem szinte szomjuk végtelenjét, / és átjár némi méla nyugalom, / s mert létezésben én volnék a gyengébb, / minek tagadni, sóvárogva lennék / sok dinnyeléptű orrszarvú nagyon.”

A radikális nézőpontváltásoknak egyik fajtája az, amikor egy periférikus létező – mondhatjuk, karkai – szemszögéből észleljük (látjuk, halljuk, ízleljük, bőrünkön érezzük...) a világot – ilyen például *A csótány veszése* vagy a *Séta...* sorozat, mely utóbbiban egy múmia, hőlégballon vagy épp egy turisták által bejárt hérc látószöge elevenedik meg, válik antropomorffá.¹² Van azonban egy olyan távlat, mely szintén nevezhető periférikusnak, idegennek s bizonyos szempontból (mondjuk ki: felnőtt szempontból) kolonializáltak is: ez pedig a *gyermeki* nézőpont.¹³ E távlat érvényesítésére a líratörténet sokféle kísérletet képes felmutatni: az egyik ilyen a felnőttperspektívából történő kései visszaidézés vagy a felnőtti perspektívával való keveredés (néhány példát említve: Kosztolányi Dezső: *A szegény kisgyermek panaszai*, Dsida Jenő: *Őszi dal*, Kányádi Sándor: *Az én folyóm*, Zelk Zoltán: *Gyermekbánat*, Csoóri Sándor: *Visszatérés régi udvarunkba*); a gyermeki kreativitást és átváltozóképeséget színre vivő varázsszövegek, a gyermekmondókák hagyományára (Weöres Sándor, Tamkó Sirató Károly, Kovács András Ferenc, Zelk Zoltán: *Kóc, kóc*, Csoóri Sándor: *Macskapiac*), melyben az erőteljes hangzórétég okán az érzéki befogadásra helyeződik a hangsúly. De ide

sorolhatjuk azokat a kísérleteket is, melyek a gyermek(i) számunkra való idegenségét úgy próbálják érzékeltetni, hogy a megszólalás nézőpontjába csempészik bele ezt az idegenséget – a magyar irodalomban talán Karinthy Frigyes *Micimackójától* követhetjük nyomon¹⁴ ezt az irányt, melynek versbetétei a micimackói sajátos, furcsa lelki világ letéteményesei (természetesen nem tehetünk egyenlőségjelet a mackói és a gyermeki perspektíva közé, ám az kétségtelennek tűnik, hogy van szerkezeti rokonság a kettő között). E szövegekben egyszerre mutatkozik meg a gyermeki kreativitás, a zűmmögés, dörmögés, döngcéselés moraja, az a moraj, melyből rigmusok, versek bukkannak elő (Havasínál a halandszába hajló moraj jellegzetes például *A legújabb stratégia* című versben); de feltűnik bennük egy sajátos, nem mindig könnyen hozzáférhető távlat, mely azonban valamit (talán a szívünket, vágyközpontunkat) mégis könnyen telibe találja. „Oly boldog volnék, mint az élet, / ha jönne most Malacka, / s boldog volnék, mint az illat, / ha nem jönne Malacka. / S a Lét akkor sem volna tán üres, / ha nem jönne Bagoly és Fülel (vagy akárki), / otthon maradna most Bagoly s Fülel (vagy akárki), / s akkor se volna tán hiba, / ha nem jönne Róbert Gida.” „Így leírva persze nem hangzik valami különösen, de ha meggondoljuk, hogy fél tizenkettőkor költötték, egy nagyon meleg nyári délelőtt, könnyen kijöhet a számításból, hogy Micimackó legszebb dalainak egyikét költötte ezúttal. El is énekelte magának néhányszor.”¹⁵ S még kevésbé hangzik különösen a szöveg, ha nem a Karinthy által átdolgozott, poetizált verziót vesszük elő. Saját nyersfordításban valahogy így hangozhat: „Eltölthetnék egy boldog reggelt/délelőttöt, ha látnám/meglátogatnám Malackát. És nem tölthetnék el egy boldog reggelt, ha nem látnám/látogatnám meg Malackát. És úgy tűnik, nem számít, ha nem látom Bagolyt és Fülel (vagy bárkit a többiek közül), és nem is fogom meglátni Bagolyt és Fülel (vagy bárkit a többiek közül) vagy Róbert Gidát.”¹⁶ Ennek a fajta szövegnek tehát a tétje leginkább a különleges micimackói nézőpont, világszerűség prezentálásában, közvetítésében rejlik – s a saját nézőpont

idegensége valóban leginkább a lírai én-beszédben mutatkozhat meg. Innen, Micimackó hümmögésétől érkezhettünk talán el azokhoz a mai (hagyományosan a svéd típushoz kötött) gyermekversekhez, melyek egy gyermek gondolatfutamait, világlátását illuzionálják – például Kiss Ottó gyermekversei jellegzetesen ilyenek (*Csillagszedő Mária*).

Tudjuk, Havasi Attila is élő kapcsolatot ápol a gyermekköltéssel.¹⁷ *1001 magányos rinocérosz* kötetének alcíme például: „korhatáros gyerekversek”. Néhány Havasi-darab bekerült a *Friss tinta! – Mai gyermekversek* című gyűjteményes kötetbe is.¹⁸ Gyermekiként tétéleződő nézőpont idegenségével szembesítő verse például a megdöbbenő *Zsoltár gyermekhangra* („Isten bácsi, pásztor bácsi, / te kelsz most a védelmemre, / kapok tőled Milka csokit, / olajat csorgatsz fejemre. // Ha odalenn soká játszok, / megvédesz a nagyok ellen, / én nyugodtan hazamegyek, / te meg őket jól megvered. // Velem vagy a sötétben is, / megsimogatod a fejem, / nem halok meg, mint a nagy, / hanem elalszom csendesen.”), a *Samu avagy a kompromisszum* vagy a *Cicó*. Ez utóbbi szöveg „manócska” (Havasi Attila kötetének egyik visszatérő figurája) beszéde is lehet – a korábbi és későbbi versek kontextusa az ő alakját valószínűsíti a megszólaló hang mögött –, ami rámutat arra, hogy ezek a típusú gyermeki én-beszédek, akár a Kis Ottó-i, akár a Kukorelly-féle (*Samunadrág*) versnyelvre gondolunk, erőteljesen konstruáltak, s épp az álnaiv, hol a szerkesztetlenséggel,¹⁹ hol a hangsúlyos, kimódolt artiztikum jeleivel²⁰ leplezik le finoman önmaguk megalkotottságát. Azt mutatják fel jelzésszerűen (s nem imitatívan), milyenek itéli s éli meg a felnőtt a tőle eltávolodó, közvettségében megérthető (azaz nem sajátként, hanem a másikon keresztül, másként megtapasztható) világszerűséget. Ezekben a szövegekben tehát az idegenség, a különbség válik a gyermekiséget meghatározó alapvető jeggyé (a gyermeki allegóriájává), sajátos módon épp azért, hogy a megszólalás alanyává teszi a gyermeket (s nem feltétlenül a gyermeket). Az idegenség felmutatása persze sokféleképpen történhet, a zavarba ejtő,

felforgató nézőpontok megidézésétől a társadalmi konvenciórendszerrel még kevésbé magán viselő s ezért abszurdnak ható őszinteségig. A *Cicó* énbeszéde inkább utóbbihoz köthető:

*Pici cicót szeretem, mivel puha nagyon,
És nem bánt engem, hogyha békében hagyom.
Ezért nem rángatom őt a farkánál fogva,
Hanem együtt játszunk folyton-folyvást kézenfogva.
Hozzám kuporodik, s én gunicukorral halkán
megetetem,
És engem nagyon szeret, mert én őt nagyon
szeretem.*

*Mikor cicót kapargatom, ő dorombol lágyan,
Mert így mutatja ki pozitív érzelmét irántam.
De a fülét nem tépegetem, s nem taposok rája,
Nehogy éles karmát megint a képembe vájja.
Nem nyomorgatom és nem okozok fájdalmat neki,
Mert cicó a kíznást egyáltalán nem szereti.*

Valamifajta szomorú naivitást is érezhetünk a sorokban – de vajon nem megtévesztő ez az érzet? Hiszen a naivitás aligha tud a kíznásról, és aligha fogalmaz meg azzal szemben ellenbeszédet. Olyan valaki szólal itt meg, aki nagyon is tisztában van a fájdalom(oka)zás) természetrajzával. Érdekes módon a svéd gyermekverstípus beszélői mintha egy szocializáció előtti gyermeki tudat benyomásait, gondolatait rögzítenék (s talán a *Zsoltár gyermekhangra* illik is ide), Havasi *Cicó*-versében azonban mintha már nem erről volna szó – mintha nagyon is a szuperego működését érzékelnénk, ha a hang mást is illuzionál. Egy újabb feszültségkeltő módszer, mely a Havasi-líra kísérletiességét erősíti.

Kérdéses egyébként, hogy manócska alakja mennyire homogén – a különböző versek, egyfajta narratív keretet alkotva, létrehozna-e egy egységes manócska-arcot, vagy e név mögé versenként újra és újra megképződő, egymástól eltérő figurák tételmezőnek-e inkább. Nem „cicóról” és „manócskáról”, hanem cicókról és manókról lehet tehát szó bennük – ez esetben nem a narratív értelemben vett figuraképzés hangsúlyozódik, hanem a két jelölősor leginkább a másság allegóriájaként funkcionálhat

(ahol az alakok behelyettesíthető, a/tipikusan antropomorf jegyekkel bírnak). Amikor azt mondtam, hogy a *Cicó* vers monológijával manócska alakja kapcsolható össze valószínűen, akkor egyszersmind számat kell vetni azzal a dilemmával is, hogy a kötet következő szövege, a *Cicó és manó szerelmi tragédiája* például az előző ön- (és kapcsolat)értelmezéstől meglehetősen eltérő attitűdöt és más lelki beállítódást társít (a) „manó”-hoz, ami a nagyobb léptékű karakterképzés és a narrativitás ellenében hat. Ezzel ellentétben a cím – a „szerelmi tragédia” megidézésével – klasszikus (nagyon is emberi jellegű) történetyszerűséget illuzionál a rövid szöveg köré. Az, hogy eltérő „manó”-kép látszik megteremtődni a két mű alapján, nem feltétlenül hordoz azonban ellentmondást – a más-más beszélői pozícióból következő nézőponteltérésről is szó lehet, avagy – a narratív jellegből fakadó – időbeli változásról. A *Cicó* hangja ugyanis egyes szám első személyű, s elsősorban önmagát (mint cselekvőt s így mint személyiséget) jellemzi, jöllehet, cicó bemutatásán, vágyain keresztül. A *Szerelmi tragédiában* viszont egy külső nézőpontból, E/3. beszédmódban szól valaki a két teremtményről. Ezek az elmozdulások, a két vers egymásmellettsége különleges esztétikai minőséggel ruházzák fel a műveket – befogadótól is függően ironikus vagy tragikus hatást eredményez.

*Kidobják cicót durván megalázva,
de visszajön, s az ajtót kaparásza.
„Kicsi manó, eressz be, kérlek,
hideg van, sötét van, és nagyon félek.”
A gonosz kacag, és kizavarja
a cicapusztító zivatarba.
De rájön, hogy cicó az egyetlen kincse,
és felkötö a kilyncsre.*

E vers is magán visel egy jellegzetes Havasi-elemet, mégpedig a váratlan, megdöbbentő fordulatot, ami jelen esetben az utolsó két sorban következik el.²¹ Ez az a fordulat, ami radikálisan felülírja a befogadó addig megképződött elvárásrendjét, a művilággal kapcsolatos látásmódját, nyugtalanság érzetét hagyva maga után. (A *Cicó* és a *Szerelmi tragédia* egymásmellettsége maga

is elgondolható ebben a változásszerkezetben.²²)

A *Cicó pusztulása* az egyik olyan mű, mely egyfelől szintén hordozza az említett fordulatjellegét, másrészt, ha karakterekben és történetben gondolkodnánk, végképp felforgatja a logikai rendet, a kauzalitás törvényszerűségeit (s így kevésbé személyiségalkotásra hívja az olvasót).²³ E szöveg hangsúlyossága és nézőpontszerkezete viszont már kifejezetten ironikus:

*Tegnap véletlenül elpusztult cicó,
pedig most tényleg nem csináltam semmit.
Sokszor az elfojtott agresszió
betegség formájában felgyülemlik.*

*Szomorú voltam egész délelőtt.
Így végzem én is, az járt a fejemben,
s egy nagy zacskóban eltemettem őt,
bízván az örök, végső kegyelemben.*

Borbély András írja a vers kapcsán: „A halál, a lírát egyik leginkább inspiráló téma, itt (és a kortárs költészetben) nem borzalmas, nem heroikus, nem is kegyetlen, és körülbelül annyira fájdalmas, mintha véletlenül összetörtük volna a kedvenc teácskészenket. De Havasi Attila kétségessé teszi azt az érzésünket, hogy itt pusztán lét és semmi elmosódott határvonalai fölötti súlytalan lebegésről van szó. Nem hagy megbizonyosodni az ellenkezőjéről, de kétségessé teszi.”²⁴ (Ez a lebegés, kétség, nyugtalanság az, melyet részint a már említett „kísérteties” – Unheimlich – tapasztalathoz is lehet kötni.) A vers második strófája szinte sorról sorra lépve hozza a megdöbbentő perspektívikus elfordulásokat. Az első két sor közötti kohézióban okozatiságot tételezve az merül fel, hogy a beszélő szomorúságát kevésbé cicó elvesztése okozza (nem gyászról van tehát szó), mint sokkal inkább a másik (értelmetlen, váratlan, esetleges) halálában megtapasztalt saját egzisztenciális szorongás. A harmadik sor a józan ész törvényszerűségei szerint azonban alig következik az eddigiekből (vagy legalábbis valami rejtett, ismeretlen s ezért az olvasót nyugtalanító motivációt feltételez), az utolsó sor kapcsolódása pedig különleges kihívást jelent az értelem

számára. Azt hiszem, az olvasó ilyen esetekben vagy megpróbál mégis egyfajta racionális (gyakorta allegorikus, jelképi) értelmezési keretet találni ahhoz, hogy megnyugodjon, vagy engedi magát a nem értelmi alapú megismerés terebélyesedésébe, esemény-szerűségében, idegenségében tapasztalva meg a költeményt. Természetesen ez utóbbi sem jár feltétlenül együtt a szövegértés rövidre zárásával – inkább a jelölvasás nem múló feszültségének megőrzését igényli, mely feszültségben a *saját* kockára tétele történik meg, és a befogadó nem törekszik azonmód a megérintett idegenség racionalizálására, megzabolozására, sajátta tételére. (Talán nem tévedek, ha azt mondom, a nonszensz szövegek – illetén – befogadása kifejezetten erotikus természetű olvasás.)

A cicó és manó betűsorokkal jelölt alakok haláláról egyébiránt több szöveg is tudósít – más-más pusztulást és sorsot idézve meg s egyben eltérő halálélményekről is adva számot. Tekinthetőek ezek a szövegek gyászverseknek is, melyek némelyikének jellemzője aposztrofikus jelleg – ám nem az elhunytat szólítja meg valaki (a beszélő mintha nem gyászoló volna), hanem sajátos módon az olvasót vagy valamely közösséget. Mintha mástól várná a gyászunkat, vagy egyszerűen azt, hogy másvalaki viszonyuljon valahogyan az eseményekhez. „Manócska meghal. Könyörögjön érte / cicó és annak mind a házanépe” (*Manócska halála*). A legizgalmasabb ide tartozó vers a *Cicó emlékezete* – ritkán tapasztalható módon képes prezentálni a halál abszurditását, értelmezésre utaltságát, de egyben az értelmi megragadástól oly távoli voltát. És teszi mindezt úgy, hogy soraiban távolról inkább Kosztolányi *Halotti beszédének* humánuma visszhangzik, mint az *Ének a semmiről* (heroikus, ugyanakkor remény nélküli) szembeszűlése a semmivel.²⁵ „Szívét, vonzó egyénisége fészket / előrelátó baglyok szétpihéztek, / és csőreikben éjjel messze hordták. // Gondoljátok meg: szíve most a fészek, / melyben ma már nem érzelmek tenyésznek, / hanem bozontos, bús bagolyfiókák.” S nem hiányzik e versből valamifajta szokatlan, mégis ideillő érzés, mely talán nehéz, félelmes derűként volna leírható.²⁶

Hogy a halál mennyire szerves részét képezi a Havasi-féle költői világnak s létértelmezésnek, azt *A lét csodás sokfélesége*²⁷ című vers is megmutatja. Az utolsó, az olvasót (?) megszólító strófájában a megszólított (ami/aki lehet – a forma által is sugallt antik tradíciót követve – az „ember”, de akár egy ennél a kategóriánál tágabb létező is...) „halni-menő”-ként szerepel: „Gondolj a természet kicsi részeként / a nagyfogúra! Halni-menő, tekintsd / a lét csodás sokféleségét / elfogulatlanul, és ne ítéld.” Itt is ódzkodnék attól, hogy a „nagyfogú”-ban a halálnak vagy a veszélyeztetett létnek, az élet abszurdításának közvetlen allegóriáját lássuk – a lét csodás sokféleségének szinekdochikus jelölőjéről lehet szó (a korábbi három versszakban történik meg a nagyfogú bemutatása).²⁸ És e ponton, a halál felé futó lét (a *Sein zum Tode*) kapcsán feltétlenül utalnunk kell arra, hogy Havasi Attila írásművészetének egyik fő bölcséleti inspirációját Martin Heidegger filozófiájában²⁹ lehet-

jük meg – nagyon termékenynek érzem azt, ahogyan e teorema (is) átsajátítódik a Havasi-féle időnként groteszk, időnként abszurd világszerűségben.

Ülünk otthon, jól megérdemelt pihenésünket töltjük, biztonság tudatban, s úgy érezzük, ismerjük a szoba szegleteit, a levegőt, az otthoni környezet hangjait – de valami egy pillanat alatt megváltozik, egy oda nem illő nesz, csak sejtethető, mint jól észlelhető mozgás az egyik sarokban, s hirtelen megbillen a rendünk. Havasi Attila verseivel az ismeretlen, sötét erdő illata lopózik be otthonunkba. Nem a Négyszögletű Kerek Erdő menedékhelye ez, bár ott is a másság, a kirekesztettség lel bizalomra. Havasi érdekében viszont saját magunk másságával, önön idegenségünkkel is szembesülünk, s otthonosságérzetünk illan. „Gesztusának nem lenni végképp / értelmét, csak értelmezését, / s nem ad feloldást ezzel együtt – / de hát mi pont ezért szeretjük” (*Szerénád holdtölte idején*).

■ JEGYZETEK

1. Kosztolányi Dezső: Esti Kornél kalandjai. Osiris, Bp., 2000. 81.
2. Kosztolányi Dezső: Összes versei (szerk. Réz Pál), Osiris, Bp., 2005. 679.
3. A limerik hagyományával, a műfaj folklorizációjával kapcsolatban lásd Várady Szabolcs: Előszó, in: Magyar badar – 300 limerik (szerk. Várady Szabolcs), Európa, Bp., 2002. 5–31.
4. Baranyák Csaba röviden összefoglalja a nonszensz vershagyomány jellemzőit kitérő kritikájában (a Világirodalmi lexikon szócikkének fõlhasználásával), az alábbi jellemzőket emelve ki: öntörvényű, a logika útjain nehezen megközelíthető világ, melyben idegenszerű, bizarr lények megfoghatatlan módon cselekszenek; álomszerűség, nem felkavaró brutalitás, halandzszerű nyelv, a gyermeki világ naív, önfelédtt játékossága. Vö. Baranyák Csaba: Mély e kéj (Havasi Attila: Manócska meghal vagy a lét csodálatos sokfélesége). Alföld 2006. 4. 108–112. Itt: 108–109. A nonszensz költészettel kapcsolatban lásd még Gergely Ágnes: Pompóné könyve – Brit, észak-amerikai, afrikai nonszensz-versek. Mágus, Bp., 1998. Magyar László András viszont kritikájában nem tartja a nonszensz hagyományhoz tartozónak Havasi líráját – ő az „indirekt poézis” koncepcióját fogalmazza meg (Bájos borzalom. Holmi, 2007. 9. 1218–1219. Itt: 1218.).
5. Havasi Attila verseit a tanulmányban két megjelent önálló kötetének alábbi kiadásaiból idézem: Manócska meghal vagy a lét csodás sokfélesége. Alexandra (Szigatúra Könyvek), Pécs, 2005; 1001 magányos rinocérosz – korhatáros gyermekversek. Alexandra (Szigatúra Könyvek), Pécs, 2007. Idén jelent meg az alábbi, versfordításokat tartalmazó kötete: Trifladszónó – Nyugat-európai versek magyarul. Alexandra, Pécs, 2009.
6. Kovács András Ferenc: Porcus Hermeticum – száztizenegy limerik, 1999–2003. Mentor, Marosvásárhely, 2004.
7. Sebestyén Attila: „light verse” (?) – Kovács András Ferenc: Porcus Hermeticum. Debreceni Disputa 2005. 6. 57–60. Itt: 59.
8. Uo. 58.
9. Baranyák Csaba is ír az allegória és a nonszensz viszonyáról korábban idézett recenziójában, az alábbi következtetésre jutva: „nem mindig foszthatók meg allegoréziseiktől a nonszensz szövegek sem” (i. m. 109).
10. Ennek intő formájú, játékos esete A Zöld Tehén című négy soros: „Ritka eset, hogy Zöld Tehén / észlelhető a földtekén. / Még nem láttál? Hiú panasz. / Inkább örülj, hogy nem vagy az.”
11. Egy további rétegét jelenti a versek az, hogy végig egyértelmű Ady-rájátszásokkal találkozunk – a szöveg egyfelől Ady költői alkotásának karikatúráját is adja, de az Ady-textusokkal parodikus, ironikus viszonyba lépve az Ady-féle versvilág, énszemlélet értelmezését (kritikáját?) is nyújtja.
12. Példaként az utóbbit idézném: „Bakancsos turisták tapodják / az alpi bércek legnagyobbját. / Az meg csak túri, s adja még / az érzéketlen vén hülyét. / De ezt gondolja: nyomorultl férgek, / hogy szét-nyomjalak, annyit se értek. / Mért nem tudtok maradni vesztég? / Száz év múlva sehol se lesztek” (Sé-

ta a hegyekben). Ezzel a vers egy klasszikus szembeállítását idéz meg ironikus módon, az elmúlásra érzékeny, kérészletű ember és az eltűnés fájdalmát nem hordozó természeti tárgy (?) kettősét. Hasonló oppozíciót, összetettebb perspektívarendszerben mutat fel például Weöres Sándor 119. Rongyszőnyeg-ciklusdarabja. („Víz-torlasztó hegyfalak, / szél-botlasztó bércfalak / mit bánják, ha mállanak, / mit bánják, ha porlanak. // Csak az ember bánta meg, / hogy a múltás szállta meg: / búsan jön-megy, ténfereg, / temetőtől fél, remeg. // Foga hull, vagy ráncsa kel: / szíve mindig felesel. / A tudást, hogy halni kell, / mint nagy szégyent túri el. // Víz-torlasztó hegyfalak, / szél-botlasztó bércfalak / mit bánják, ha mállanak, / mit bánják, ha porlanak.”)

13. A gyermeki nézőpont idegenségével kapcsolatban vö: Bódis Zoltán: Az idegen gyermek. Debreceni Disputa 2009. 3. 4–9.

14. A prózában a gyermeki világ idegenségét Csáth Géza novellisztikája hozza legjellemzőbben fölszínre.

15. A. A. Milne: Micimackó – Micimackó kuckója. (Ford. és átdolgozta Karinthy Frigyes.) Móra, Bp., 2001. 191. E Micimackó-szöveg hely különösségére, ontológiai dilemmájára hívja fel a figyelmet Baka István is egy hírlapi cikkében: Baka István: Micimackó-változat. In: uő: Az idő térképejei. Jelenkor, Pécs, 1999. 109–112.

16. Az eredeti szöveg: „I could spend a happy morning / Seeing Piglet. / And I couldn't spend a happy morning / Not seeing Piglet. / And it doesn't seem to matter / If I don't see Owl and Eeyore (or any of the others), / And I'm not going to see Owl or Eeyore (or any of the others) / Or Christopher Robin.” Bár a háromstrófás verszetet első két versszakában határozottabb, csengő-bongó rimelést fedezhetünk fel (Roo – Pooh, matter–fatter stb.), ebben az utolsó strófában kimódolt látszatösszecsengésekről (egyszerűen megismételt szavakról) beszélhetünk inkább.

17. Magyar László András írja kritikájában: „Havasi költői attitűdje alapvetően álgyermeki attitűd. Álegyszerűség, álnaivság, álfantáziák, álfélmelmek és álérzelmek mögött rejtőzködik itt valaki, aki egyáltalán nem gyermek immár, és akinek valódi, szeretni s szánni való lényét a formai bravúrok, ötletek, viccek, trükkök, rémlátomások szövevényén át csodálhatjuk csupán” (i. m. 1219).

18. Az alábbi versek szerepelnek a kötetben: Éjjel-nappal, Pekingi elefánt, A csótány veszése.

19. A lejjebb idézésre kerülő versből (Cicó) például ilyen az alábbi sor: „És engem nagyon szeret, mert én őt nagyon szeretem.”

20. Ugyane versből: „Mert így mutatja ki pozitív érzelmét irántam.”

21. Ez az eszköz járul hozzá a főtebb idézett Zsoltár gyermekhangra című vers maradandó hatásához is.

22. Szembetűnő lehet, hogy e versekről szólva narratív momentumok, alakok, cselekvések kerülnek előtérbe (míg korábban a rímek, összecsengések, ritmusok, szójátékok hangsúlyozódtak), s valóban: a nonszensz vers hagyomány mintha két, elkülönülő megközelítésmódot tenne lehetővé. Az egyik irány a bizarr szóhasználatra, nyelvi játékokra, hanghatásokra figyel, míg a másik a szövegek különös lényeit, furcsa cselekedeteket, történéseket, váratlan fordulatokat emeli ki. A kétféle megközelítést általában eltérő poétikájú versek vonzzák – az első esetben a szövegek erőteljes poéticitása, figurativitása, míg a másodikban a narratív és drámai elemek felelősek a nonszensz nézőpont megképződéséért. Mindkét esetben azonban kiemelt figyelmet kell fordítani a megszólaló hang sajátosságaira, különlegességére.

23. A lírai szöveg nem engedi egyértelműen eldönteni, az „elfojtott agresszió” melyiküknek is tulajdonítható, s mire is vonatkozhat a „betegség” (testi? pszichikai? idegi?). S ha a beszélő vélt szándéka szerint a sorokat cicóra vonatkoztatjuk is, az énbeszéd sajátosságait szem előtt tartva tekintethetjük ezt önmagát (öntudatlanul) leleplező szólamnak is.

24. Borbély András: A halál elviselhetetlen puhasága. ÚjNautilus, Web: <<http://www.ujnautilus.info/?q=node/56>>, Letöltés ideje: 2009. 07 21.

25. Már csak azért sem, mert e szövegben is vannak transzcendensre vonatkozó – finoman ironikus – utalások: „lelkét, ha volt, a túlvilág fogadta, / és árnyékként kell elképzelni máma.”

26. Érdekes élmény volt megtapasztalni azt, hogy míg a kötetben olvasva ritkán tudtam mosolyogni a Manócska-verseken, a 2009-es JAK Tanulmányi Napok során a szerző tolmácsolásában kifejezetten sokszor harsant föl nevetés, melyhez magam is tudtam csatlakozni – a felolvasás felerősítette e versek humoros természetét. Arra a jellegre gondolok, mely nyilvánvalóan benne van például az alábbi, kötetzáró négy sorosban: „A nagy Holc, végtelen kegyül, / a többezer közé vegyül. / Nem ismerik föl, lelővik. / (Csodás az élet, de rövid.)”

27. A 47. oldali, ti. két azonos című vers található a Manócska-kötetben.

28. A két megegyező című vers 27. oldali változata, ha ironikusan is, de felhív arra, hogy a versszövegek a címbe jelensznek – a lét csodás sokféleségének – jelképi magyarázatát, afféle példázatát adják: „Ilyen botokból nő az égbe / kertjének mindmegannyi fája. / A lét csodás sokfélesége / ezáltal van híven szimbolizálva.”

29. Mindenekelőtt Martin Heidegger: Lét és idő. (Ford. Vajda Mihály et al.) Osiris, Bp., 2001. Második, javított kiadás.

BÁRÁNY-HORVÁTH ATTILA – URAY ZOLTÁN

AZ INFORMÁCIÓELMÉLET ALAPELVEI ÉS AZ EVOLÚCIÓ

Az élet lényege kolosszális nagyságrendű statisztikai valószínűtlenség. Bármilyen legyen is az élet magyarázata, a véletlen nem lehet. Az élet valódi magyarázatának éppen a véletlen antitézisének kell megtestesítenie. A véletlen antitézise a helyesen felfogott nem véletlenszerű életben maradás. A helytelenül felfogott véletlenszerű életben maradás nem a véletlen antitézise, hanem maga a véletlen.

RICHARD DAWKINS (1986)

■ Már több mint hatvan éve, hogy Claude Elwood Shannon (1916–2001) útjára bocsátotta a kommunikációelméletet. Képletében eltekint a jelek szemantikai tartalmától, ezért a shannoni információfogalom kiszíngerezt, természetellenes entitás: egy jelentés nélküli információ. Olyan, mint a madár-ijesztő: két pár karó és rongy. Hiányzik a lény: maga a leutánczott ember. Pedig az információ létezését pontosan a szemantikai tartalom indokolja: ez az információ kvintesszenciája. Az információ fogalma elfogadhatóan csak a „genus proximum” segítségével határozható meg. Ehhez viszont az információ mibenlétét kell elsősorban tisztázni. Kiindulási feltételünk: az információ hőérzékeny (termoszenzibilis) és – kivétel nélkül mindig – minőséget kifejező entitás (összefüggés, kapcsolat, irány, cél stb.).

Ahhoz, hogy az információs jelenséget, megnyilvánulásokat és az ezek elméletét kutató „informatológiát” körvonalazhassuk, és – ennek keretén belül – az élő rendszerek, szervezetek információs jellegű feltárását biztosító új metatudományt, a bioinformatológiát (Bárány-Horváth 1995) is érdemben fölvezoljuk, nemcsak az információ fogalmát kell meghatároznunk, de szükséges lenne mibenlétét is pontosan definiálnunk, mi több, ki kell jelölnünk az „informatológia alapelveit” is. Ezek az alapelvek röviden – a teljesség igénye nélkül – a következők:

1. Az információ lényegének feltáráskor *nem* a kommunikációból kell kiindulni. A kommunikáció csak az élő rendszerek (biorendszerek) sajátossága. A világegyetem eddigi történetének első, több mint kétharmad részében csak abiotikus rendszerek léteztek a világmindenségben. Információ mégis létezett. A kommunikáció – minthogy életjelenség – csak jóval később (az univerzum életének utolsó, biotikus harmadában), az élő rendszerek megjelenése után született meg (és ismereteink szerint egyelőre a Földre korlátozódik).

2. Mi több, a humán kommunikáció a legmagasabb rendű gondolatváltási lehetőséget képviseli a természetben. Ugyanakkor egy sajátos leképzési rendszer (exteriorizáció). Ilyenkor a mentálisan megjelenített információt, belsővé tett, neurálisan interiorizált információt tesszük külsővé (exteriorizáció), és *ezt* továbbítjuk. Az interiorizációs folyamatokban, vagyis a mentális megjelenítésben az állatok sokszor versenytársai az embernek. Esetenként sokkal jobbak. De a testen kívüli leképzésben (exteriorizáció) messze lemaradnak tőlünk. Az állatok szinte teljesen alkalmatlanok az extraszomatikus leképzésre.

3. Már a prokarióta egysejtűekben és ezen sejtek között is fellelhető egyirányú jel-továbbítás (szignalizáció), képezheti esetleg a „kommunikáció” alapfolyamatát (és semmiképpen sem a humán hírközlés). De *a*

kommunikáció akkor sem fejezi ki az információ lényegét. Bár implicite hordozza az információ „egy morzsáját”, ennek ellenére a jeltovábbítás nem árul el sokat az információ természetéről, sajátosságairól, mibenlétéről.

4. Minden rendezetlenség (entrópia) végső oka az információhiány. Ezért a véletlen valójában információhiány. A köznapi életben akkor bízunk – támpont hiányában – a döntést a véletlenre (feldobott pénzérme!), ha semmiféle információ sincsen. Az információ fogalmának magyarázatában nincs mit keresnie a véletlennek. *A véletlen az információ antitézise, ezért a szervezetségre, a rendre és a komplexitásra irányuló folyamatok – tehát az információ szerves beépülése a rendszerekbe – mindig a rend, az evolúció, az építkezés, a negentropikus trend jele.* Az anyag és az energia nem rendeződik rendszerbe információ nélkül.

5. Minden új információ integrációja növeli a rendet, a szervezetséget, a komplexitást, a *negentropikus trendet.* És fordítva: például a biorendszerek (élőlények) genomjába integrált információ részleges vesztesésének velejárója mindig valamilyen involúció. Leggyakrabban az élősködés váltja ki a visszafejlődést, mivel mérteken felül enyhíti a létfeltételeket, szükségtelessé tesz információigényes folyamatokat, összetett struktúrákat (pl. emésztőkészülék). Ha egy bélp parazita más élőlény bélcsatornájában élelemben fürdik, emésztőkészüléke leegyszerűsödik vagy éppen teljesen eltűnik.

6. Három egzisztenciális őskot, princípiumot kell elfogadnunk ahhoz, hogy a világmindenségben található összes létezőket (ontikumokat) és jelenségeket ésszerűen és egységesen magyarázni tudjunk. Ezek a következők:

- a vad, zabolázatlan erőprincípium, megtestesítője az energia minden fajtája;
- az inert tömegprincípium, más megfogalmazásban a magatehetetlen anyag;
- és a rendezőszervező és nonstop replikálódó minőségprincípium, más szóval az információ (Săhleanu 1973; Horváth 1977; Bárány – Horváth – Uray 2007).

Figyelemre méltó, hogy a minőséget – egy olyan világban, ahol minden mozgásban van – önmagában a sebesség fejezi ki:

azaz irányt is mutat (vektorjelleg). Persze tér- és időbeliséget is pontosít. A nano- és mikrouniverzumban az egyik precízebb definíálása a másik paraméter felmérési lehetőségének beszüküléséhez vezet.

7. Norbert Wiener (1894–1964) már 1948-ban ráérezett arra, hogy az információ nem anyag vagy energia: *„Information is information, not matter or energy.”* De fogalmazása homályos, mert nem mondja meg, mi az információ. Ez a tautológia átka. Amellett definíciójában kétszeresen tagad, de semmit sem állít. Az ősröbbanás nyomán létrejövő energia és anyag interakciói, a csökkenő hőmérséklet, a sűrűn megjelenő – többnyire részleges – aszimmetriák és egyéb kölcsönhatások szülik az információt, melynek nagy része ezen a hőfokon megsemmisül. A megmaradó strukturális információ (SI) asszociálható a térrel. Illetve a visszamaradó dinamikus információ (DI társítható az idővel. Ez a kettősség a továbbiakban mind a mai napig fennmaradt.

8. A hőérzékeny információ ízig-vérig „minőség”. Az ősröbbanás után tehát az információ két – jól elkülönülő – alapvető formában jelent meg:

a) dinamikus információ (DI mozgásban lévő információ, az áramló energia szállítja (pl. a fénysugár = fotonok árama), vagy az anyagáram hátán vándorol (pl. folyóvíz). Hasonló a véráram útján szállított hormon: jelzés (szignál). A hordozó szubsztrátum egy vegyi anyag, a hormonmolekula. Ez esetben az információs csatorna zárt (véredényrendszer). A fényre nagyon sok információ szuperponálódik. A „héliumot” először a Nap kromoszférájának spektrumában mutatták ki (innen a neve). A dinamikus információ a folyamatok szabályozó eszköze, a funkciók szervezője.

b) a strukturális információ (SI), az anyag szerkezetébe integrált információ. Mivel statikus jellegű, ráhárul a tárolás feladata. Történelmi tapasztalat: az információ tárolása lehet hosszú vagy rövid távú, de *nem* végleges (mert az információ elpusztulhat).

9. Az ősi információs kettősség korán megmutatkozott, és mindvégig fennmaradt. Ennek tulajdonítható, hogy a kettéhasított foton egyik fele, a rest foton hullámként je-

lenik meg (fényelhajlás, interferencia), míg a jelfoton partikulumként, azaz részecskeként viselkedik (fotoeffektus, fényelektromos elhajlás). Ha csupán elvileg is, nyomon követhető az „elemi részecske” pályája, holte: azonnal partikulummá alakul. Szinte hihetetlen: a részecske megjelenési formája a megfigyelhetőségtől függ (a számára külső megfigyelő, azaz információfelvevő elvi lehetőségeitől).

10. Így a két információféleség könnyen, *maradék nélkül* átalakulhat egymásba: $DI \rightleftharpoons SI \rightleftharpoons DI \dots$ pl. a verbalizált információ leírható: beszéd ($DI \rightleftharpoons$ írás (SI))... A genetikai anyaggal is hasonló a helyzet: a DNS statikus információátörölő (SI), míg az RNS mozgásra, aktív funkció végrehajtására képes információhordozó (DI) Hasonló az idegingerület továbbítása az állati és emberi szervezetben belül, ahol váltakozik a két alapforma az ingerület haladásakor: idegimpulzus ($DI \rightarrow$ neurotranszmitter (SI) \rightarrow idegimpulzus ($DI \rightarrow$ neurotranszmitter (SI))...

11. Az információ fogalmának több száz definíciója közül véleményünk szerint a legadekvátabb, legsikerültebb Wolfram (2002) meghatározása: „a valóság alapvető építőköveit, az anyag és az energia helyett, információt hordozó mintázatok reprezentálják.” A mintázat a minőség, a replikálódó képesség, az információ rendező-szervező elsődlegességét fejezi ki a hordozó szubsztátumot képező anyaggal és az energiával szemben. Az információ úgy nyilvánul meg mint irányt adó entitás (minőség), nem csupán az affinitásban (vonzás/taszítás), hanem a rendszergenezisben is (új rendszer megtervezett létrehozása), ami a végrehajtó szempontjából: alkotás. A rendszergenezis ezért elsődlegesen információképzés, majd az újonnan replikált információt integrálni kell a megszerkesztett struktúrába.

12. A modell, a mintázat nem egyéb, mint a lényegesített információk két-, három- vagy többdimenziós szövedéke, amely a relációk struktúráját jeleníti meg. A modell elsődlegesen idegrendszeri megjelenítés, képmásmodell, mentális jellegű, vagyis az idegrendszerben interiorizált. A *minőség* vonatkozik nemcsak a testen *belüli megjelenítésre* (*interiorizáció*), hanem a testen *kívü-*

li leképezésre is (*exteriorizáció*). De mindkettő lényegesített, azaz absztrakt információk rendszere (1. ábra). A világról alkotott elképzelésünk összesített hálózata, képe, mely kifejezi, miként látjuk a világot: világkép, világnézet (Bárány-Horváth – Uray – Szász 2002).

13. A világmindenségben az általunk ismert „világos” anyag és energia alig négy százalékát képezi az összanyag- és energiamentiségnek. A sötét anyag részesevé 22, míg a sötét energia 74 százalék (összesen 96). Mind a négy alapvető fizikai kölcsönhatás (erős, gyenge, elektromágneses és gravitációs) kifejti hatását a világos anyagra és energiára. Ezért a világos anyag állandóan módosul, *a belőle létrejött valamennyi rendszer energia- és információtartalma folyton változik*. Tehát az általunk megszokott, „értelmes” anyag alkotta rendszerek „nonstop” módosulnak: degradálódnak (entropikus trend), vagy éppen komplexebbé válnak, szerveződnek, „okosodnak”, evolválódnak (negentropikus trend).

14. Ezzel szemben a sötét anyagra csak a gravitáció hat. Így alig képződik kevéske információ. Ezért nem is alkot rendszereket, alig zár szerkezetébe energiát és információt. Következésképpen a sötét anyag és energia „ostoba”. Híjával van a beépített rendező/szervező információnak. Képtelen a rendszergenezisre, és nem fejlődik, nem evolválódik. Környezetére *csak* mint strukturálatlan tömeg, rendezetlen energia, gravitációsan hat. Csak gravitációs tömegként érzékeljük, mondaná Newton.

15. A sötét energia erős negatív nyomást fejt ki, amely hosszú távon semlegesíti a gravitációs vonzást a világegyetemben. Ez okból a világegyetem gyorsulva tágul (ahelyett hogy az anyagvonzás következtében csökkenne a tágulás sebessége). Nem azonos súllyal esnek latba az „ostoba” sötét anyag és a „bölcsh” világos anyag hatásai. *A világegyetemben nincs demokrácia!* A világmindenség lényegét éppen a kevés, alig négyszázaléknyi „értelmes”, információgazdag, rendszergenezisre alkalmas anyag és energia alkotja, amit az információ rendez és szervez. A többi csak ballasztként értékelhető (ostoba anyag és energia).

16. A világos anyagba és energiába integrált információ feladata nemcsak az, hogy „strukturálja” az anyagot (rendszergezés), és „szervezze” a jelenségeket (többek közt a világmindenség történetét), valamint vezérelje, szabályozza a folyamatokat, hanem az is, hogy késleltesse azokat az eseményeket, amelyek lehetővé teszik az integrált információ és energia kilépését a rendszerből. Ezzel gátként szerepel a világegyetem entropikus folyamataival szemben, számottevően lassítva az energia és az anyag degradációját és egyben megakadályozva az információ gyors pusztulását.

17. A hőérzékeny (termoszenszibilis) információ – ellentétben a megmaradó anyaggal és energiával – keletkezik és megsemmisül. Következésképpen *nem* létezik „az információ megmaradásának törvénye”. Hővel az információ aránylag könnyen elpusztítható. Megfellebbezhetetlen axiómaként állíthatjuk: *az információhordozó szubsztrátum elpusztításával megsemmisül az információ maga is*. A genetikai információ (GI) ezt az elégtelenséget küszöböli ki.

18. Éppen ezért a biorendszereknél csak az utódba átmentett genetikai információ marad fenn, a többi lassan leépül, degradálódik, elvész a Gaia számára is. Az egyed szempontjából kétes kimenetelű vállalkozás a hibridizáció. Esetleg dominánssá válhatnak a másik faj információi (tulajdonságai). De kétségtelen, *a hibridizáció olyan – alapjaiban új – sajátosságok megszerzését teszi lehetővé, melyeknek semmiféle „történeti” előzményei nem voltak az adott faj múltjában*. Éppen ezért a hibridizáció a biorendszerekben felér a genom történetiségének manipulálásával.

19. Manapság a primitívebb egysejtűeknél fordul elő hibridizáció (pl. a prokarióta baktériumoknál, amelyek egy másik fajtól átvehetik az antibiotikummal szembeni rezisztenciát). De ez veszélyes, mert részlegesen kezdi elveszíteni faji identitását. *Biológiai szempontból a faj (fajta) információs identitása a legféltebb kincs*.

20. A szükségyszerűség csodákat művel. Az ember – az örökítő anyag, a gének mellé – megteremti a mémeket. Dawkins (1976) szerint *a mének kulturális információs cso-*

magok, melyek igyekeznek reprodukálni és átörökíteni saját magukat. Nincs olyan szigorúan meghatározott hordozó szubsztrátumuk, mint a genetikai anyag (nukleinsavak), bár bizonyos, hogy minden mém bölcsője az idegrendszer. A genetikai információ (GI) ún. bennefoglalt, anyagi sajátosságú, inherens információ (II. míg az összes kulturális információ az idegrendszer által leképezett, valamiről szóló, referenciális információ (RI), amely *virtuális jellegű*. Ez nem építhető be egy valóságos rendszer struktúrájába.

21. Az ismeret, a referenciális információ (RI) közvetlenül nem építhető be az új objektumba. Csak átalakítva, a leképezés, exteriorizáció útján (Bárány-Horváth 1998; Bárány-Horváth – Uray 2007). Ezért jelent az állatoknak olyan áthághatatlan nehézséget az a bizonyos leképezés, exteriorizáció, amely előre megtervezett, „információs” jellegű rendszeralkotás. Először a virtuális információt (VI. át kell alakítani inherens információvá (II. De előnyük: a mémek sokkal gyorsabb fejlődési ritmust tesznek lehetővé a genetikai rendszerhez mérten, bár a megvalósító biológiai egyedek szintén genetikai entitások.

22. A katalizátorok, biokatalizátorok (fermentek, enzimek, biopigmentek, hormonok, neurotranszmitterek, vitaminok stb.) főként információs átalakítók, transzformátorok. Ezért csak másodlagosan – az egész szempontjából – végrehajtó entitások (funkcionális egységek). Elvileg potenciális feladatok végrehajtására is képesek, tehát potenciális információt (PI) építenek be új kémiai struktúrákba. Ezért az élőlények gyakran *azonos információs stratégiát alkalmaznak*. A folyamat irányát a környezeti feltételek szabják meg: a pH-érték, a redoxrendszer, a hőmérséklet, a nyomás stb. Ennek nyomán válik a folyamat szintézissé vagy lebontássá (anabolizmus/katabolizmus, upstream/ downstream).

23. A dezemantizáció az emésztés értelmé: a degradáció addig folyik, amíg a megmaradó, lebontott szerves anyagi részek már nem tartalmaznak veszélyes, más szervezetre jellemző, sajátos információkat, ami testidegen megnyilvánulásokhoz vezetne.

Minden faj törekszik identitásának megőrzésére. Minél magasabb rendű egy faj, ez a tendencia annál erőteljesebb (az immunrendszer annál energikusabban működik). Többek között ez a genom létének rációja. *A genom mindig egy jól meghatározott fajú (fajtájú) egyed fejlődését (ontogéniáját) vezényli le, szabályozza.* Minél összehangoltabban (koherens módon) működik egy biorendszer, minél adekvátabb módon illeszkedik be környezetébe (az elfoglalt ökológiai fülkébe, niche-be), annál összetettebb a működése, komplexebb az identitását védő rendszere.

24. A biorendszerek éppen ebben lényegesen különböznek a többi, abiotikus rendszertől, amennyiben rendelkeznek egy olyan központi entitással – ez a genom –, amely megőrzi (teaurizálja) a rendszer keletkezésére, az egyed fejlődésére vonatkozó utasításokat. Az mellékes kérdés, hogy eleinte – esetleg – ez agyag vagy más anyag volt-e, RNS-, majd DNS-alapú információtároló. A fontos az, hogy az idők során integrált a környezet információs hatásait, evolválódott, és megszakítatlan „sorozatként” állandóan jelen volt. Az élőlény nyílt rendszer, de benne a kvázi zárt genom mint állandó inklúzió csak replikációkor nyílik meg. Persze sugárzások, agresszív, mutagén anyagok így is károsíthatják (Uray 2000).

25. A rend, a rendezettség is valahol és valamikor kezdődött. A valóságban a hőmérsékletcsökkenés által kiváltott részecskék megjelenése, illetve egymással való összekapcsolódása, egyesülése eredményezi az első nano-, majd mikrorendszereket (kvarkok és gluonok összekapcsolódása; atomok szerveződése nukleonokból és elektronokból; egyszerű és komplexebb molekulák genézise atomokból stb.). A sor tovább folytatódik a szervetlen rendszerek, majd a biorendszerek újabb és újabb entitásaival (makrouniverzum). A szervetlen rendszerek (de alkalomadtán a szerves, élő rendszerek is) együttesen a „buta” sötét anyaggal és energiával együtt hozzák létre a megauniverzumi objektumokat. Végül is a világos anyagnak is csak az a kis hányada válik érdekessé, amelyik egyre jobban megvalósítja az információval való telítődést: az

élőlények rendszergenezise által megvalósított *negentropikus evolúciót.*

26. Ha gondolatban visszapergetjük az eseményeket, akkor – Feynman (1963) szerint – kezdetben igen kicsi volt az entrópia, és teljes a rend. Csakhogy az ősrobbanás utáni hihetetlen hőségben (10^{32} °K) a keletkezett információ nagy része megsemmisült. Az egyre nagyobb rendet csak a később keletkezett információ hozta létre.

27. *A rend (rendezettség, szervezettség, negentrópia) megnyilvánulása a szimmetria, az a rendezett mód, ahogy az egyes strukturális vagy relációs elemek egymáshoz való viszonya identikus vagy hasonló módon alakul ki, és amely egy meghatározott rendszerben, mintázatban nyilvánul meg.* Majd erre részlegesen ráépül számtalan új, „aszimmetrikus” változás. Minden aszimmetria többletinformáció bevitelét feltételezi. Például a kezdeti, embrionális szimmetriára az egyedfejlődés (ontogenezis) során sorozatosan számtalan aszimmetria épül rá, ez „torzítja” az eredeti szimmetrikus struktúrát/funkciót, de ugyanakkor sok új információval telíti azt.

28. Szélsőséges strukturálatlanság esetén csak a tömeg mérete esik latba, esetleg forgó mozgása (pl. fekete lyuk esetén, de a sötét anyagnál még ilyen sincsen). Okát maga Hawking is az információhiányban látta (Hawking 1988). Mindkét princípium – az energia és az anyag – entropikus tendenciát mutat, és ez annál kirívóbb, minél kevesebb információt hordoznak magukkal vagy építettek be struktúrájukba, illetve implikálnak működésük közben. Ennek egyenes következménye a termodinamika második főtörvénye által megfogalmazott entropikus trend, vagyis a folyamatos rendezetlenségbe való hanyatlás törvényszerűsége. Az élet megjelenéséig a Földön ez volt az egyetlen, igazán „általános” és egyetemes szabály az univerzumban. A biorendszerek létezése és működése – még inkább evolúciója – ezzel ellentétes irányzat megszületését eredményezi: a negentropikus trendet.

29. Ezt tetőzi be az ember megjelenése. Az ember már a küszöbén áll annak a tevékenységssorozatnak, melynek segítségével lényegében megváltoztathatja saját mivel-

tát: képes lesz módosítani nem csupán a kulturális evolúció (mémek) rendszerének fejlődését, de most már arra is módja lesz, hogy menet közben megváltoztassa a játékszabályokat: *bele fog kontárkodni saját genetikai rendszerének szabályozási mechanizmusába, hogy módosítsa önmaga genetikai patrimoniumát.*

30. Az ember alkotási (konstrukciós) adottsága valójában az információ manipulálásának képességén alapul. Ennek segítségével az információt beépíti, integrálja anyagi vagy virtuális rendszerek szerkezetébe, esetenként működésébe, és ezáltal új objektumokat, modelleket, tárgyakat, eszközöket, manipulációra alkalmas ideákat (mémeket) hoz létre. Az új, virtuális és objektuális rendszerek generálása elsődlegesen szellemi produktum. Azaz információs tevékenység: meg kell tervezni az új rendszert. Ez azért annyira bonyolult és nehéz, mert valójában komplex exteriorizációs folyamat. A belső, voltaképpen pszichikus, mentális megjelenítést (informacionális tartalmat) külsővé kell tennie, le kell képeznie egészen más természetű rendszerré. Például a mentális képmásmodellt hangokká kell varázsolni (verbalizáció); majd a szavakat egyezményes jelek útján – grafikailag megjelenítve – le kell képezni (írás).

31. Mindez azért lehetséges, mert az ember valójában nem csupán „információvevő és -feldolgozó”, de „információgerjesztő” is, és nemcsak kommunikál, hanem egyben „információintegráló”, azaz új rendszereket „de novo” alkot. Az idegrendszere nemcsak felvesz és feldolgoz, lényegessít (absztrakció), tárol, összehasonlít és rangsorol, bírál, sőt következtetéseket von le, hanem tervek is készít, olyan információsútritményeket (modell), melyek képesek a „megálmodott” struktúrába integrálni az információt, és új, addig „nem volt” rendszereket megvalósítani. Valószínűleg az 50–30 000 évvel ezelőtt élt ősapa („Ádám”) legfontosabb új tulajdonsága a kreativitás volt. A kreativitás használati és egyéb tárgyak millióinak gyártását indította el.

32. Honnan származik az információ? Információgerjesztő minden fizikai vagy informacionális változás, kölcsönhatás. Ilyen a hőmérséklet-változás is. A hőmér-

séklet csökkenése információgeneráláshoz vezet (a jégkristályok kialakulásakor sok információ szó szerint „belefagy” az új struktúrába). Ellenkezőleg, fordított irányú halmozállapot-változásokor roppant sok információ pusztul el (pl. amikor megolvad a jég, a kristálycukor, a vas stb.). Számos információgerjesztő folyamat működik körülöttünk: minden mechanikai, fizikai, kémiai, biológiai, élettani, ökológiai, etológiai, pszichológiai stb. kölcsönhatás ilyen. Információtermelő minden újabb – teljes vagy részleges – aszimmetrikus módosulás. De információgyarapodást idéz elő minden replikációs folyamat, szintézis, bioszintézis, sejtosztódás, szaporodás, másolás, utánzás, evolúciósan stabil stratégia (ESS) is, vagy bármely szabálykövető viselkedés (SZKV) stb. Úgy tűnik, a legnagyobb volumenű információgerjesztést a mémek önreprodukciója képviseli. Az emberi magatartás szociális, csoportterdektől determinált és meghatározott kultúrához való kötődése is vitathatatlanul információs megnyilvánulás (Csányi 2001) és hatalmas mennyiségű, sőt egyre magasabb nivójú információ gerjesztését idézi elő.

33. Ezen előzmények vezettek a világ-mindenségben a jelenlegi információs helyzet kialakulásához. Persze a lényeges változás csak az okos, de „világos” anyagra szorítkozik. A fokozatos hőcsökkenés serkenti a termoszenzibilis információ egyre fokozódó mennyiségének és minőségének kaszkád jellegű gyarapodását. A hőmérséklet csökkenése kihát az újabb elemi részecskék létrejöttére, és fokozza az abiotikus rendszergenezist. Most lokálisan ugyan, de legalább egy helyén a világegyetemnek (a naprendszer Terra bolygóján), a biorendszerek és az információ dominanciájáról beszélhetünk.

34. Az információ bizonyos mennyisége és minősége kiváltja egy meghatározott evolúciós szint megjelenését. A rendszergenezis során az anyagba és energiába ágyazódó információ előidézi az integratív tulajdonságok megjelenését. Ezen új tulajdonságok fellépését „előre látni” nem lehet. Predikció nélküliek. Csak a megjelenést követő utólagos értelmezésre van módunk. Az élet is meghatározott struktúrához – bizonyos típusú alrendszerek megjelenéséhez –, vagyis

integratív tulajdonságokhoz köthető (Gánti 1978). A „chemotonelmélet” értelmében három alrendszerhez kötött az élet: *anyagcsereciklus, membránciklus és információciklus* (Gánti 1971). Csak funkcionálisan tekintve az élőnek három alapvető működése rajzoldódik ki: *öröklődés, variabilitás és szaporodás* (Maynard Smith – Szatmáry 1999).

35. Csak önmagában az energia és az anyag rendezetlenséget, entrópiát szül. Minden abiotikus rendszer (legyen az zárt vagy nyílt, determinisztikus vagy kaotikus) kizárólag az entrópia törvényének van alávetve. Így bennük minden változás a rendezetlenség irányába mutat (entrópiatörvény). Bár Prigogine és Stengers (1988) is úgy képzelel el, hogy mindent a rendezetlenség határoz meg, valójában ez csak az abiotikus világra érvényes. *Az élőlények birodalmát már az információ dominálja.* A Gaia-elmélet ennek a kifejeződése: az élő mindig igyekszik önmaga számára még elfogadható (optimális) létfeltételeket is „megteremteni”, még akkor is, ha ez *csak* az entropikus árral szemben valósítható meg. A biológiai rendszerek esetében valójában mind a két trend érvényesül (entropikus/negentropikus), anélkül, hogy egymást zavarnák, sőt az előrelépésnek – az evolúciónak – a záloga mindkettő létezése. Sokszor váltakozva, néha szinergikusan hatnak (egyensúlyt generálva a biorendszer és környezete közt).

36. A szükségesnél kevesebb „adekvát” információ eredményezi a kaotikus jelenségek és struktúrák megjelenését. Az olyan jelenségek, melyek „elfelejtik” a kezdőfeltételeket, és amelyekre *csak* a vonzási „attraktorok” hatnak, esetenként kiszámíthatatlan „pillangóeffektussal” reagálnak. Ezek a jelenségek nem lineáris és „aperiodikus” kifejeződések (amilyen általában a gondolkodási folyamatok java része). A hosszú távú predikciót teszik lehetetlenné az ilyen kiszámíthatatlan, kaotikus sajátosságok: *a törtszámú dimenziók univerzuma, a fraktálok világa* stb. De ilyen hatásúak a *lokáltság*, valamint a *három- vagy soktényezős kölcsönhatások* is.

37. Mi több, a változás (mutáció) alacsonyabb szinten, azaz „genotípusosan” következik be, de a megnyilvánulás „fenomeno-

logikus”, tehát magasabb szinten fejeződik ki. Ráadásul az értelmezés még ennél is csak lényegesen magasabb szerveződési szinten hajtható végre, ha egyáltalán rendelkezünk a szükséges „háttérismerettel” és „áttekintési” horizonttal. Például a bioszférára (helyesebben: Gaiára) nincs „rálátásunk”, és egyelőre képtelenek vagyunk lényegében értelmezni.

38. Az evolúciót a megszakítatlan genomok sora tükrözi. Lehet a mutáció ug-rásszerű vagy alig megnyilvánuló kis változás, de ha az egymásra következő, egymáshoz hasonló genomok sora egyszer is megszakad, akkor minden további folytatás elmarad. A paleontológusok által feltárt kőületek mindig csak hézagosan jelenítik meg ezt a fejlődési sort. Ez érthető, mivel a fosszilizáció jelensége: kivétel. Abszurdum lenne, ha a változást képviselő (többnyire kevésbé versenyképes, ezért kisebb számú) átmeneti forma mindegyike fennmaradna.

39. Az információval való telítődés nemcsak a komplexitást fokozza (főként a biorendszerek evolúciója során), de az egyre fokozódó rend (negentropikus trend kifejeződése) rengeteg információt is produkál, aminek egy részét a biorendszer szétszórja közvetlen környezetében. Ezzel szemben az abiotikus rendszerek csak entrópia (rendezetlenség) disszipációjára képesek. A biorendszerek – fejlettségük mértékében – entrópia disszipációjuk mellett környezetükben jelentős mennyiségű információt is szétterítenek (mint ahogyan fény jelenlétében a zöld növények hatalmas mennyiségű oxigént bocsátanak ki). A környezetbe történő „információsórás” következménye, hogy maga a környezet is módosul (negatív és pozitív értelemben egyaránt). Az élő biomassza, de az elpusztult szervezetek anyaga is jelentősen közrejátszik ebben a folyamatban (tápanyagforrás, talajgenerálás, nyersanyagforrás produkciója stb.).

40. A növények és a háziállatok háziásítása, nemesítése volt az első jelentős emberi genommanipulációs tevékenység. A genom módosítására újabb lehetőségeket tárt fel a röntgen- és az ionizáló sugárzások felfedezése, valamint a mutagén anyagok sorozatos felismerése (Uray 2000). A genom

módosítására irányuló felfokozott emberi mutagén tevékenységeket a múlt század második felében a klónozási kísérletek és a génszélesztés vették át. Élénk vita folyik a genetikailag módosított (GM) növények felhasználása körül. Rengeteg (növényi és állati) sejt jut az emberi tápcsatornába. Ezek genetikai anyagát igen hatékonyan leépítik az erre szakosodott emésztőfolyamatok. Jogosan feltételezhető, hogy a GM élőlények genetikai anyagával ugyanúgy elbánnak a bontó enzimek, hiszen manipulálásuk éppen azért volt sikeres, mert nem változtattak a genetikai anyag jellegén, természetén. De már az emberi genom manipulálása sokkal nagyobb kihívás lesz.

41. Valójában az ember a szerszámkészítés és az állatok, valamint a növények házi-asítása során döbben rá, hogy a meghatározott forma egy jól definiált feladat elvégzésére teszi alkalmassá a megalkotott vagy a „frissen” módosított új rendszert. A „struktúra/funkció reláció” teljes mértékben információs jellegű. *A szerkezet meghatározza a működést, de a funkció visszahat, és determinálja a struktúrát.* Az összehasonlító anatómia atyja, a legtöbb intuícióval megáldott legnagyobb biológusok egyike, George Cuvier (1769–1832) volt az első, aki tudatosan és igen hatékonyan, hihetetlen ráérzéssel alkalmazta ezt a bioinformatológiai axiómát: a „struktúra–funkció” kölcsönös determinációjának elvét.

42. Az emberi genom módosítása az emberi szervezet manipulációjának hatékony módszere. Taylor már 1967-ben ecsetelte ennek sok vonatkozását. Elkerülhetetlenül szükséges a vele való visszaélés lehetőségének kizárása. Mindig lesz olyan csoport, amely majd megkísérli kisajátítani, a maga hasznára fordítani ezt a lehetőséget mint privilégiumot, és azt másoktól elzárja. A védekezés már a társadalom feladata, felelőssége, nem csak a kutatóé, a tudósé. *Bármely felfedezés felhasználható rossz értelmű manipulációra, függetlenül a kutató szándékától.*

43. Az evolúció az anyag komplexálódásának kifejeződése. Ezért minél magasabb evolúciós szintre jutott el egy biorendszer, vele arányosan egyre nagyobb a benne felhalmozott információ mennyisé-

ge és minősége. Ehhez mérten fokozatosan csökken a magasabb szinten beépített energia mennyisége. Az integrált információ minősége lineárisan növekedik, a strukturált információ mennyisége viszont mértani arány szerint gyarapodik.

44. Mivel az információ „rendező/szervező princípium”, azaz minőség, a biorendszerek fejlődése során nyomon követhető a szoros korreláció a rendszer információval való telítődése és a biorendszer szerveződési (organizációs) és fejlettségi (evolúciós) szintje között. Ezért nem meglepő: az emberré válás során egyre gyarapodik a tanult „szabálykövető viselkedések” (SZKV) szervezése és végrehajtása. Tehát természetes, hogy a mémek egytől egyig mind a SZKV produktumai.

45. Az evolúció során minden új szerzemény, minden új információbeépülés kissé módosítja az eredetileg teljes mértékben entropikus irányt. *A kis negentropikus irányváltozások összegződése eredményezi a 180 fokos irányváltást.* Az információs világban az események nem rendezetlenségbe torokollnak, hanem a rend irányába fejlődnek. Az evolúcióban részt vevő szelekció is egy információs funkció kifejeződése, mert nem más, mint összehasonlítás, az adekvát forma vagy funkció preferálása és előléptetése (Bárány-Horváth 1998).

46. Az emberi agyféltekék működési lateralizációja következtében a *jobb agyfélteke megmaradt az ősi funkcióknál: a térbeli konstrukciók és mintázatok felmérését, értékelését végzi: főként „megjelenítési, interiorizációs centrum”. A bal agyfélteke nemcsak nyelvi központtá vált, de itt van dominánsan az írás és a számolás központja is: elsősorban tehát „exteriorizációs, leképezési központ”. Elsősorban ez a tény indokolja, hogy a megismerés folyamatát éppen e két fő szakasz alapján vizsgáljuk. Így nem csupán a humán jelleg válik érthetővé, de az aszimmetria megjelenése is nyilvánvaló.*

47. Érdekes tény: a kreativitás egyik alapvető előfeltétele, hogy az adott személy minél magasabb szintű absztrakcióra legyen képes, és a vizsgált jelenséget, objektumot sokkal magasabb elvonatkoztatási szinten szemlélje és vesse össze mind a formai,

mind a tartalmi absztrakció vonatkozásában. A kreativitás másik előfeltétele, hogy a személy képes legyen egymásra vonatkoztatni az objektum interiorizációjának eredményét annak fogalmi és matematikai modelljével, exteriorizációs leképezésével. Az interiorizáció során főként a jobb agyfélteke működik, míg a kognitív modell leképezését elsősorban a bal agyfélteke végzi (minthogy ez már az exteriorizáció során realizálódik). A két modelltípus egymásra vonatkoztatását a kérgestest (corpus callosum) valósítja meg sok százezer idegrostja útján, rövidere zárva a két agyfélteke közti működési különbségek információit.

48. A számítógép segítségével képesek vagyunk („mesterségesen”, testen kívül) *extraszomatikusan rövidere zárni egyfelől a képi (interiorizált pszichikus modellt), másfelől a fogalmi-matematikai (leképezett és exteriorizált) modellt*. Eddig a kutató elméjében hajtotta végre ezt a feladatot. Ma a számítógép segítségével könnyen össze tudjuk őket vetni (például egy fiktív szélcsatornás kísérlet során). Ez már a kreativitás szocializációját jelenti. Elégséges, ha a személy képes kezelni a számítógépet, mert a gép végzi az összevetést. A kreativitás = jobb agyfélteke produktumának (interiorizált „képi” modelljének) intra- vagy extraszomatikus összevetése a bal agyfélteke termékével (exteriorizált, fogalmi-matematikai modelljével).

49. Az ember biológiai evolúciója mintegy negyvenezer éve leállt. Átruházta evolúcióját a tárgyra, amelyek használatával képességei hihetetlen mértékben megnőt-

tek, és olyan tulajdonságokra tett szert, amelyek eléréséhez biológiai úton sok tucat évezredre lett volna szüksége. Az átruházott evolúció segítségével kivédhető a szelekció pusztító hatásainak egy része. Ugyanakkor a szelekciónak a faj minőségét megőrző, sőt javító hatásai elmaradtak. Így például az orvostudomány segítségével egyes egyénekben két-három letális gén is felhalmozódhat. További veszély: a biológiai evolúció leállása előmozdíthatja a biológiai degeneráció tömegmértű kialakulását.

50. Felsorolásunkban egy egységes információelméletnek csak a legfőbb sajátosságait, a kirívó problémákat emeltük ki. Hisszük, megérett az idő egy egyetlen, mindent átfogó információelmélet kidolgozására. A továbblépés érdekében fel kellett vállalnunk még a tévedés kockázatát is. Reméljük és hisszük, hogy a kibontakozó viták elvezetnek a megoldáshoz: a mindenki által elfogadható információfogalomhoz, mely nélkül képtelenek vagyunk az informatológia és a bioinformatológia megalapozására.

Kulcsszavak: információfogalom, dinamikus információ (DI strukturális információ (SI), az információ termoszenzibilitása, modell = információs mintázat, informatológia, bioinformatológia, világos és sötét (ostoba) anyag és energia, információ manipulációja, interiorizáció = megjelenítés, exteriorizáció = leképzés, kreativitás = interiorizáció és exteriorizáció belső vagy extraszomatikus összevetése, alkotóképesség szocializációja, evolúció = negentropikus trend kifejeződése.

■ KÖNYVÉSZET

Bárány-Horváth Attila: A strukturális és dinamikus információ szerepe az anyag belső szerkezetének kialakításában és az élő anyag dinamikájában. Az EME Természettudományi és Matematikai Szakosztályának évi tudományos értekezlete. Kvár, 1995.

Bárány-Horváth Attila: A „megfoghatatlan” információ – az empiria és az új paradigma mezsgyéjén. Korunk 1998. 4. sz. 61–76.

Bárány-Horváth Attila–Uray Zoltán–Szász Judit: Információ és elvonatkoztatás. Különlenyomat. A Korunk 2002. 11. számában megjelent tanulmány teljes szövege: 1–38.

Bárány-Horváth Attila–Uray Zoltán: A bioinformatológia – új metatudományos szemléletmód a biológiában. I–III. Korunk 2007. 8. sz. 114–119; 10. sz. 118–120; 11. sz. 111–118.

Carrel, Alexis: A láthatatlan ember. Révai, Bp., é. n. [1935] Csányi Vilmos: Az állatok tanulása a természetben. Natura, Bp., 1987. 104–112.

Csányi Vilmos: Az emberi természet. Humánétológia. Vince Kiadó, Bp., 1999. 29, 87–88, 124, 223–225, 231, 241–242, 271, 278–281.

Dawkins, Richard: Az önző gén. Gondolat, Bp., 1986. 237–251.

Feynman, R. P. – Leight, R. B. – Sands, M. (1963) Mai fizika. 2. kiadás, Műszaki Könyvkiadó, Bp., 1969, IV. 96.

- Gánti Tibor: Az élet princípiuma. Második, átdolgozott, bővített kiadás. Gondolat, Bp., 1978.
- Horváth Attila – Ferenczi Iuliu: Valențele modelelor în cunoașterea științifică și cea didactică. Lucrare prezentată la cel de-al III-lea Colocviu Național de Pedagogie, Buc., 1974.
- Horváth Attila: Valențele modelelor și ale modelării în cunoașterea științifică, didactică și în tehnologia didactică a disciplinelor biologice (Teoria modelelor). Lucrare metodică-științifică pentru obținerea gradului I. Cluj-Napoca, 1977. 1–400.
- Horváth Attila: Semnificația gradului de abstractizare în prepararea informațiilor pentru „consum didactic”, Simpozionul S.Ș.F. și G.R.L.A., Constanța, 1989 (1989a).
- Horváth Attila: Gradul de abstractizare a limbajului intern – factor determinant al gândirii creative. Simpozionul S.Ș.F. și G.R.L.A., Constanța, 1989 (1989b).
- Horváth Attila: Modell és megismerés. Az EME Természettudományi Szakosztályának tudományos ülészaka. Kv., 1992.
- Hawking, Stephen W.: Az idő rövid története a Nagy Bummtól a fekete lyukakig. Maecenas Könyvek, 4. kiadás, Bp., Talentum Kft. 1998. 43, 100, 128.
- Lovelock, J. E.: Gaia. A földi élet egy új nézőpontból. Göncöl Kiadó, Bp., 1991. 201.
- Maynard Smith, J.–Szathmáry E.: A földi élet regénye. Az élet születésétől a nyelv kialakulásáig. Vinca Kiadó, Bp., 2000.
- Pléh Cs.–Csányi V.–Berezkei T. [szerk.] : Lélek és evolúció. Az evolúciós szemlélet és a pszichológia. Osiris, Bp., 2000.
- Pléh Cs. - Kovács G. - Gulyás B. (szerk.): Kognitív idegtudomány. Osiris Kiadó, Bp., 2003.
- Prigogine, I.–Stengers, I.: Între eternitate și timp. Humanitas, Buc., 1997. 73, 90, 91–93, 98, 161, 167, 172–173.
- Săhleanu, Victor: Eseu de biologie informațională. Ed. Științifică, Buc., 1973. 6, 18–20, 78, 109–122.
- Saint-Exupéry, Antoine de: Citadela. Ed. Junimea, Iași, 1977.
- Shannon, C. E.: A Mathematical Theory of Communication. Bell Syst. Techn. J. 27. 1948, 379–432; 623–656.
- Szathmáry E.–Demeter L.: Az evolúció legkorábbi egységei és az „RNS-világ”. Tudomány, 1989. augusztus, 76-84.
- Taylor, G. R.: Biológiai pokolgép. Medicina Könyvkiadó, Bp., 1970. 165.
- Uray Zoltán: Sugársérülések mérsékelése kémiai és biológiai anyagokkal. In: Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián 1995–1998, MTA Kiadó, Bp., 2000. 1–36.
- Wiener, N.: Cybernetics or Control and communication in the Animal and the Machine. Cambridge, Mass. M.I.T. Technology Press, 1948.
- Wolfram, S.: ANKOS. A New Kind of Science. Wolfram Media Inc. 2002.

KESZEG ANNA

ELEGÁNS SÜN, BÖLCS GALAMB, AVAGY MERJÜNK A LÁTSZAT MÖGÉ NÉZNI

Muriel Barbery: *Eleganța ariciului;*
A süen eleganciája

■ Amióta sikerkönyveket gyűjtök a *Társas esztétikák* soron következő írásaihoz, a *L'élégance du hérisson*¹ okozta a legnagyobb csalódást. Közben Mona Achache a könyvből készült filmjét is megnéztem. Azért esett a választásom Muriel Barbery románul és magyarul frissen megjelent könyvére, mert tipikusan rétegspecifikus sikerkönyvnek érzem: a Fontenay-Saint-Cloud-i École normale supérieure végzettjeként és filozófiatanárként a szerző tulajdonképpen a magas művészet és a nagybetűs kultúra legerősebb és Franciaországban szellemi divatmozgalmakkal összekapcsolódó szimbólumait vulgarizálja. És teszi ezt nem elenyésző sikerrel. A kötet fülszövegében idézett dicséző hangnemű kritikák egyikében ez olvasható a könyvről: „*L'élégance du hérisson* vagy Prozac?² Meglepő a kérdés? Ugyan! Egy párizsi pszichoterápiarendelő néhány hónapja az *L'élégance du hérisson* olvasását írja elő betegeinek. [...] »Ez a regény valóságos alkímiai laboratórium, melyben mindenki megtalálhatja saját problémái megoldását« – mondják.”³ A fentebbiek olyan kijelentések, melyek az irodalom bárhogyan is értett létmódját határhelyzetbe hozzák: vulgarizált kulturális szimbólumok, társadalomtudományos elméletek szépirodalomba oltva, a terápiás szándékkal íródo és terápiás céllal felhasznált szépirodalmi szöveg kérdése. Mindezek olyan komponensek, melyek akaratlanul is az irodalmi szöveg külvégeire irányítják a figyelmünket. S

még tovább, ugyancsak a külvügeknel maradvra: a könyv a marketingstratégiák területén sem vall szégyent. Sőt. A huszonhét nyelvire lefordított könyvre akár azt is mondhatnánk, túlhájpolt. (De hát ezzel a szóval én mindig is szerettem csinján bánni. Annyi összetevő lehet mögötte, hogy közöttük rendet rakni egyelőre nagyon szegényes tudományos fogalmakkal lehet. Már régóta hiába keresem azt a tudományos fogalomrendszert, melyben kielégítően lehetne a könyvek promoválási technikáiból adódó esztétikáról, poétikáról beszélni. Amint megtalálom, rögtön szólni fogok.) Elsőként a Gallimard mint kiadó már elégséges garancia. Másrészt a szerzőnő rejtőzködése – aki bizonyos ideje Kyotóban él, és a legtöbb esetben elutasítja a fesztiválok, író-olvasó találkozók, való megjelenést – köztudottan még mindig a leghatásosabb szerzői reklámfogások közé tartozik (lásd Thomas Pynchon, Martin Margiela esetét stb.). Ott van a díjak tömkelege is.⁴ És természetesen a film. Ami kellően kimódolt, s egy Achache-hoz foghatóan fiatal rendezőnőhöz méltóan preszióz.

A könyv két rendhagyó identitású szereplő naplórészleteiből, pontosabban egyes szám első személyű narrációjából áll össze: a Grenelle utca 7. szám alatti lakóház nagyon művelt és az autodidaktákra jellemzően kaotikus tudású portátnője és egyik tinédzser lakója a két főhős, az ötvennégy éves Renée és a tizenkét éves Paloma. Kettejüket

a szegényeket és gazdagokat egymástól elválasztó demarkációs vonal helyezi beláthatatlan távolságra, miközben ugyanannak az épülettömbnek lakóiként napi kapcsolatban állnak. A Rue de Grenelle Párizs 7. kerületének, az Eiffel-torony környékének egyik előkelő utcája. Nevezetes épületek, múzeumok, kutatóintézetek, történettel rendelkező kövek, lakosztályok – és természetesen luxuslakások alakítják a Grenelle utca szimbolikus földrajzát. Barbery egy ilyen luxuslakástömb történetét rajzolja meg: az épületben lakó családok férfi tagjai politikusok, gasztrokritikusok, a feleségek hatvanéurós órabérrel fizetett pszichiáterhez járnak, a gyerekek valamelyik école normale-ban tanulnak, s a ház lakóit erőteljesen megosztják a politikai nézetek közötti különbségek. A ház életének legnagyobb eseménye az, hogy az egyik lakosztály gazdát cserél, és az egyébként öröklött lakások egyikét egy japán idősebb úr vásárolja meg. Természetesen azonnal kuriózzummá válik, mindenki a kegyeiért verseng, de ő a két főhős ismeretségét választja, horribile dictu a portásnőt és a kislányét. A sztori poénját nem lövöm le, elég kiábrándító már önmagában is. Viszont: mi van mögötte?

A sznobizmus kritikája. Elegendő két-három Agnès Jaoui-Jean-Pierre Bacri filmet megnézni ahhoz, hogy untig elegünk legyen a könyvben is szerepeltetett párizsi lakosság rétegének kritikájából. (Ugyanez a kategória van ott Michael Haneke *Caché*jában is. A velük szemben érvényesített kritikai felhang ugyanaz, csak a műfaj-kivitelezés más.) Kiegyensúlyozatlan emberek, látszatproblémákat gyártó gazdagok, felületesen ítélező műveltek, a szaktudás formai kritériumait elhivatottság nélkül gyakorló értelmiségiek, életunt politikusok, frusztrált és éppen ezért egzaltált nők, öncélú luxus, értéktelen tárgyakra elköltött milliók, shopaholizmus, pszichiáterek, magukra hagyott gyerekek, etikettszerű szabályok uralta emberi kapcsolatok – hányszor futottak már neki ennek a képletnek? Néha még némi empátiát is ki lehetett csikarni olvasóból, nézőből. Amit az autentikus szereplők ezzel a nagy kavalkád felületességgel szemben fel tudnak mutatni, az az élet apró örömei irán-

ti lelkesedés, a megszépített, személyes értékek jegyében szervezett életút. És jönnek az oppozíciók: tea, sütemény versus kakaó-kávé és felületesen kiválasztott edességek, egy-egy jól betervezett, alkalomhoz illő ruhadarab versus hétköznapi helyzetekben viselt öltözetre elpazarolt milliók, a létproblémákra érzékeny olvasással szembeállított kizárólag formai kérdésekre érzékeny szakirodalmi olvasás.

A kilencvenes évek végének francia értelmiségének kulturális panoptikuma. A kapusporta mögötti rejtekben Tolsztojt olvasó portásnő sokat nézi a tévét, rendszeresen jár moziba, és szereti a hollywoodi szuperprodukciókat is, de van kedvenc japán rendezője (a fiktív Ozu). A tévéből értesül arról, hogy eklektikus tudása szociológiai tendencia. A plurális ember,⁵ mely a 20. század végének produktuma, a műveltség szerkezetének átalakulását jelzi. Az egyén már nem vezethető le a társadalmi osztályára jellemző tudásból, kulturális horizontját az új médiumok alakítják, kulturális mindenevő, s ez a legkevésbé sem zavarja.⁶ Ott is vagyunk már a kilencvenes évek végének legnagyobb francia szociológiai eseményénél. A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődését jósló Bourdieu-vel szemben éppen tanítványa, Bernard Lahire állítja fel az új szubjektumformák szerveződésének képletét. Na és mi lenne más Barbery könyve, mint ennek a szociológiai tézisnek az igen szájbarágós és tézisszerű színrevitele? A társadalmi kategóriájára nem jellemző tudásszerkezettel rendelkező portásnő életének nagy tanulsága, hogy a közös ízléspreferenciák igenis hathatnak a társadalmi egyenlőtlenségek ellen. Még szimptomatikusabb az, hogy milyen filozófiai trendeket idéz meg Barbery. A portásnő Marxot és Husserlt olvas. Marxot természetesen, mert a folyamatos Marx revival a francia értelmiséghez kapcsolódó legerősebb sztereotípiák egyike. És Husserlt, mert a *Karteziánus meditációk* Husserlje a francia fenomenológusok egyik próbaköve. Arról nem is beszélve, hogy Derrida is felelős némileg a Husserl-kultusz alakulásáért. A könyv a szerzőről nem tud többet mondani, mint hogy a fenomenológia a szakfilozófiai technicista hűzásainak egyik legelfaj-

zottabb termése. Paloma nővére, az Ulm utcai école normale diákja természetesen skolasztikus szerzőből írja mesteri dolgozatát: itt kétségkívül jól diagnosztizál Barbery. A skolasztikával foglalkozni 2000 környékén valamiért trendinek számított. S e diákközeg 20. század végi jellemzői közül a Vrin könyvesbolt látogatását, az akaratlagosan trógeresre vett öltözködést és viselkedésmódot emeli ki. Ha már a portásnőnek igen, talán ennek a kategóriának is kijárt volna egy kis figyelem. Ott van aztán a leáldozóban levő freudizmus és lacanizmus iránti rajongás – amit természetesen a szülők generációja képvisel. És mi áll mindezzel szemben? A *slow literature* egyik és sajnos a kötetben egyedül maradó monstruma: Tolsztoj. (Az *urban legend* szerint Barbery mindig is magánál hordja a *Háború és béke* egy példányát – ja, az a bizonyos XXL méretű női táska.) Mind a portásnő, mind a japán úriember imádja Tolsztojt, macskáikat a Tolsztoj-hősök nevére keresztelik. Kakuro úgy ismeri fel a portásnő sajátos tudását, hogy egy Anna Karenina-idézetét demaszkirozza. És olvas-sák Tolsztojt reggel, délben, este és éjszaka.

Ó, *szent Japán*. A kötet legerősebb kulturális sztereotípiái azonban nem Franciaországhoz, hanem a francia értelmiség választott menekvészi terenumához, Japánhoz kapcsolódnak. Paloma mangát olvas, a portásnő a japán filmre való érzékenységének

köszönhetően azonnal elismeri a hihetetlenül letisztult és filozofikusan praktikus japán lakberendezés előnyeit. De szereti a japán konyhát is, mert mondanom sem kell, étkezési szokásai sem tipikusan portásnőiesek. (A napokban újraneztem Alain Corneau 2003-as *Stupeur et tremblements* című filmjét, régi kedvencemet, mely egy Amélie Nothomb-regényből készült. A francia értelmiség Japánnal szembeni mániáját semmi sem leplezi le jobban, mint ez az egyébként a szindrómával teljesen azonosuló kötet/film.) Úgy látszik, ezt a gyermekbetegséget a szellemi divatokkal szemben olyannyira kritikus Barbery sem tudta elkerülni.

Kétségkívül olvasható és bizonyos mértékig izgalmas könyv. Csak éppen attól kezdve válik a teljes sztorifelépítés és történetmesélés falra hányt borsóvá, hogy a cím metaforája megoldódik. És erre nem is kell túl sokat várni. Mindent mintha továbbra is az a duális oppozíciókban elgondolt és az oppozíciók kiforgatásában szellemi teljesítményt azonosító érvelésmód uralna, amit annyiszor róttak fel a francia oktatási rendszer elit intézményeinek. Csak itt éppen kevésbé virtuóz formában jelenik meg. Arra viszont kimondottan kíváncsi vagyok, hogy lehet-e a könyvnek itthon ugyanolyan sikere, mint Franciaországban. Mert ezt a könyvet én tipikusan metrózásra alkalmas olvasmánynak ajánlanám.

■ JEGYZETEK

1. Gallimard, Paris, 2006.
2. Fluoxetine – antidepresszáns, melyet a kényszerbetegségek és a bulimia kezelésére is használnak.
3. Jérôme Dupuis, L'Espresso.
4. Prix Georges Brassens, Prix des Libraires, Prix des Bibliothèques pour Tous, Prix Rotary, Prix de l'Armitière de Rouen, Prix Vivre Livre des Lecteurs de Val d'Isère.
5. Lásd Bernard Lahire terminusát. L'homme pluriel. Les ressorts de l'action. Nathan, Paris, 1998.
6. Ezt a gyors és kiszámíthatatlan fogyasztást Alessandro Baricco barbarizmusként jellemzi. Alessandro Baricco: Barbarii. Eseau despre mutație. Humanitas, Buc., 2009.

GONDOLATOK GÉCZI JÁNOS RÓZSAMONOGRÁFIÁIRÓL

■ Kevés olyan kultúrnövény ismert a történelemben, amelynek olyan régre visszakövethető a története, és annyi, olykor egymásnak gyökeresen ellentmondó szimbolikus jelentése, szerteágazó konnotációs értelmezési tartománya van, mint a változatos virágzataért az ősi időktől folyamatosan termesztett, illatos, tüskés cserjének: a rózsának. A nagyközönség által elsősorban feltehetően költőként és szépíróként ismert Géczi János az elmúlt években folytatásos regényfolyamra emlékeztető rendszerességgel jelentette meg a Gondolat Kiadónál hosszú és alapos kutatásokon nyugvó, monumentális tudományos vállalkozását: a rózsza kultúrtörténetét tárgyaló monográfiáinak első három kötetét. *A rózsza és jelképei* cím alatt egyesített könyvsorozatban eddig három nagy földrajzi, kulturális, illetve gondolkodás- és mentalitástörténeti civilizációs korszak rózsaképletét, rózsaszimbolikáját tárgyalja az antik mediterráneumtól kezdve (2006), a keresztény középkoron át (2007) egészen a reneszánszig (2008). A szerző a rózsatéma feldolgozásával már legalább másfél évtizede folyamatosan jelen van mind a hazai tudományos, mind a tudományos-népszerűsítő irodalomban, hiszen számtalan irodalmi, (kultúr)történeti, jelkép- és motívumtörténeti vagy akár botanikai tárgyú közleménye, tanulmánya, értekezése és hosszabb terjedelmű összefoglalása (pl. *Allah rózsái* – 2000 vagy *Rózsahagyományok* – 2003) látott már napvilágot ezen a területen.

A monográfiásorozat eddig megjelent köteteiben Géczi egységes, a tárgyalt korszakok által megkívánt hangsúlyeltolódásokat szem előtt tartó szempontrendszer alkalmazva közelít a rózsza történetéhez.

Egészen pontosan azonban mégis az emberi civilizáció folyamatát mutatja be művelődéstörténeti aspektusból a rózsza mint központi viszonyítási elem szűrőjén, nagyítóján keresztül. Ez az egymásba játszó kettősség izgalmassá teszi a már jelen állapotában is mintegy kilencszáz, jegyzetekkel és képekkel illusztrált, tömött szövegezésű oldalon át zajló kultúrtörténeti utazást. (És a szerző még csak mondanivalójának derekán jár az ígéretes, sok további rejtett összefüggés felbukkanásával kecsegtető témában.) A szerző alapvetően három használati-alkalmazási mód köré tömörítve mutatja be a rózsza mintegy négyezeröttszáz év óta konstans jelenlétét az emberi társadalomban, egyben a hozzá kapcsolódó szimbólumképzés folyamatát is. Ez a három használati mód pedig a táplálkozási, a higiéniai-medicinális és a kultikus-vallási. A felsorolt kulturális szegmensekkel összekapcsolódó képzetek persze nem folynak szét parttalanul, mivel a rózsza ökológiai, környezeti igényei, valamint botanikai sajátosságai gátat szabnak a szabad szárnyalásnak. Így tehát ez az északi féltekén honos élőlény a maga fénykedvelő, színes és illatos virágaival legelőször a mediterrán térség jellegzetes növényévé vált, ahol természetes módon öltötte magára a nap, a világosság és a fertilitás szimbólumait, és minden alkatrészéhez jelentés társult. Itt máris pregnánsan kirajzolódik a későbbi állandó szimbólumértékek közül kettő: a fényjelkép (Héliosz-Apolló) és a termékenységjelkép (Aphrodité-Venus) funkció, amelyekben már a maskulin és feminin dichotómia is tetten érhető. Ezek váltakozó dominanciája vonul aztán végig a rózsatörténet egészén.

A rózsza kultúrtörténete. Az antik mediterráneum. (monográfia) Gondolat, Bp., 2006.

A rózsza kultúrtörténete. Keresztény középkor. (monográfia) Gondolat, Bp., 2007.

A rózsza kultúrtörténete. Reneszánsz. (monográfia) Gondolat, Bp., 2008.

Géczi János a rózsza és szimbólumai sorát interdiszciplináris megközelítésben (irodalom, filozófia, képzőművészet, botanika, orvoslás, nyelvészet stb.) párhuzamosan tárgyalja, ami igen hasznos választásnak bizonyult, hiszen ennek köszönhetően jelentéssel teltek meg olyan részletkérdések, jelenségek, amelyek felé korábban egyáltalán nem vagy csak érintőlegesen fordult a figyelem. Logikus magyarázatot kapunk például arra, hogy a ma ismert legelső, a minőszi kultúrából fennmaradt rózszaábrázolás a knósszoszi királyi palota egyik freskóján (Kr. e. 1900–1700) miért olyan környezetben található, amilyenben megfestették, és miért olyan virágos növények között foglal helyet, amelyeknek mind az ökológiai igénye, mind a virágzásuk ideje különbözik egymástól. Hasonlóan rejtélyes események indokainak felfejtéséhez is a rózsza enigmatikus szimbólumtörténete kínál elfogadható magyarázatot. Megtudjuk többek között azt, hogy a kora középkorban Nagy Károly holttestén a tovább növekvő köröm és haj miként szolgálhatott az uralkodó szentségének bizonyítékául. Vagy érdekes kontextusba helyezve értesülhetünk arról, miként függhet össze az első kereszties hadjárat egyik lovagjának felesége számára ajándékként küldött Szűz Mária-hajtincs azal az eseménnyel, hogy egy champagne-i gróf másfél évszázaddal később egyetlen rózsaszatövet visz haza magával Franciaországba. Nem lényegtelen az az információ sem, melynek nyomán felvilágosítást kapunk arról, miért válik a nagy reformátor, Luther számára annyira fontossá a rózsza, hogy képét még saját emblémájába is felveszi. Alapos bemutatás keretében kapunk átfogó képet arról is, miként hat vissza a rózsaszimbólika magára a növényre, azaz a kertművészetre, a keresztelési technikák alakulására. Ez viszont természetes hatással lesz a rózsához kapcsolódó jelképi értelmezések változására. A szerző ezzel is kiváló példát szolgáltat arra, hogy rámutasson a rózsza és szimbólumai állandó megújulási képességére – egyidejűleg bizonyítva a növény és jelképei folyamatos legitimitását a kulturális emlékezet talaján. Ilyen és ezekhez hasonló momentumok körüljárásával Géczi Já-

nos igazán újszerű civilizáció-, művelődés- és mentalitástörténeti összefoglalással lepte meg olvasóközönségét.

A szerző érzékletesen és meggyőzően tárja elénk azt a nézetét, mely szerint a „rózsajelképek története a civilizációnk törtéretájának lenyomata”. Egy négylépcsős paradigma mentén haladva mutatja be azt a civilizációs folyamatot, amelynek során a hajdanán mediterrán centrumú, majd Itáliaközpontú, végül nyugati központúvá vált Európa négy „kulturális hasadás” mentén felszabdaldódott. Az első kulturális hasadás – Géczi véleménye szerint – a Nagy Sándor által létrehozott birodalom lakói és a birodalom kívül élő barbárok lakta térség különválasztásával következett be. Az Indiától Magna Graeciáig elterülő birodalom rózsát használó, növényi táplálkozású népeket egyesített magában: ők teremtették meg először a kánont a növény kapcsán. A hellenizmustól a Római Birodalomnak a Kr. u. 5. században bekövetkezett bukásáig közel azonosak a rózsáról alkotott, amúgy a görög *kalokagathiához*, annak szépség-, illetve harmóniaeszményéhez kötődő nézetek. A második kulturális hasadás, amely a kereszténység és az iszlám elválását eredményezte, az addig egy töről fakadó jelképhagyományból kétágú tradíciót hozott létre. A görögség elképzelését integrálva a keleti (perza, zsidó, szír, arab stb.) hagyományegyüttesbe, megformázódott egy iszlám rózsaképzlet. (A szerző következő kötete éppen ennek a kultúrkörnek a rózsajelképeit veszi majd alaposabban górcső alá.) Ugyancsak ennek a korszaknak a terméke, hogy a latinítás férfias, *vir bonus* eszméjét követve, a germánok maskulinitásához idomulva kialakult a keresztény rózsakép is. A harmadik kulturális hasadást, a 11. században bekövetkező keresztény skizmát a keleti és nyugati rítusú katolikus területekre történő szakadás okozta. A bizánci örökség mellett elköteleződő örmény, bolgár, szerb, görög rózsaképzletek alapját a növénykertészetben, gyógyításban, higiéniai területen betöltött szerepe, illetve a rózsaoilaj kitüntetett használata képezte – és párhuzamos vonulatként mindennek kifejlődött a szakrális magyarázata is. A nyugati kereszténység a

rózsát a mártírvér és áldozat holdudvara, jelképsége mentén használta tovább, a nyolcadik századig teljesen lemondva annak kertészeti, illetőleg medicinális hasznáról. A fennkölt eszme, amelyben a rózsá a véráldozatot jelzi, először csak a férfi vértanúkra s azok között is a legfőbbre, Krisztusra vonatkozott. Később, ahogy Mária tisztelete is bevonódott a vallásba, Máriához is kapcsolhatóvá vált vizsgált növényünk – el, illetve újra visszanyerve így női, a nőiséghez kapcsolódó konnotációs lehetőségeit is. A reformáció és ellenreformáció okozta negyedik kulturális hasadás a protestáns régiókban a képek és jelképek csökkenését eredményezte. A nyugati katolikus közösségek ikonográfiai palettáját azonban a különböző szerzetesrendi elképzelések tovább gazdagították ebben a tekintetben. A rózsá materiális ismerete és a vele szorosan összefüggő képzetek alkotta világ méretei tehát folyamatosan hol kitágultak, hol összeszűkültek. Igazi pulzárhoz hasonló jelenséggel állunk itt szemben, ami szintén azt bizonyítja, hogy a rózsát képtelenség kitörölni a kulturális örökség rendszeréből, hiszen ismétlődő megújulásra alkalmas képessége ezt a növényt archetipikus, szinte öröktől fogva létező fizikai és szellemi entitássá teszi. Noha a protestantizmusban gyakorlatilag tiltották a rózsá szakrális használatát, a profán szférában, hála a megjelenő népművészetnek, szerepe egyértelműen felértékelődött. Míg Európában tehát összességében szűkül a rózsahasználat, addig a másik oldalon tárgul, hiszen a „Nyugat elvitte a maga jelképeit – így rózsá-jelképét – mindenhová, ahol járt, és elterjesztette az egész földön” – mondja egy helyütt a rózsák avatott szakértője. Így lehetünk tanúi annak, hogy a rózsá valóban univerzális jelenséggé vált.

A rózsá kultúrtörténete több annál, mint amiről eddig már szó esett. Az eddig megjelent három könyv a művelődés- és mentalitástörténeti tudnivalókon túl bizonyos értelemben tematikus szöveg- és képgyűjteményként, valamint szakirodalmi összefoglalásként is használható. A szerzőnek igazán csak hálával tartozhatunk azért, amiért olyan szépirodalmi, történeti, gazdasági locusokat is felvett kötetéibe, amelyek ma-

gyar fordításban eddig még sohasem láttak napvilágot. A kiváló átültetéseket többek között Keveházi Katalinnak, Szoboszlai-Kis Katalinnak, Csehy Zoltánnak és másoknak köszönhetjük. Szintén kellőképpen nem méltányolható Géczy Jánosnak az a törekvése, hogy a szövegválogatásban – még ha a teljességre nem is törekedhetett, de – a meglévő klaszterek arányos reprezentálására vállalkozott. Ezért fordulhat elő, hogy példának okáért rég elfeledett orvostudományi, teológiai vagy akár szépirodalmi munkák szövegei is felbukkannak ennek a kuriózumszámba menő összefoglalásnak a lapjain. Az újramondás, az interpretálás ismét élettel tölti meg ezeket a szöveg helyeket is, a képi ábrázolások pedig tovább árnyalják az elmondottakat, sokszor azonnal megvilágítva a bonyolultnak tűnő filozófiai eszmefuttatásokat.

Külön szeretném kiemelni *A Kárpát-medence rózsátörténete* részt, amely a monográfia legfrissebb kötetében jelent meg. Ebben a fin'amor és a petrarkizmus, valamint a magyar reneszánsz epikus és lírai műveiben előforduló rózsajelképei mellett a szerző – immár nem először – széles körű olvasottságának adja jelét, amikor a középkori kódexek szövegének áttanulmányozása után kiszűri azokból a rózsá-locusokat. Ilyen jellegű vizsgálatokra eddig hazánkban senki sem vállalkozott még. A reneszánszig tartó áttekintésből kiviláglik, hogy a magyar kultúra is szervesen beépül a „rózsás világba”, olykor még egyedi sajátosságokkal is színesítve az összképet. Némileg hiányolom azonban a magyar részből, hogy a szerző nem merészkedik túlságosan az etnográfia területére, ahonnan szintén számos adalékot tudna még összevadászni a gazdag néphagyományból (pl. bútorok, ruhadíszek, faliszőnyegek, használati tárgyak rózsáábrázolásai). Elképzelhető azonban, hogy erre majd a soron következő kötetek valamelyikében tér ki részletesebben.

Zárásképpen mondandómra azzal szeretnék pontot tenni, hogy Géczy János személyében egy klasszikus műveltségű, az interdiszciplinaritást mindenek előtt hangsúlyozó és tevélegesen is művelő tudós ember munkálkodik közöttünk, aki éles

szemmel fürkészi egyik mindennapi jelképünk felbukkanásait. Munkájában alaposan megcáfolja Umberto Eco „neutrális” rózsafelfogását, mely szerint a „rózsának mint szimbolikus képnek annyi a jelentése, hogy már-már semmit sem jelent”. Bizonyos értelemben persze Ecónak igaza lehet, Géczi azonban meggyőzően illusztrálja, hogy a rózsza igenis élő és ható jelképe – a korábbihoz hasonlóan – a mai emberi társadalomnak is. Az ennek igazolására szolgáló, nagy ívű elemzésáradata egzaktak és

hitelesnek tűnik, hiszen mindenkor igyekezett az adott korszak rózsáját az adott korszak gondolkodási eljárásaival megtisztítani a felesleges magyarázatoktól, szociológiai, botanikai, nyelvészeti, képzőművészeti stb. módszerekkel hámozva ki így a valószínűsíthető aktuális jelentés(ek)e)t. Mindenkinek jó szívvel ajánlom olvasásra ezt a kitűnő, cizellált szöveggel és tudós szorgalommal megírt, szórakoztató összefoglalást.

Verók Attila

A KÍNAI KRIZANTÉM

Darvasi László: *Virágzabálók*

■ „Hát persze, hogy jól történt! Másképp nem történhetett volna! [...] Faljon annak a szívéből az éjszaka, aki azt meri mondani, szebben is történhetett volna!” – üvölti Schütz bácsi magára maradva a kiürített házban az egyik lehetséges történet szereplőjeként a várost elpusztító áradás előtt (12.). Darvasi László történelmi témájú nagyregénye, a *Virágzabálók* Szeged 19. századi történetének legfontosabb eseményeit mutatja be. A regény egyszerre hordozza magán a családtörténeti és történelmi regény ismérveit, miközben újraértelmezi és újragondoltatja ezeket a nagyszabású narratív konstrukciókat.

Egy bonyolult szerelmi történet sokszorosán összekuszálódott történéseinek és összefüggéseinek a szétszalazása közben bontakozik ki, (elsősorban) a Pelsőczy és a Szép család sorsának alakulása több generáció élettörténetének követésén keresztül. Mellettük azonban még számos esetben – ugyancsak alapos és részletes leírással –, egymással mintegy párbeszédbe is kerülve, más családtörténetek is a fókuszpontba kerülnek. Ide sorolhatjuk Gilagóg és a cigányok történetének narrátor általi elmondását vagy Schütz bácsi, Kigl és a zsidó rabbi,

valamint utódaik sorsának akár több generáción átívelő elbeszélését. A regény gerincét e személyes életutak és családtörténetek ábrázolásával párhuzamosan az 1848-as forradalom Szegeden és környékén végbement történeteinek az elbeszélése képezi, amit a forradalom utáni megtorlás időszakának rémségei és abszurdításai követtek. Ezek a történelmi események többnyire a személyes élettörténeteken keresztül, a szereplők subjektív érzékletei révén szivárognak be az elbeszélésbe. Jellegzetes példa erre a jelenet, amikor Klára megszüli kisfiát. A vajúdás helyszínéül szolgáló zárt, intim szférába, a szobába mintegy mellékesen, háttérzörejként szűrődnek be a forradalom hangjai, majd erősödnek fel és kerülnek a figyelem középpontjába, amit természetesen elkerülhetetlené is tesz az ekkor bekövetkező fordulat Ádám megjelenésével. Gróf Széchenyi István szegedi látogatása szintén egy-egy személyes történet révén bukkan fel: „Klárám, Klárám, ez olyan csodálatos! Erre mindig emlékezni fogunk!” – kiáltja Pelsőczy a lányának a hatalmas gőzhajóról, amelyen a híres gróf éppen akkor érkezett a városba, ekkor születik meg benne a saját gőzös vásárlásának a terve (27.). A történel-

mi látogatás egy másik kontextusban úgy-szintén jelentőségteljes szerepet kap: a gróf egyik váratlan gesztusa, egy a Fő téren a földön lelt kínai krizantém bekapása és lenyelése bizonyos értelemben legitimizálja a könyvben számtalanszor visszatérő virág-evést, ami a regény címéből is sejthetően a Darvasi-kötet meghatározó metaforájává válik (74–75.).

A történelmi események elbeszélésének ez a módja a megszokott nemzeti öndefináló és nemzetépítő mítoszokra mint konstrukciókra is visszakérdez. Elbizonytalanít azokban, mivel alulról, az ember és az általa átélt abszurd tapasztalatok, borzalmak felől vagy a mindennapi örömkönn keresztül hozza közel például az 1848-as szabadságharc történéseit. A regényben a nagy történelmi mítoszok konstrukcióit a személyes mítoszok és legendák váltják fel, ezek keletkezésének és fejlődési mechanizmusának lehetünk tanúi. A különböző személyes történetek és az egymással keveredő emberi sorsok tobzódásai között folyamatosan, a legváratlanabb helyzetekben bukkan elő Koszta Néró fűmuzsikus, Mama Gyökér, Féreg úr és Levél úr mitikus alakja. Térben és időben szabadon mozgó, aktív résztvevői ők a regénynek, akik tanúi, kísérői vagy olykor oltalmazói, esetleg akadályozói a főszereplőknek, miáltal egyben alakítóivá is válnak az eseményeknek.

Hozzájuk hasonlóan szintén állandóan visszatér azoknak a mítoszokká és legendákká alakuló történeteknek legkülönfélébb módon megtapasztalható felelevenítése, mint amilyen a kérészé változó fehér arcú fiúnak a története, a gyönyörű Szabics Anna szöktetése vagy pedig Kócmadonna meszeszerűen szürreális alakja és „keletkezéstörténete”. A cselekmények alakulását történeteik felidézése a legkülönfélébb módon befolyásolja: a fehér arcú fiú legendája tulajdonképpen megpecsételi Pallagi Ádám sorsát, és elővetíti végzetét. Ádám története mindvégig olvastatja a sápadt arcú fiú legendáját is, és a legenda kapcsán Ádám sorsa is mindig felidéződik. Kettejük alakja és arca az elbeszélés során valójában összemósodik és eggyé válik. A szép színésznő szöktetése a gyönyörű, elérhetetlen és hűtlen

nő/anya képzeteként végigkíséri Imre, Péter és velük együtt Klára életét. Kócmadonna mintha Somnakaj, a kis cigánylány ellentétpárja lenne, ellenállásra, versengésre készíti a kislányt, holott ő voltaképpen megszólni és valóságos életre is képtelen, hiszen énekhangja és vézna, apró teste létezésének pusztja lehetőségét, megszületésének hiányát jelzi. A legkülönfélébb emberi sorsok összefonódásai közül mozaikonként jelenik meg Kócmadonna története, és körvonalazódik az, hogy miképpen is válik egy boldogságra nem lelő kislány mítoszána a történet sorává egy meg nem született magzat tragédiája. „Ja, kérem, a legendák persze fosztogatnak és gyilkolnak!, bólogat. De akit kifoszt egy legenda, megjutalmazza egy másik. Akit megöl egy legenda, azt feltámasztja egy másik!...” – állítja egyik kommentárjában a mindentudó doktor (8.).

Ezekben a mítoszokban és legendákban egyszersmind a különböző kultúrák elemei keverednek, egy sokszínű multikulturális balkáni hangulatot idéző közösség körvonalazódik, ahol találkozik és oda-vissza kölcsönhatásban él a magyar, a cigány, a szerb, a román, a német, a zsidó kultúra és hiedelemvilág. A *Virágzabálók* mítoszaiban e sokszínűség, a kulturális másságok alakítják és határozzák meg a regényben körvonalazódó nemzeti önértelmezések megnyilvánulásait.

Szeged város tizenkilencedik századi történelmének az elmesélése a vég elmondásától indul. Schütz bácsi mindjárt a kötet elején a következőképpen szól a történetmondásról, amit egyben a regény narratológiai építkezésére vonatkozó önreflexióként is értelmezhetünk: „vannak olyan történetek is, amiknek abban a pillanatban lesz végük, amint hozzájuk kezdenek, de nyomban elkezdődnek, amikor a végükre érnek!” (8.) Így válik az 1879-es nagy szegedi árvíz, a város pusztulásának az ideje, a *Virágzabálók*ban azzá a biztos ponttá, ahonnan a visszapörgetett emlékképek megelevenednek, és elmondhatóvá válnak mind a megtörtént, mind a pusztja lehetőségként megmaradt eseményeket tekintve. Ilyen értelemben tehát a regény a határ felől közelíti az eseményekhez, a vég irányából, amin belül viszont a lehetőségek végtelen kavalkádjá mutatkozik.

Darvasi könyvében több szegedi árvízre történik visszaemlékezés, például az 1816-os áradásról a szülők emlékezéseiből szerzhetünk tudomást, az 1830-as árvíznek pedig a regény főszereplői lehettek tanúi gyerekkorukban. Végigkíséri a város és a szereplők életét a víz, a Tisza, és a lehetőség, hogy bármikor kiönthet s elpusztíthat mindent. Így a víznek (és az árvíznek) a pusztító és egyben életet adó, megújító ereje meghatározó szerepet kap a *Virágzabálók*ban. Az 1879-es áradás Szeged város történetének fordulópontja. Ezt követően indult hatalmas fejlődésnek az alföldi város, ekkorra tehető Szeged mostani arculatának a kialakulása, miután a több mint fél éven keresztül víz alatt levő város épületeinek nagy része a víz martalékává vált. A regény kiemelkedő pontja tulajdonképpen ennek az áradásnak a kezdete, a pusztulás, amikor a régi Szeged elpusztul, amikor a csónakban összegyűlő főszereplők: Klára, Imre, Péter, Schütz bácsi, a már bolond Kigl Ede és Gilagóg bevezik a várost, a helyszínt, és próbálnak túlélőket találni, mint egy-egy történettöredéket a régi, pusztuló városból. Darvasi regénye ezt a régi Szegedet és annak jellegzetes társadalmát jeleníti meg. A *Virágzabálók* szempontjából viszont érdektelen az újjászülető város, hiszen a regény végén a szereplők ladikja céltalanul ring a vízen, már nem tartanak semerre, az emlékek a virágszirmok maradtak, s a halott doktornak elmondott szavak. „És elmondták neki, amit addig talán egymásnak sem, elmondták az elhallgatások, a lélegző csöndek mögötti vidékeket, elmondták neki a szavak árnyékában élő növényeket, elmondták a történetekből kihullt történeteket, a világból kihullt világokat.”(673.)

A regényépítkezés és cselekményszervezés szempontjából a *Virágzabálók* értelmezése során kétségtelenül az egyik legfontosabb kérdés, hogyan is mondható el a történelem a kollektív, illetve az egyéni történeteket és életeseményeket tekintve. A narrátornak a regény történelemszemléletére, a történetelemhez vagy a múlthoz való viszonyulására vonatkozó önreflektív kijelentései meglehetősen ironikus és szkeptikus szemléletmódot körvonalaznak, ami együt-

tal újragondolja az én és nemzet történetét. Egy olyanfajta historiografikus metafikció szemüvegén keresztül mutatkozik meg az 1848-as szabadságharc története, ahol a közösségi történelem és az egyéni emlékezés elbeszélte történelme közötti határvonal összemosódik, és ahol a multikulturális nyitottság hangsúlyossága mellett meghatározó szövegszervezővé válik a mágikus realista írásmód.

A történetek egy körkörös és folyamatos ismétlődéseken alapuló elbeszélésmód által kapcsolódnak. A kötet öt fejezetre tagolódik, amelyekben a különböző szereplők mesélik el a saját nézőpontjuk felől a történeteket: Az első, *Vad mimóza* című fejezetben Pelsőczy Klára hangja szólal meg. Ezt követi *A cigányok bejövetele*, ami ironikus átíratra Feszty Árpád *A magyarok bejövetele*nek. Rendkívül érdekfeszítő olvasmányként hozza közel a délvidékről a városba érkező cigány közösség történetét és nemzet(ség)tudatát, miközben az ő szemszögükön keresztül is elmeséli az eseményeket és a Szegeden élő nemzetiségek szokásvilágát. A harmadik fejezetben (*A semmi kertésze*) Szép Imre, Klára férje avat be a virágültetés lélektanába és a virágzabálás rejtelmibe, miközben a virágok történeteivel együtt ő is elbeszéli a történeteket. Pallagi Ádám légies alakja a *Fehér árnyék*ban ölt testet, s sajátos szemszögből fedi fel az események kapcsán fennmaradt talányokat (lásd Pelsőczy László halála vagy a hajó, *Klára* pusztulása). Az ötödik fejezetben Szép Péter története teszi teljessé az események elbeszélését az *Édes hús* című fejezetben.

A *Virágzabálók*ban az egymással párhuzamosan több lehetséges történet beszélése, váltakoztatása egyszerre marad érvényben, amelyek között nemcsak az ok-okozati összefüggések vagy nagy történelmi események alakulástörténete teremt kapcsolatot, hanem sok esetben maga a lehetőség, azaz egy olyan történetben levés, ahol bármi és bármikor megtörténhet.

Talán nem indokolatlan a kérdés, hogy: hány regény is ez a regény? A történetváltozatok, legendák, mítoszok változtatása és összefonódásaiknak a sokasága, gazdagsága olykor már-már az áttekinthetetlenségig fo-

kozódik, ami el is bizonytalanít a történetekben. Természetesen ennek a dramaturgiai megoldásnak az értelemgazdagító, egyszerre beavató s mégis el is távolító, az értelmezés során az olvasónak tágabb perspektívát nyújtó funkciójában nem lehetnek kétségeink, azonban a történeteknek az ilyen mértékű tobzódása és túlbujánzása mégis több szempontból felveti a regénnyel kapcsolatosan a túlírtás és terjengősség dilemmáját.

Az alaptörténet *Klára-Imre-Ádám-Péter-Sivatag virága* közötti szerelmi sokszög összefonódásai, a *Tisza-Szeged-szeplők* összefüggései és az árvíz folyamatosan újra- és felülvilágosodnak az egyes szereplők (Klára, Imre, Ádám és Péter vagy a cigányok) szemszögéből. Izgalmas játékot hoz létre dramaturgiailag ezeknek az egymástól eltérő nézőpontoknak a megszólaltatása, ahogy a teljes elmesélhetőség képtelenségét fenntartva a történetek egymásba kapaszkodnak, majd egymásról levedlenek, és eltávolodnak egyik a másiktól. „Miért lenne oly nagy baj, hogy soha nem mondható el egészen, ami megesk velünk, mert folyvást a miénkbe csordogál egy másik ember sorsa?” – mondja kislányának Pelsőczy László a regényben, ami szintén az események elmondhatóságának/elmondhatatlanságának ambivalens természetére kérdez vissza (20–21.).

A múlt elmesélhetőségének a problémáját dinamizálja egy másik oldalról Gilagóg, a cigányvajda történelemhez való viszonyulása is, akinek nagyszabású terve a cigányok világtörténetének az elmesélése, vagyis annak a szavak és az elmondás általi megteremtése. Gilagóg a történések és a népe fölötti erejének eszközeként ismeri fel a történelem elmondásának birtoklását. Igazmondó Habred, a világító csontú, már újszülött korában megszólaló torzszülött a kiválasztott erre a feladatra, tőle várja Gilagóg e rendkívüli küldetés teljesítését, aki a vajda és a közösség egyetlen kincsévé válik. Igazmondó szavai a nyelvhasználat ontológiai és pragmatikai kérdésének metaforájává válnak, és a történetmondás mágikus eszközeként jelennek meg: „Adjatok pénzt!” – ismétli rendületlenül. Szavai egyszerre hor-

dozzák a küldetésük beteljesülését és az arra való teljes képtelenséget is, azáltal, hogy hol elindítják, hol pedig elfedik a történetek elmondhatóságát.

A Darvasi-regény teljes szimbolikáját átható virágmotívum szintén továbbviszi a nyelv, az elbeszélhetőség és az írás problematikáját. Szép Imre, a botanikus professzor a virágok élettanáról szóló tudományos értekezése társadalmi, politikai felbujtássá válik a hatalom képviselői és védelmezői szemében, amiért életfogytiglani börtönbüntetésre ítélik. Veszélyes virágnyelvnek tekintik, amit a fennálló hatalmi rendek elleni lázítás eszközeként interpretálnak. Ilyen értelemben a virágokról történő beszéd mint „virágnyelv” egy sajátos metanyelv szerepét tölti be a regényben, ami mindig másképpen mondatik el, hiszen akik hallották Szép Imre előadását, mind egymástól eltérő módon emlékeznek az elmondottakra. A botanikus szerint a történetek mindig másként mondatnak el: „Soha ne feledd el, ha pontosan tudnám, hogyan történt, akkor is másként mondanám el!” – mondja Imre képzeletben a fiának, miközben beavatja az elmondott szavak rejtelseibe, amik kimondva is titkok maradnak (244.).

Az eltérő nézőpontok és az akár egymásnak ellentmondó történetváltozatok a regény szerkezetét, cselekményrendszerének kibontakozását dinamizálják. Viszont kérdésessé válik ezek kapcsán a határ problematikája. Mennyit bírhat el egy regény, egy adott szövegtörzshöz belül mennyire távolodhatnak el egymástól a történetváltozatok vagy a különböző történetekben az egyes szereplők önazonosságának koherenciáját jelentő személyiségjegyek, hogy azok még az olvasatokat gazdagítsák, ritmizálják, és az értelmezést termékenyvé tegyék?

Ebben a viszonylatban néhány olyan tényező megtapasztalásával szembeüthet az olvasó, amelyek az egyébként izgalmas és élvezetes olvasmánynak bizonyuló *Virágzabálók* befogadását, értelmezését nehezítik, adott esetben korlátozzák. Több esetben ellentmondásossá válnak a részletek egyazon szereplő nézőpontján és elbeszélésén belül, amelyek sokkal inkább zavarossá teszik a szöveget, mintsem tekinthetők az értelme-

zést provokáló és dinamizáló megoldásoknak. Szintén zavart kelthet például Szép Péter személyiségábrázolásában az a csúsztatás, ami érezhető a regény egészében megjelenő Péter és az utolsó fejezet részeiben Bécsbe kerülő Péter gyenge jellemrajza közötti kontrasztban. De ugyancsak a regény túlterhelésének tudható be bizonyos jelentős mozzanatoknak, történeteknek a kidolgozatlansága. Itt említeném példaként Klára gyermekének történetét, aki ugyan a három testvér bármelyikének lehetne a fia, így nem vitás, hogy kulcsfontosságú szereplő mind-

három férfi szempontjából, mégis alakja elszikkad az első három fejezet után. Utoljára a virágzabálást mint rítust említeném, ami metaforaként fonja át a kötetet, és rendkívül érdekfeszítő értelmezési lehetőségeket, emlékezetes olvasmányélményt nyújt sok helyen. Ezek mértékét viszont mégis csökkenti a virágzabálás-motívum kapcsán megjelenített történetek és mítoszok, amelyek sokszoros tobzódása, átláthatatlansága e motívum erejét is tompítják.

Zólya Andrea Csilla

NAGY ISTVÁN-ALBUM

Sümei György:

„Művészetében nagy és nemes volt”

(Dokumentumok Nagy István festőművészről)

„Nagy István mindenképpen egyik legbecsesebb, legmélyebb, legeredetibb reprezentánsa a magyar piktúrának.”
8 ÓRAI UJSÁG, 1923. OKTÓBER 21.

■ Az elmúlt bő nyolc évtized alatt immár a hatodik Nagy István-könyv látott napvilágot, ez alkalommal a csíkszeredai Pallas-Akadémia Könyvkiadó gondozásában. Ehhez az alkalmat a székely festő halálának hetvenedik évfordulója, a keretet pedig egy csíkszeredai szimpózium adta. Mind a könyvkiadásnak, mind a tudományos tanácskozásnak várhatóan kettős hatásában érezhetjük át és értékelhetjük tendenciáját, valamint értelmét: egyrészt ismét szakmai reflektorfénybe állította a művészt és életművét, másrészt újabb adalékokkal gazdagította az eddigi Nagy István-irodalmat. Mindkettőre elengedhetetlen szükség volt. Amint Sümei György tanulmánya elején citálta és kiegészítette Kőmives Lajos 1937-es találó megjegyzését, miszerint „[N.I.] életfolyása hasonlított a bűvópatakéhoz”, és ehhez ha-

sonlóan műveinek szétszóródása, lappangása, fölbukkanása is hasonló jelenség, hozzátehetjük kiegészítésül, hogy életművének objektív és korrekt értékelése is egy „bűvópatak” kanyargós és hullámzó útját járta – és járja be ma is. Az alkotói teljesítmény osztályrésze ugyanis az elmúlt század folyamán hol a legmagasabb és elragadtató elismerés hangja, hol az elhallgatás igazságtalansága volt. Jellegzetes példái vannak ehhez régebbi és közelmúltunkból. Surányi Miklós könyvében (Singer és Wolfner kiad. 1923) kora legzseniálisabb magyar grafikusának nevezte az akkor ötvenéves művészt. 1935-ben az *Új Idők* hasábjain Lyka Károly (művészettörténeti irodalmunk nesztora) „[akkori jelenkori] művészetünk legkiválóbb mestérének” titulálta Nagy Istvánt. Pogány Ö. Gábor, a Fővárosi Képtár, majd a Magyar Nem-

zeti Galéria volt főigazgatója az alábbi megállapítást tette egyik könyvében (1947) az életműről: „Egyhangúságban is ilyen gazdag művészet csak a *Legnagyobbaknál* figyelhető meg.” Tallózhatnánk tovább az elismerő és nagyra értékelő kritikákból, méltatásokból a szakirodalomban (általában és kifejezetten a Nagy Istvánhoz köthető bibliográfiában), s ezek közt külön említést érdemel, hogy 1962-ben egyetemi művészettörténeti diplomadolgozat témája lehetett a festő (ami közvetett szaktudományi elismerés). Az értékelések hullámvázának egyik negatív végpontját jelentette, hogy 1963-ban megjelenhetett hazánkban Körner Éva tollából a két világháború közötti képzőművészetünkéről szóló könyv, amiben a szerző Nagy István nevét sem említette.

Talán nem is érdemes tovább tallózunk a múlt eddig ismert reflexiói közt; inkább a most megjelent kötet tartalmi és szerkezeti vonatkozásait vegyük vizsgálat alá. Annál is inkább, mivel az idők folyamán eddig megjelent könyvek írásműfaji szempontból igen tarka együttest mutatnak. Surányi Miklós 1923-as kis könyve inkább riportázsra emlékeztető novellisztikus írás, igen kevés szakjellegű közléssel. 1944-ben Lyka Károly tollából egy kitűnő esszé született, majd Pap Gábor kismonográfiát – szakmailag elemző és helytálló értékeléssel valóban monográfiát! – írt (1965). Solymár István 1977-ben kiadott posztumusz kötete egy tudományos publikáció célkitűzésével íródott, de sajnos nem sikerült az avatott szakírónak (előrehaladott halálos betegsége következtében) minden tekintetben színvonalas és kifogástalan monográfiává fejleszteni írásművét. Így inkább egy túl bőségesre sikeredett vitázó breviáriumra dűsült a különben sok életrajzi adatot tartalmazó könyv. Szaktörténeti szempontból Murádin Jenő Bukarestben (1984-ben) kitűnő munkát jelentetett meg, aminek fókuszában a festő erdélyi élete és munkássága exponálódott. Jelen esetben írásműfaji szempontból a művészről szóló életrajzi vázlattal és az ehhez kapcsolódó dokumentumgyűjteménnyel találkozhat először a könyv olvasója. Ezt zárja szinte megkettőzött terjedelemben Sümegi György szorgos és példamutató-

an szakavatott kutatómunkájának eredménye: a kiegészítő és jelenünkig a legteljesebb tárgyban dokumentumgyűjtemény. Az utána következő szerzői tanulmány – esszéjellegű hangvétellel, személyes meglátásaival, mindazonáltal teljesen objektív ítéleteivel és tényközlő stílusával igen szükséges kiegészítést (együttal szakmai konklúziót) ad számunkra. Ebben, a feltárt tények és adalékok mellett eredeti és találó meglátása-it külön örömmel üdvözölhetjük.

Sümegi „előszavában” felveti, hogy Lóránth László, aki 1926-tól ismert regény- és drámaíró, költő és újságíró volt, miért vállalkozott egy Nagy Istvánról szóló könyv megírására. Kétségtelenül hozzájárult ehhez bajai származása, azonban döntőnek a képzőművészet iránti affinitását érezhetjük. Nem véletlenül: 1944-ben *Paletta* címmel riportkötetet jelentetett meg akkori vezető festőinkről. Ennek tiszteletpéldányát személyesen ajándékozta Baján egy ismert gyűjtőnek, akinek lakásán igen sok Nagy István-művet látott. Talán itt nyert impressziói is hozzájárulhattak a festővel kapcsolatos témaválasztásához, majd a gyűjtőmunka elindításához. Lóránth (Lichter) László 1956 után Tel-Avivba emigrált, azonban a távozása előtti években a művész biográfiájának rekonstrukciójához elősorbán és igen bőségesen az özv. Nagy Istvánnétól nyert információkra támaszkodott. Természetesen az általa fellelt újságcikkek, dokumentumok, a Surányi és a Lyka által írt könyvek egészítették ki, illetve épültek be az életrajzi vázlatba. Bőven támaszkodott kortársi visszaemlékezésekre is. Mindezekben előfordultak kronológiai tévedések, hibák, pontatlanul rekonstruált kiállítási dátumok. Szükséges azonban megjegyeznünk, hogy Pap Gábor, Solymár István, Murádin Jenő, Sümegi György művészettörténészek a témával kapcsolatos publikációik írásakor a Lóránth-hagyaték ismeretének hiánya ellenére pontosítottak sok fontos történeti és életrajzi adalékot, tényt és eseményt. Jelen könyv szerzője, Sümegi azonban az érintetlenség érdekében szövegkritikai utómunkálatok nélkül tette közzé az íráshagyatékot. Az azóta napvilágot látott irodalom ismeretében azon-

ban nem is igényelhetjük volna Lóránth munkájának forráskritikai célzatú publikálását. Jelen beszámolóinkban inkább az újdonságoknak vélhető tényközléseket és adalékokat, valamint az itt először felbukkanó tévedéseket érdemes most vizsgálat alá vennünk.

Általánosságban érzékelhetjük, hogy Lóránth László gyakorlott és gördülékeny stílusával, minden gondolatát átható tárgyszerepeltetéssel, dicséretesen teljesítette vállalt publikációs feladatát. A tervezett életműkatalógus nem készült (nem is készülhetett) el: a nagy hányódásban szétszóródott és elkallódott művek következtében ennek pontosított elkészítése napjainkban is problematikus. Végvári Lajos sem fejezte be (utólagos sajnálatunkra) egy monográfiához szükséges, kifejezetten szakjellegű, elemző írásművét. Így a torzóvá redukálódott munkában csak az életrajzi rekonstrukció teljesítésében érezhető igyekezetet értékelhetjük.

Vizsgáljuk meg ezután az általunk kiemelésre érdemesített részleteket – akár problematikus mivoltukat is vállalva, akár eddigi ismereteink bővítéséhez hozzájárulva.

A 11. oldalon citált visszaemlékezésben találkozhatunk azzal, hogy az ifjú kolozsvári tanítóképzős diák „hajlamot csak a zene és rajz iránt mutatott”. Ez a tény kizárja a továbbiakban említett „botfűlőséget”, azt, hogy nem volt hallása. Ellenben nem lehetett jó énekhangja, ami nem azonos a jó hallás hiányával.

A következő oldalon – nyilván elírás-ként – az 1893. év van feltüntetve a tanítói oklevél megszerzése idejének (helyesen: az 1892. év a pontos dátum).

A következő közlések viszont eddigi tévhitet oszlathatnak: Surányi 1923-as könyvében két évre szűkíti a mintarajziskolai tanulmányokat. Egy visszaemlékező (12. old.) már két és fél évre bővíti. Lóránth az I. sz. dokumentumra való hivatkozás alapján feltételezve láthatta Nagy István rajztanári diplomáját, aminek záró évszáma 1898. Eszerint négy évig (1894–98.) tartottak a főiskolai évek (az eredeti oklevél mindezideig lappang, eredeti szövege azonban ezen a helyen közlésre került). Főiskolai végzettségének bár nincs művészetével kapcsolatosan

perdöntő jelentősége (pl. egyik legjelentősebb kortársának, Bernáth Aurélnak valóban nem volt), azonban a Bajára történt letelepedése után egyik helyi kollégája előszerepeltetéssel emlegette, hogy a mester „mindössze” tanítói oklevéllel rendelkezett.

Új adatként találkozhatunk azzal a ténnyel is, hogy az ifjú művész vándorlásai alatt többször visszatért Münchenbe – „posztgraduális” tanulmányai színhelyére. Itt festett képei Németországban, az európai északi államokban és Dél-Amerikában szóródtak szét; ezek szerint itt lehettek első alkotói sikerei. Ideérkezését azonban pontosítani kell: 1898 őszétől élt Münchenben (1899-től már Párizsban tartózkodott nyolc hónapon keresztül). Ehhez az időszakhoz tartozik az a közlés, miszerint Nagy István Giotto művészetét igen megszerette, „óriásnak tudta, amint ki is nyilatkozta több ízben, életének utolsó éveiben; mert Giotto egyszerű volt, tömör, megható, tisztességes, mint maga az abszolút művészet” (15.).

További kutatást igényel Lóránth alábbi adatközlése: szerinte Nagy István első kiállítása Marosvásárhelyen volt, nyolchónapos itáliai tartózkodása után kb. két évvel, vagyis 1905 vagy 1906-ban. (Még nem volt ismeretes az 1902-es csíkszeredai önálló tárlat, amit elsőként Murádin Jenő közölt monográfiájában; 137.). Meglepő tájékoztatást kaphatunk arról is, hogy a művész már 1903 és 1910 között végigvándorolta gyalog az országot, a Duna mentén Mohácsig; kóborolt a Tisza táján, „lesétált Erdélybe és vissza, tanulmányozta a Balaton környékét” stb. Alkotóútjait, örökös kóborlásait mind ez ideig elsősorban 1920 utánra kronologizálta a szakirodalom. Kérdéses azonban, hogy mindezen útjairól (ha valóban a jelzett időszakban voltak) miért nem maradt elegendő műtárgylemlék? Lehetséges, hogy később ezeket a műveit édesanyjánál, Csikmindszenten deponálta hazatéréseikor, és ezek sok más művével együtt az idők folyamán elkallódhattak. 1912-ben is otthon tartózkodhatott, ugyanis ekkor Egry József meglátogathatta (utóbbi ott-tartózkodását közli Gopcsa Katalin: *Egry. Corvina*, 2005. 11.). Különben Medgyessyvel és Egryvel kb. az 1906–1910 közötti időszakra rögzíthető is-

meretsége és fejlődő barátsága, ami 1924-től még jobban elmélyült. Itt említhetjük meg, hogy 1923 nyarán Balatongyörökön – vagy környékén – Farkas István, Egry és Nagy István „festőverseny” rendezett (közli S. Nagy Katalin: Belvedere 8. művészeti aukciós kat. 2005. 94.), ami hármójuk közelebbi barátságára is utal.

Lóránth 1919 őszére datálja a művész szerződés kötését Wolfner Józseffel. Ismeretes, hogy Mednyánszky után Farkas István festő (a könyvkiadó fia) és Lyka ajánlatára esett a választás Nagy Istvánra. Sümegi György tette először közzé (e kötetben) Wolfner 1920. évi levelét, amiben a művészt „nagy tehetségű piktornak” titulálja, és művészete iránti „nagy szeretetéről” biztosítja Nagy Istvánt. 1942-ben Farkas István egy levélben művésztsáát barátjának nevezi, akit az „egyik legjobb magyar festőnek” tart (közli Sümegi 118.).

Mint látjuk, az 1920-as évekre Nagy István szakmai megbecsültsége – mind jelentős festőtársai, mind a mérvadó kritikusok körében – meredeken ívelt felfelé. 1927-ben jelentőségét többten Rippl-Rónai mellé állították (25.), majd egy év múlva a nagyszórt művész, Perlmutter Izsák és Kosztolányi Dezső vásároltak is műveiből. Az eddigiekben Nagy István művészetének elismertsége méltó módon lett köztudott, teljesítményével összhangban. Maga az életút mégis menthetlenül lefelé hajlott. Hiába ékelődtek be sikeres erdélyi hazalátogatásai, hiába mecénálta továbbra is a kolozsvári lelkes jóbarát, dr. Náthán Mór ügyvéd. Talán az 1929–33-as gazdasági válság, a hazai „gyönvös-bokrétás” és fajvédő magyarkodás, a megalapozatlan egzisztencia, a bácskai, majd a bajai letelepedés tette, hogy a küzdelmes életút kilátástalan végkifejletébe torkollott.

Lóránth László becsületos krónikás módján rögzítette a tervezett monográfiához életrajzi ismereteit. A kisebb pontatlanságok utólag sem kérdőjelezhetik meg kéziratának intakt közreadását. Szabadjon az említett hibákhoz egy-két konkrét, kisebb jelentőségű adalékot is hozzátennünk a dokumentatív pontosság és korrektség érdekében. A 10. oldalon „Szüleim háza” 1914-es pasztell nem jelzés nélküli: jobbra lent töre-

dékesen: „N...g Ist... ..4”. A 15. oldalon a jobb oldali „Akt” jelzete pontosan: „Paris 1900 18...9”. A művész valószínűleg utólag írhatta az „1900” év után az „1899”-et; az aláírás: „Nagy I.” (tehát értelmetlen a zárójeles kérdőjel). Mindezek stíluskritikai értelemben szinte elhanyagolható jelzethibák, de az „utókor” számára is fontos a filológiai pontosság.

A 16., 17. és 21. oldalakon közölt szénrajzok méreteközlése (magasság x hosszúság) felcserélődött. Így reprodukálás nélkül nem derülhet ki, hogy álló vagy fekvő formátumúak a szénrajzok. (Közlésünk mindössze figyelemfelkeltő!)

Az „életrajz” és a „jegyzetek az életrajzhoz” szövegrész után a művészhez írt két anyai levél, valamint a gyűjtött újságcikkek sora következett. Utóbbiak kivonatát és a kritikai megjegyzéseket is csatolta itt-ott Lóránth. A „beszélgetések és közlemények” zárófejezetből igen figyelemre méltó lehet özv. Nagy Istvánné visszaemlékezése. Ebből megtudhatjuk, hogy kb. ezer-ezerötszáz művét helyezte el a művész a mindszeinti szülői ház padlásán, amelyek nagy része elkallódott vagy tönkrement. Mindenesetre – nem kerültek elő ezek a művei (vagy csak az utóbbi időkben ezekből néhány és igen rendszertelenül). Az özvegy pontatlanul említi, hogy férje csak a Gyimesben festett olajjal. (Csíkból, Gyergyóból, Kolozsvárról szintén ismertek számunkra olajfestmények – elsősorban a korai évekből –, de ismerünk 1925 körüli, ugyanazon technikájú művet is.) Megtudhatjuk azt is, hogy kb. háromszáz mű maradt Jugoszláviában (illetve a Bácskában). Ezekből cca. félszáz ismert a számunkra. A bajai letelepedés után – az özvegy szerint – mintegy hatszázra tehető az ott készült művek száma: ezek topográfiai azonosítása szinte lehetetlen (e sorok írója számára legfeljebb 4-5 pasztell helyi vonatkozása – helyszíne – deríthető ki biztonsággal). Lóránth többek közt sok művészt is megszólaltatott: Dienes Dénes Rudolfot, Medgyessy Ferencet, Miskolczy Ferencet és további ismert, szakmai személyiségeket, pl. Tamás Henriket. Ezek a visszaemlékezések tovább árnyalhatják, differenciálhatják eddigi ismereteinket Nagy Istvánról; így forrásértékük nélkülöz-

hetetlen, mint ahogy különösen azzá vált Sümegi György ez irányú kutatómunkája és mostani publikációja.

„Művészetében nagy és nemes volt” – Herepei Jánosnak, a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum volt igazgatójának 1940 novemberében özv. Nagy Istvánnéhoz írt leveléből idézett, találó mottóként vett aforisztikus méltatással indította a szerző hetvennégy tételből álló dokumentációját. Szorgos kutatás, filológiai pontosság, imponálóan bőséges és hiteles jegyzetanyag kíséri ezt a nagy szakmai jelentőségű közreadást. Ennek tartalmi vonatkozása és adatgazdagsága annyira széles spektrumú, hogy a recenzens szinte nem is vállalkozhat arra, hogy kiemeléssel, külön tárgyalva tallózzon a bőséges mondanivalóból. Egyetlen dolgot ajánlhatunk: mindenkinek figyelemmel végig kell olvasnia, akinek szívügye a mindenkori nemzeti képzőművészet – és tágabban: a magyar kultúra. Talán Tornyai János leveleit mégis kitüntetetten kell említenünk: azok személyes hangvétele, nem is udvariasan baráti, hanem már-már testvéri együttérzése és aggódása, a festőtárs művészetének maximális és őszintén lelkesedő elismerése átizzik minden gondolatán. (E helyütt érdemes említenünk, hogy mennyi kortársi művész becsülte igen-igen sokra Nagy István festészetét: Kosztolányi, Nyíró József és Kós Károly, Tornyai, Egry, Farkas István, Medgyessy és Dési Huber, id. Éber Sándor, Miskolczy és B. Mikli Ferenc a bajai festőtársak közül. Az is jellemző lehet, hogy Derkovits Gyulának 1920-as házasságkötésekor a székely festőtárs volt az egyik tanúja, akinek szénrajzát a festőállványa mögé szegezte a falra, és féltve őrizte korai haláláig – özv. Derkovits Gyuláné közlése 1974-ben, férje halálának 40. évfordulóján a sír- emlék megkoszorúzásakor, Csik István festőművésznek és e sorok írójának.)

A könyv szerzője egy összefoglaló szaktanulmánnyal, ihletetlen megírt esszével zárta kötetét. Ebben először a hazai gyűjtemények jelenlegi helyzetét mutatja be, említve, hogy 1984-ben a Magyar Nemzeti Galériában tizenegy Nagy István-festmény szerepelt az állandó tárlaton Csorba Géza akkori főigazgatóhelyettes és Dévényi

István kitűnő válogatásával és rendezésében. (Jelen pillanatban egy sincs.) Ez a tény első számú nemzeti képzőművészeti gyűjteményünk jelenlegi kiállítási koncepcióját minősíti. E sorok írója ehhez a szomorú valósághoz csak annyit említhet, hogy Nagy István műveit szeretni vagy nem szeretni szubjektív ízlés dolga. De kétségbevonhatatlan értékét és nemzeti festészetünkben eddig elfoglalt helyét és jelentőségét így negligálni vagy szakmai stupiditás, vagy amorális kultúrcelekedet. Mindkét esetben csak mélységes kritikával és tiltakozással illethető.

Sümegi György ezután az összefoglaló részlet után a mester és művésze által ihletett irodalmi művekkel (versekkel) és a róla készült ábrázolatokkal (festményekkel, érmékkel) foglalkozik, majd egy sűrített biográfia felvázolásán belül eredeti és frappáns jellemzésekkel gazdagítja az eddig ismert esztétikai elemzéseket, méltatásokat. Ezek sorában (a 163. oldaltól közölt) döntő megállapításait érdemes idézni: „Nagy István [...] mentalitása, emberi kultúrája, [...] alkotói habitusa a véleletekig kitartó, a makacságig következetes, [...] művészi céljait [...] folyamatosan érvényesíteni képes. [...] A valóság maga a témája, akár táji, akár emberi teljességében. Mindkettőnek az univerzuma, belső karaktere, lényege, a teljessége érdeklő.” A szerző ezekkel a jellemzésekkel arra mutat rá, hogy mennyire egyetemes alkotói psziché vezérli Nagy István munkásságát. (Az univerzalizásra vonatkozóan Szűcs György is tett említést a csíkszeredai szimpozionumon.) Az eszközök felől közelítve az is feltárul Sümegi elemzése nyomán, hogy „csak rá jellemző premier planközvetlenségbe” állítja ábrázoltjait. (Hozzátehetjük, hogy ez nemcsak ember-, hanem táj-ábrázolásaira is jellemző harmadik alkotói korszakában – vagyis különösen erdélyi és bakonyi időszakában – kb. 1925-től.) A Sümegi által is említett vizuális-balladai hangvétel kapcsán a népművészeti ihletettség szintén szóba kerül az esszében.

Teljesen igaz és pontos a meghatározás: „... Nagy István beleszületett a tradícióba, a székely népművészet, néphagyomány [...] valóságába. [...] Nem a motívumok felől, ha-

nem belső lényege szerint kapcsolódik e térre-
 rénumhoz. [...] A hagyományt a zsigereiben
 hordozza, [...] alkatában őrzi. [...] a művei
 leglényegük, formarendjük és arányképlete-
 ik szerint [...] ősi előképeket idéz(nek),
 amelyek még szerves egységben láttatták a
 világot.” Ehhez a jellemzéshez nincs mit
 hozzátennünk: annyira döntően lényeglátó
 és igaz.

Említhetjük ezen gondolatok felvetésé-
 nek zárásaként, hogy Nagy István magyar
 hangvételű vizuális artikulációját és origi-
 nális stílusát nem véletlenül választotta a
 múlt század hatvanas éveinek végén egy
 olasz hanglemez- és egy osztrák zeneműki-
 adó. Hosszas múzeumi válogatás és repro-
 dukciók átnézése után találtak rá két jelle-
 zetes Nagy István-műre (*Székely hazámból*,
Hegyek alján). Ezeket érezték adekvátnak
 és egyúttal méltónak a magyar piktúrából
 Bartók zeneműveinek képzőművészeti il-
 lusztrálására.

Nem lenne kielégítően teljes a recenzi-
 si feladat teljesítése, ha nem szólnánk a szö-
 vegközi illusztrációkról, valamint a kötetet
 záró színes reprodukciókról. Mind a Nagy
 István-művek, mind a fotó- és szövegdoku-
 mentumok értelemszerűen válogatva és vál-
 tozatosan ízesülnek a textus mondanivalói-
 hoz. Utóbbiak kísérő anyaga: az életrajzi
 összefoglaló, a válogatott irodalom jegyzéke,
 valamint az imponálóan bőséges (és az
 egyes szövegrészeket forrásaikkal hitelesítő
 és saját kútfőből is merítő értékeléseket,
 elemzéseket is rögzítő) jegyzetanyag a gaz-
 dag névmutatóval együtt méltóan keretezi
 az írásművet.

A mintegy félszáz színes reprodukció
 kiválasztásakor Sümegi Györgyöt érzékel-

hetően az vezérelte elsősorban, hogy a tel-
 jes életutat kövessék végig a rajzok és a
 festmények – súlypontosági számarányok-
 kal. Ugyanakkor ne a már jól ismert és sok-
 szor közölt főművek kerüljenek ismét köz-
 lésre: legyenek újdonságok is a festmények
 között. (Így is találhatunk ezek közt remek-
 műveket bőven, pl. a *Tópart*, a *Baltoni vi-
 torlások*, a *Vízet ivó parasztlány*, megannyi
 virágcsendélet és a megrendítően szép *Téli
 táj*, a korszakos művészettörténeti jelentő-
 ségű *Ózike* vagy a *Hartai tóparton* balladá-
 ja az *Erdőszélen* dolgozó menyecskevel
 egyetemben.) Igen szerencsés szerkesztési
 „telitalálatnak” ítélnélhetjük a *Somogyi szőlők*
 és a *Téli táj* egymás mellé történt „rendezé-
 sét”. Előbbi bársonyosan finom lírájával és
 szűrt fényű, szemlélődő derűjével Nagy
 István tájfestészetének másik (és döntő)
 végpontja, a zord erdélyi havasok kietlen
 világa találkozhat. Megdöbbentő ez az itt
 ütköztetett és határtalanul széles dimenzió
 – egyazon stíluson belül! A harmadik vég-
 pont az utolsónak közölt 1935-ös „szén-
 festmény” lehet: szívszorító magányhang-
 jával, eszköztelen gazdagságával. Ezen
 emocionális és valóság ihlette határok
 rendkívülien széles terepnumán ívelődött
 át Nagy István mindig feszítetten drámai
 erejű életműve, megélt-megszenvedett vi-
 lága, egyben rendkívüli gazdagsága, ami
 joggal kaphatta meg a kötetben a legszebb
 és az egyik legfrappánsabb jelzőt a szerző-
 től, Sümegi Györgytől: az életmű „cantata
 profana, ember voltunkat alapjában érintő
 vizuális üzenet”, mint Bartók Béla azonos
 című és Nagy István életművével rokon
 tartalmú remekműve.

Aszalós Endre

KOVÁCS KISS GYÖNGY AJÁNlja

■ A néhány – elsősorban erdélyi – történeti vonatkozású kötet mellett zömében képeskönyvek-albumok címét tartalmazza e könyvlista, most, évkezdetkor kötetlenebb-lazább olvasmányokra fókuszálva. Virágoskertekről, ízekről, illatokról, divatról, utazásokról, uralkodó dinasztia – polgárság – parasztság mindennapjairól, a középkorban és a 21. században, kávéházi törzszaklokról, kakaós és diós csigáról, Fedák Sáriról és lóversenyről. Mindez talán még mindig kissé az alig a hátunk mögött tudott karácsony ünnepi hangulatában.

■ Biró Vencel: *Képek Erdély múltjából*. Művelődés Kiadó, Kvár, 2009.

■ Brody, Alexander: *Hét évtized illatai – Egy orrvadász emlékezik*. Helikon Kiadó, Bp. 2009.

■ Le Calloc'h, Bernard: *Az örök peregrinus. Kőrösi Csoma Sándor életútja korabeli grafikon és mai fényképeken*. Kiadja a Váci Városvédők és Városszépítők Egyesülete. Vác, 2009.

■ Kénosi Tózsér János – Uzoni Fosztó István: *Az erdélyi unitárius egyház története. II*. Kvár, 2009.

■ Csípes Antal: *Divattükör*. Osiris Kiadó, Bp., 2007.

■ Horn Ildikó: *Hit és hatalom. Az erdélyi unitárius nemesség 16. századi története*. Balassi Kiadó, Bp., 2009.

■ ■ E. Kovács Péter: *Hétköznapi élet Mátyás király korában*. Corvina Kiadó, Bp., 2008.

■ Kulcsár Zsuzsanna: *Így éltek a lovagkorban. Nyugat-Európa a XI–XV. században*. Helikon Kiadó, 2007.

■ Lauro, Brigitta: *Die Grabstätten der Habsburger*. Verlag Christian Brandstätter, Wien, 2009.

■ Reifenscheid, Richard: *Die Habsburger in Lebensbildern*. Piper Verlag. München, 2009.

■ Saly Noémi: *Törzskávéházamból zenés kávéházba*. Osiris Kiadó, Bp., 2006.

■ Sas Péter: *A kolozsvári Szent Mihály-templom és egyházi gyűjteménye*. Gloria Kiadó, Kvár, 2009.

■ Stemlerné Balog Ilona: *Történelem és fotográfia*. Osiris Kiadó, Bp., 2009.

■ Stirling János: *Magyar reneszánsz kertek a XVI–XVII. században*. Szent István Társulat, 2008.

ABSTRACTS

Petra Balaton

■ ***Székely Societies and the Modernisation of the Székely Land***

Keywords: *social movements, national programmes, modernisation, Székely societies, “Székely action”*

The term “Székely (Transylvanian) action” is applied for all social and governmental activities aimed at increasing the level of the economic, cultural and social status of the Székely people from the end of the 19th century. The launch of the national programme has been preceded by a social movement starting in the 1870s and flourishing around the turn of the century. Székely societies were organized as the result of local social movements coordinated by the Organization of the Székely societies from 1904. Despite financial problems and ignorance by the authorities, the societies carried out mostly cultural and, in smaller proportion, economic work not only locally, but also by organizing Székely congresses and working out proposals through which they drew attention to local social problems, contributing to the development of the Székely Land.

Dénes Baracs

■ ***Chinese Flowers and Poisonous Weeds***

Keywords: *China, Soviet Union, Communism, Hundred Flowers Campaign, Mao Zedong, Maoism*

The notorious slogan „let a hundred flowers bloom; let a hundred schools of thought contend” dates from a special era of Chinese political history, the period after the 20th Congress of the Communist Party of the Soviet Union, on which Nikita Khrushchev denounced the “personality cult” of the all-time party president. Khrushchev’s “secret speech” inadvertently put Mao Zedong in a

delicate position, who responded with this new motto meant at identifying the country’s problems and mobilizing the intellectuals, while also signalling a more critical stance towards the Soviet Union. Subsequently, Mao’s flowers have become an indicator of the Chinese society’s state: as party pressure eased, they could start to blossom, but, as times grew harder, they withered away.

Zsigmond Csoma – Kinga Tüdős S.

■ ***Flowers and Flower Culture in Transylvanian Late Renaissance Transylvanian Gardens (16-17th Centuries)***

Keywords: *garden culture, late Renaissance, Transylvania, national freedom, politics*

The late Renaissance/early modern gardens of Transylvania represented an idealized medium of post-mediaeval life. They were also a symbol of national freedom as a space where harmony between historical reality and future ideals of independence could be achieved. The garden acts as a mirror of its owner, the Transylvanian noble lady and, more generally, of the politics of this region situated on a frontier between East and West, aimed at achieving balance. It stands as a testimony for the innovative spirit, reticent towards Habsburg rule, yet already turning against obsolete traditions.

János Gécz

■ ***Flower of Flowers: The Rose Motif in János Lippay’s Garden of Pozsony (1664)***

Keywords: *roses, garden treatises, János Lippay, late Renaissance, Basilius Besler, Pliny, Pozsony*

An authoritative monographer of the rose motif in universal cultural history, the author analyses the first garden treatise in Hungarian written

by János Lippay about his brother's, Archbishop György Lippay's late Renaissance garden from Pozsony (Bratislava). Focusing on roses, he reviews the nutritional, medicinal and sacral reasons for their cultivation, and reveals the link between Antiquity and the Renaissance in the various uses of this flower. Lippay's

main sources are identified in Pliny and, indirectly, in "the father of botanics", Theophrastus. A contemporary reference point is also identified in the work of Basilius Besler (*Hortus Eystettensis*), also interpreted with special regard to roses in the frame-work of a comparative approach.

SZÁMUNK SZERZŐI

- Aszalós Endre** (1935) – művészettörténész, Budapest
- Babai Dániel** (1982) – tudományos segédmunkatárs, MTA Néprajzi Kutatóintézet
- Balaton Petra** (1974) – történész, PhD, egyetemi tanársegéd, Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest
- Balázs Imre József** (1976) – irodalomtörténész, PhD, egyetemi adjunktus, BBTE, főszerkesztő, Korunk, Kolozsvár
- Baracs Dénes** (1937) – újságíró, Budapest
- Bárány-Horváth Attila** (1931) – biológus, tanár, Kolozsvár
- Berszán Réka** (1985) – újságíró, Kolozsvár
- Csoma Zsigmond** (1952) – néprajzkutató, múzeumi főtanácsos, tanszékvezető egyetemi tanár, Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest
- Darvasi László** (1962) – író, Budapest
- Degenfeld Sándor, gróf** (1922) – közgazdász, München
- Ferencz Zsolt** (1986) – újságíró, Kolozsvár
- Géczi János** (1954) – író, tanszékvezető egyetemi docens, Pannon Egyetem, Veszprém
- K. Horváth Zsolt** (1972) – egyetemi tanársegéd, ELTE BTK, Budapest
- Juhász Ferenc** (1928) – költő, Budapest
- Kántor Lajos** (1937) – irodalomtörténész, az MTA doktora, Kolozsvár
- Keszeg Anna** (1981) – szerkesztő, PhD, Korunk, Kolozsvár
- Kovács Kiss Gyöngy** (1960) – történész, PhD, főszerkesztő-helyettes, Korunk, Kolozsvár
- Kós Anna** – szerkesztő, Román Televízió, PhD, Bukarest
- Lapis József** (1981) – kritikus, szerkesztő, Debreceni Disputa, Debrecen
- Mészáros Márta** (1969) – muzeológus, doktorandus, KRE, Kiskunfélegyháza – Budapest
- Molnár Zsolt** (1966) – tudományos főmunkatárs, MTA Ökológiai és Botanikai Kutatóintézet
- Paulovics László** (1937) – képzőművész, Szentendre
- Pomogáts Béla** (1934) – irodalomtörténész, az MTA doktora, Budapest
- Szabó T. Attila** (1941) – biológus, egyetemi tanár, Veszprém
- Tüdősné Simon Kinga** (1948) – történész, művészettörténész, ny. tudományos főmunkatárs, Nicolae Iorga Történettudományi Intézet, Bukarest
- Uray Zoltán** (1931) – biológus, az MTA külső tagja, Kolozsvár
- Verók Attila** – adjunktus, PhD, Eszterházy Károly főiskola, Eger
- Voigt Vilmos** (1940) – egyetemi tanár, ELTE, Budapest
- Wagner István** (1932) – tudományos kutató, rózsanemesítő, Kolozsvár
- Zólyá Andrea Csilla** (1978) – irodalomkritikus, doktorandus, BBTE, Budapest–Kolozsvár

Támogatók

COMMUNITAS
ALAPÍTVÁNY
Alapította az RMDSZ

nka

Nemzeti Kulturális Alap

„Az indák, valódi és stilizált virágok, levelek évszázadokon át közkedvelt megoldások maradtak: megtalálhatók templomaink kazettás festett famennyezetein, a parasztok festett bútorain, sőt akár a játékkártyák hátlapjain, díszcsomagoláson vagy kötvényeken és diplomákon is.”
(Voigt Vilmos)

ISSN 1222 8338

9 771222 833004

1 0 0 0 1

4 LEJ • 500 FT

THE POWER OF FLOWERS
PUTEREA FLORILOR